

Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet

Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia
2012

OBI-UGOR ÉS SZAMOJÉD KUTATÁSOK, MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia
2012

Hajdú Péter
(1923–2002)

Schmidt Éva
(1948–2002)

Szerkesztette:
Fancsaly Éva – B. Székely Gábor

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 2013

A konferencia a BTK 30/20 program keretében valósult meg.

BTK 30/20

A Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának
ünnepi rendezvénysorozata
2012-2013

Évfordulóink 2012/2013-ban:

- ♦ 90 éve, 1923-ban költözött Pécsre az Erzsébet Tudományegyetem és Bölcsészakara
- ♦ 65 éve, 1948-ban jött létre a Pécsi Pedagógiai Főiskola
- ♦ 50 éve, 1962-ben vette fel a Pedagógiai Főiskola a Pécsi Tanárképző Főiskola nevet
- ♦ 30 éve, 1982-ben jött létre a Janus Pannonius Tudományegyetem s annak Tanárképző Kara
- ♦ 20 éve, 1992-ben alakult meg ismét az önálló Bölcsészettudományi Kar

ISBN 978-963-642-575-3

© Szerzők

© Szerkesztők

© Pécsi Tudományegyetem

Tartalom

Előszó	7
Hajdú Péter (1923–2002)	9
Schmidt Éva (1948–2002)	11
<i>Bakró-Nagy Marianne – Mus Nikolett – Oszkó Beatrix – Sipos Mária – Takács Dávid - Várnai Zsuzsa</i>	
Uráli etimológiák a világhálón	13
<i>Бардина, Р. К.</i>	
Некоторые сведения о малососьвинских хантах и манси (конец XIX – начало XXI в.)	23
<i>Bíró Bernadett</i>	
Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban	29
<i>Дмитриева, Т. Н.</i>	
Материалы путешествий Г. Ф. Миллера 1742 года как историко-топонимический источник	42
<i>Dyekiss Virág</i>	
Rénháton vagy madárszárnynon? Tájszemlélet a nganaszan folklorban és egy nganaszanul mesélő enyecs adatözlő, Kurumaku mesekincsében	53
<i>Ефремов, Д. А.</i>	
Управление как вид гипотактической связи в удмуртском языке	65
<i>Farkas, Judit – Alberti, Gábor</i>	
The Finnish Voice Continuum	74
<i>Fodor István</i>	
Hajdú Péter Hóman Bálint őstörténeti könyvéről	96
<i>Герасимова, Д.В.</i>	
Пантеон мансийских божеств	105
<i>Каксин, А.</i>	
Хакасская сказка о женщине, жене медведя, в контексте сказок и мифов, связанных с медведем, народов Сибири	114
<i>Klumpp, Gerson</i>	
On demonstrative anaphora in Kamas	123

Ломишина, Е.Н.

- Отражение этических терминов в топонимике
географических названий (на примере мордовского
этноса) 144

Панченко, Светлана

- Освоение многокомпонентных лексем хантыйского
происхождения в русских письменных источниках
1870–1930 гг. 149

Rusvai Julianna

- Adalékok Jegorov–Popov Емынъ ястопса с. munkájához 158

Ruttkay-Miklan Eszter

- A tisztátalanság eredete. Az állatok szerepe a hanti tisztaság-
koncepcióban 165

Simoncsics Péter

- Nyelvi gesztusok: A tagadásról, különös tekintettel a permi
nyelvekre (Disztribucis elemzés) 181

Sipőcz Katalin

- Ditranzitív igek és ditranzitiv szerkezetek a manysiban 212

B. Székely Gábor

- Manysi hangarchívum 223

Tamas Ildikó

- A nonszensz kutatásának lehetséges irányai a lírai
népköltészetben. A számi példa 228

Vándor Anna

- Schmidt va védelmében bízva. Genetikai és genealógiai
kutatut Permben s Nyugat-Szibériában 2012. június 4 –
szeptember 4. 256

Zagrebin, Alexey

- The Ethnography of Udmurts and Finno-Ugric Ethnology 272

Előszó

Az Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet. Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia – 2012 című kiadvány a Pécssett, 2012. október 11–13. között elhangzó előadások egy részét tartalmazza.

E kis kötettel és a konferenciával szeretnénk emléket állítani a 10 éve elhunyt professzorunknak, Hajdú Péternek és kolléganőnknek, Schmidt Évának. Bár mindkettőjünkkel Budapesten volt szorosabb kapcsolatunk, Pécshez is kötődtek.

Hajdú Péter professzor úr jelen van mindennapjaiban azáltal, hogy nekünk adományozott igen értékes könyvtárát nap mint nap használjuk mi és diákjaink egyaránt. Hajdú Péter nyelvészeti szakkönyvtárát még életében, 2001-ben a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar nyelvészeti tanszékére, a Nyelvészeti Szakkönyvtárra hagyta.

A hagyaték 2002 végén került a Pécsi Tudományegyetemre, jelenleg is a Finnugor szeminárium szobáiban találhatóak az igen értékes könyvek.

(A könyvtárban megtalálható például az első nyenyec és vogul ábécés könyv (1933), de a nagyobb lélekszámú rokon nyelvek korai irodalmi emlékei is megtalálhatók a gyűjteményben.)

Bár Hajdú Péter nem volt gyakori vendég Pécssett, de a Finnugor szeminárium valamennyi oktatója professzoraként, tanáraként, mentoraként tekinthet rá.

Schmidt Éva, tragikusan elhunyt kolléganőnk pécsi kötődése személyes barátságon alapult.

Éva többször járt Pécssett előadást tartani, s a Pesten megforduló orosz kutatókat is rendszeresen elhozta előadást tartani hozzánk. Az 1995-ös belowjarsziji kiutazása előtt is Pécssett járt, ahol a diákok kisebb pénzadománnyal is támogatták kiutazását.

2002-ben a Pécsi Tudományegyetem Finnugor szemináriumának oktatói elhatározták, hogy Hajdú Péter professzor úr haláláról ötévente rendezett konferencián emlékeznek meg.

A 2007-ben Pécssett megrendezett emlékkonferencián még csak Hajdú Péter professzor úrra emlékeztünk. Az akkori konferencia résztvevőinek száma a mostaninak kevesebb, mint a fele volt.

(Az akkor konferencián részt vett az akkor már nagybeteg, s azóta sajnos már elhunyt Eugene Helimski is.)

Nagy örömünkre szolgál, hogy az egyetem vezetése segítségével a tízéves évfordulóra is méltó módon tudunk megemlékezni.

A mostani konferencia a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ünnepi rendezvénysorozatába illeszkedik, annak keretében valósul meg.

Fancsaly Éva

Hajdú Péter

(1923–2002)

1941-től 1945-ig a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult, ott szerzett diplomát magyar és német szakon. A háború utáni években az Országos Széchényi Könyvtár kutatójaként a keszthelyi Festetics-kasztély könyvtárában dolgozott. 1951-ben került vissza családjával együtt Budapestre, akkor az MTA Nyelv-tudományi Intézetének Finnugor Osztályán működött közre az etimológiai szótári munkálatok beindításában. Fontos szerepe volt abban is, hogy a magyar egyetemeken létrejött a finnugor szak. 1959-ben ő szervezte meg a Szegedi Egyetemen (akkor: József Attila Tudományegyetem) a finnugor tanszéket, amelynek 1974-ig volt professzora, ekkor az MTA Nyelv-tudományi Intézetének igazgatójává nevezték ki. E posztot 1982-ig töltötte be.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzoraként is - 1982 és 1994 között - számos, kutatóvá érett magyar és külföldi szakember mestere volt. Ezzel részben egy időben, 1985 és 1990 között a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnökeként irányította az osztályhoz tartozó területeket. 1991 és 1995 között kutatóprofesszorként dolgozott.

1996-ban vonult nyugdíjba, de nem szakadt el a tudományos közélettől.

Hajdú Péter elsősorban a szamojéd nyelvek kutatójaként kezdte pályáját, érdeklődése fokozatosan fordult a magyar nyelv közelebbi és távolabbi finnugor rokonai felé. Alapvető fontosságúnak bizonyult az uráli őstörténettel kapcsolatos nézeteinek közreadása. Szegedi és budapesti professzorként több nemzedéknyi leendő kutatót látott el korszerű szakmai ismeretekkel.

E téren fontos teljesítménye volt, hogy egyetemi jegyzetekkel és tankönyvekkel segítette az ifjúság tudományos ismereteinek megalapozását, az uralisz-tika és a magyar nyelvészet művelőinek tájékozódását.

A szamojéd nyelvészet alapművének minősül a több kiadást megért Chrestomathia Samiedica (Budapest, 1968, 1982 és 1989). Nem egyetemi tankönyvei közül is érdemes néhányat megemlíteni: A magyarság kialakulásának előzményei (Budapest, 1953), A szamojéd népek és nyelvek (Budapest, 1949), ugyanez angolul: The Samoyed Peoples and Languages (Bloomington-Den

Haag, 1963 és 1968). Több alkalommal foglalkozott a magyar nyelv rokonságáról badarságokat terjesztők tevékenységével, vállalkozott a nagyközönségnek szánt tudományos ismeretterjesztésre is.

A finnugor népek és nyelvek (Budapest, 1962) tekinthető a legfontosabbnak, amelyet felfrissítve és alaposan átdolgozva publikáltak lengyelül (Varsó, 1971), angolul (London, 1975) és oroszul (Moszkva, 1985) is.

Gazdag publikációs jegyzéke közel négyszáz tételt - tanulmányokat, kritikákat, megemlékezéseket önálló műveket - tartalmaz. Szerkesztőként is beírta nevét a tudománytörténetbe: mintegy tíz tanulmánykötetnek volt szerkesztője vagy társszerkesztője.

Hajdú Péter az uralisztika egyik legjelentősebb művelője volt. Munkásságának ismerete a jelen és a jövő generációk számára nélkülözhetetlen.

A megemlékezés teljes szövege Honti László: Hajdú Péter 1923 – 2002. In.: Magyar Tudomány, 2002/12 : 1676 o.

Schmidt Éva

(1948–2002)

„Schmidt Éva 1948. június 28-án született Budapesten. A képző- és iparművészeti szakközépiskola elvégzése után 1967-ben kezdte meg tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán, s 1973-ban szerzett angol–nép-rajz–finnugor szakos diplomát.

1969–71-ben két tanévet töltött Leningrádban. Hivatalosan az egyetem finnugor tanszékén végezte tanulmányait, de rendszeresen látogatta a Herzen Pedagógiai Főiskolán működő Északi Népek Intézetében a vogul- és osztjákorákat is – elsősorban M. P.

Vahruseva-Balangyina óráit –, valamint életre szóló barátságot kötött a Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi részlegében dolgozó Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskinnal. Összebarátkozott a Leningrádban tanuló obi-ugor diákokkal is, s ennek révén jutott el először az Ob-vidékre. 1970 januárjában Tugijaniba utazott, ahol egy obi osztják család fogadott lánya lett, majd 1971-ben Hanti-Manszijszkba. Ekkorra Schmidt Éva már minden Magyarországon fellelhető obi-ugrisztikai tárgyú és osztják nyelvű művet elolvasott, ezért is tanult meg könnyedén több északi osztják nyelvjárást is a gyakorlatban. Vogul nyelvtudását is ekkor alapozta meg.

1976–79 között a debreceni egyetem Finnugor Tanszékén volt gyakornok, 1979-től 1983-ig pedig aspiráns Leningrádban, ahol az egyetem néprajzi tanszékén és az akadémián – N. I. Tyerjoskin vezetésével – folytatott tanulmányokat. Kandidátusi disszertációját (Az északi obi-ugorok hagyományos világnézete a medvekultusz anyaga alapján) 1989-ben védte meg.

1983-tól volt az MTA Néprajzi Kutatóintézetének főmunkatársa, közben 1984–90 között tanított az ELTE Finnugor Tanszékén is. Már a nyolcvanas években felvázolta egy osztják nyelvterületen alapítandó nemzetiségi oktató-dokumentáló központ tervét. A terv jóval később, a kilencvenes évek elején valósult meg a kedvező politikai változásoknak és Éva kitartó munkájának következtében. Az Északi Osztják Folklór Archívum egy alsó-kazimi városká-

ban, Belojarszkijban jött létre, s működése nyomán határozottan erősödtek az obi-ugor etnikus kultúra túlélési lehetőségei.

A kezdeti évek nehézségei után az igazi munka 1995-ben indult meg az intézményben.

Hamarosan öt másik archívum létesült szerte az Ob-vidéken az eltűnőben lévő nyelvjárások és hagyományok megmentésére. A belojarszkiji intézmény alapításától fogva jelentős segítséget kapott magyar kormányzati szervektől, az MTA-tól és magáncégektől. Schmidt Éva státusa pedig az MTA Néprajzi Kutatóintézetében kiküldetésének egész ideje alatt folyamatos volt.”

„Kandidátusi disszertációjának az obi-ugor medve kultusz volt a témája. Vizsgálatát a teljes obi-ugor folklór alapján végezte el, tehát a nyomtatott forrásokon kívül a kézíratos forrásokat, pl. Csernyecov hagyatékát is feldolgozta, s természetesen saját gyűjtésére is támaszkodhatott. Így sikerült kimutatnia, hogy a medvetisztelet, mely az obi-ugor gondolkodás meghatározó eleme mind a profán, mind a szakrális szférában, időben és térben mennyire változóan nyilvánul meg – minden folyóvölgyben más és más jellemzői vannak.

Eredményeiről tanulmányokban és kongresszusi előadásokon számolt be (Specimina Sibirica 1 [1988]: 159–186.; Ethnologica Uralica I. Budapest – Helsinki, 1989. 187–232; Ethn 101 [1990]: 149–193.; CIFU VII:12–17.)”

„Schmidt Éva életének utolsó évtizede az obi-ugor tudományosság létrehozásának jegyében folyt. Oktatott, szervezett, előadásokat tartott és beadványokat írt, munkája nyomán pezsegni kezdett a szellemi élet az Ob-vidéken, hagyományaitól elszakadt hantik és manysik találtak vissza kulturális gyökereikhez. Az archívumok létrejötte után újabb nagyszabású terv született meg Éva fejében: az egész Ob-vidékre kiterjedő gyűjtőmunkával össze kell szedni a még élő nyelvjárások minden nyelvi, folklorisztikai adatát. A munkára csak tíz évet lehet szánni, ugyanis ez alatt az idő alatt eltávozik az az utolsó nemzedék, mely még természetes környezetben tanulta meg anyanyelvét és sajátította el kultúráját, azaz nem került az orosz nyelvű bentlakásos iskola elidegenítő hatása alá. A gyűjtés alapja Wolfgang Steinitz osztják nyelvjárási szótára, valamint Munkácsi Bernát és Kálmán Béla vogul szótára lehet, mely szótárakat módszeresen végigkérdezve lehet újabb értelmező szótár jellegű adatbázisokat létrehozni. Az archívumokról és a dialektológiai központról szóló elképzeléseit Schmidt Éva mintegy tudományos végrendeleteként a Finnugor Társaság folyóiratában is közölte (JSFOu 89 [2001]: 267–288).”

A megemlékezés teljes szövege megtalálható Csepregi Márta NyK 99 : 310-312.

*Bakró-Nagy Marianne – Mus Nikolett – Oszkó Beatrix –
Sipos Mária – Takács Dávid – Várnai Zsuzsa*

Uráli etimológiák a világhálón

Bevezetés

Az Uralonet a MTA Nyelvtudományi Intézetében fejlesztés alatt álló etimológiai adatbázis.

Az adatbázis alapja az 1980-as években megjelent uráli etimológiai szótár (UEW= Rédei 1986–1989), melynek célja az volt, hogy az uráli nyelvcsalád teljes közös szókincsét etimológiailag feldolgozza, és egységes elvek szerint rekonstruálja az alapalakokat és jelentéseiket. A kb. 6.000 évvel ezelőtt felbomlott uráli nyelvközösségből származó nyelvek túlnyomó többségében az írásbeliség csak egészen későn jelent meg. Így a nyelvcsalád korábbi nyelvállapotainak leírása az etimologizálást is beleértve kizárólag rekonstrukción alapul, ezért az adatértelmezés is jóval összetettebb feladat. A leánynyelvek dialektális széttagoltsága, és ennek differenciált tükröztetése a szótárban igen jelentős adatmennyiség adekvát bemutatását igényli. Ennek sokrétű nyelvészeti feldolgozása ma már csak adatbázisként képzelhető el.

A szótár digitalizálásának munkálatai az 1990-es években kezdődtek az intézetben, (erről l. Batori – Csúcs 2001). Korábbi online változatok a Koblenzi Egyetemmel való kooperáció eredményeként készültek (ezekről a munkálatokról részletesen: <http://blade.uni-koblenz.de:8080/Uralothek/pdom/portal.html>).

A jelen projekt – az Uralonet – 2010 óta fut. A korábbi változatok¹ digitális adatainak felhasználásával új koncepció szerint korszerű technikai háttérrel készül.

¹ Minden, az Uralonetet megelőző verzió is (Uráli Etimológiai Adatbázis, Uralische Etymologische Datenbasis, Uralothek) az UEW anyagát dolgozta fel.

Az adatbázis bemutatása

Az adatbázis leánynyelvi adatokat és jelentéseiket, az ezekből kikövetkeztetett alapalakokat és jelentéseiket, nyelvészeti magyarázatokat és bibliográfiai adatokat tartalmaz.

Számokban kifejezve:

- 1876 etimológia
- 2421 alapalak és alapalak-változat
- 4688 rekonstruált jelentés
- 223 uráli nyelv és nyelvjárás
- 21829 nyelvi adatok az egyeztető részben
- 154 nem uráli nyelv és alanyelv
- 931 különféle karakter

Az adatbázis szerkezetét és a felhasználói felületet munkacsoportunk² alakította ki. A jelenlegi lekérdezési opciók egyrészt a szótár eredeti céljainak felelnek meg, másrészt további kutatási irányokat céloznak.

Az Uralonet elsősorban történeti-etimológiai, fonológiai, morfológiai, szemantikai és lexikológiai kutatások támogatására jött létre. Célunk volt az is, hogy ne csak történeti nyelvészek és etimológusok számára legyen használható, hanem például középiskolákban és a felsőoktatásban is hasznosítható legyen. Ennek érdekében törekedtünk a felhasználói felületen megjelenő szak kifejezések közérthetőségére, a súgó fejlesztésére.

Az adatbázis jelenlegi formájában több információt tartalmaz, mint amennyi az etimológiai szótárban megjelent. A rekonstruált jelentések az eredeti német mellett magyarul és angolul is rendelkezésre állnak. A szótár anyaga a Dornseiff (1959) alapján kidolgozott fogalomkörü besorolással is bővült, azaz a rekonstruált jelentések szemantikai mezők szerint is kereshetők.

A felület jelenleg három nyelvű: magyar, német és angol.

A nyelvtechnológiai háttérrel

Nyelvtechnológiai szempontból elsődleges célunk az volt, hogy digitális formára hozzunk, megőrizzünk és közzétegyünk minden, az eredeti szótárban megtalálható adatot, illetve az azóta hozzáadott kiegészítéseket is. Ezért az adatbázis kialakítása közben az volt az alapelv, hogy minden már digitalizált

² MTA Nyelvtudományi Intézet Finnugor, valamint Nyelvtechnológiai kutatócsoportjai.

információt tartalmában és struktúrájában is megőrizzünk, semmit se veszítünk el és ne változtassunk rajta. Ezt az elvet az adatbázis-séma kialakításánál és a webfelület kifejlesztésénél is követtük.

Minden rögzített metaadatot megjelenítettünk, illetve kereshetővé tettünk. A szöveges tartalmak nyelvét a lehető legpontosabban jelöltük ISO-nyelvkódokkal. A keresések találati oldalainak az URL-je permalink, azaz kimásolva linkként használható, és rákattintva később ugyanaz az oldal nyitható meg.

A webes közzététellel biztosítani akartuk az újrafelhasználhatóságot, és az oldalt a keresők számára is láthatóvá és érthetővé akartuk tenni, ezért ragaszkodtunk a megfelelő webes szabványok követéséhez.

Mutatvány a felhasználói felület lehetőségeiből

Az alábbiakban egy konkrét példával illusztráljuk az adatbázis működését.

A) Kérdés: Rekonstruáltak-e nemesfémet jelentő szavakat az uráli alapnyelvre?

A keresőfelület négy, egymással kombinálható egységből áll. Kereséskor ezeket külön-külön vagy egymással kombinálva is használhatjuk. A fenti kérdés megválaszolásához csak az első „fiókot” (felületszét) kell kitöltenünk.

Keresési beállítások:

Alapnyelv: mind

Minősítés: mind

Fogalomkör: 1.11. Ásványok

A többi mező (Nº, Böngészés) kitöltetlen marad.

Keresés az alapalakok között N° **Böngészés** ?

Alapnyelv: ☒ mind ☐ U ☐ FU ☐ FW ☐ FP ☐ Ug

Minősítés: ☒ mind ☐ bizonytalan ☐ biztos

Kikövetkeztetett alapalak / CV-szerkezet: ☐ Szó elején ☐ belsejében ☐ végén ☒ Teljes alak

Fogalomkör:

Kikövetkeztetett jelentés: ☐ magyar ☐ német ☐ angol

☒ Keresés az egyes (leány)nyelvi adatok között ?

☒ Keresés a magyarázó részben ?

☒ Bibliográfia ?

2. táblázat

Megjelenítés: ☐ N° ☒ Alapnyelv ☒ Jelentés ☐ Bibliográfia

őőőő Ug 'só' DE 'Salz' EN 'salt (n)'

irrys (ürrys) FP 'rész' DE 'Kupfer' EN 'copper'

kärts FP 'vas (fn)' DE 'Eisen' EN 'iron (n)'

sals (sala) FP 'só' DE 'Salz' EN 'salt (n)'

sims FP 'rozsdás; rozsdásodik' DE 'Rost; rosten, rostig werden' EN 'rust (n); become rusty'

waške U 'vmilyen fém, ?rész' DE 'irgendein Metall, ?Kupfer' EN 'some kind of metal, ? copper'

wolns FU 'ón' DE 'Zinn' EN 'tin'

wölms Ug 'ólom (fn)' DE 'Blei' EN 'lead (n - metal)'

šararia, sararia Ug 'arany; rész' DE 'Gold; Kupfer' EN 'gold; copper'

Találatok:

3. táblázat

Tehát az „Ásványok” szemantikai mező kilenc etimológiát tartalmaz. Az egyetlen, mely az eredeti kérdésnek megfelel, az az 'arany, rész' jelentésű rekonstruktum.

B) Kérdés: Melyik jelentés őrződött meg a magyarban?

Keresési beállítások: nem szükséges új kereső mezőt nyitni, elég a találatok közül választani és a megfelelőre rákattintani.

šaravica, šaravica **Ug** 'arany; réz' *os* 'Gold; Kupfer' *en* 'gold; copper'

UEW № 1746 Sorozám szerint: << Előző Következő >> Találati listában: << Előző Új keresés

Fogalomkör: Ásványok

Egyeztető rész - (leány)nyelvi adatok

hanti/osztják V Vj	šarav 'Kupfer (Samovar-)'	Ostjakisches: 1091 Ostjakisches: 1091
	šarav 'Messing, Kupfer (woraus, z.B. Samoware hergestellt werden)'	
manys/vogul Tj KO P	šarav 'šarav'	Kannisto, Niskr Kannisto, Niskr Kannisto, Niskr
	šarav 'Kupfer'	
magyar	šarav 'Gold; golden' HNSZ HHC	

Magyarázat

< *aliran* : *av* : *šaravica* , *alipers* : *šaravica* , *škr* : *šaravica* 'Gold'.

Das Bodenmagneithalus *ung* 'Gold' ~ *ostj*-wog 'Kupfer' läßt sich durch den häufigen Wechsel der Metalle ähnlicher Farbe erklären; vgl. *ung* *šin* 'Zinn' ~ wog *šin* 'Silber', *ung* *šav* 'Eisen' ~ *finn* *vaski* 'Kupfer'.

Mord *širva* 'Gold' **tseher** *šarav*, *voj* *šarav* und *syj* *šarav* (> *ostj* DN *šarav*, wog KU *šarav* 'Gold') (Oyarn. Aff. 190; Castrén: Versuch 97; Budenz: NyK 7: 40; VglWb. 215; s-Laute 26; EISz.; Uotla: MSFOu. 65: 37; Stöfz. usw.) sind Entlehnungen aus verschiedenen iran. Sprachen sowie aus verschiedenen Zeiten.

Bibliográfia

ÁKE 28, 82, 141, 644 = Munkácsi, Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. 1. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetési: a kérdés története. Budapest 1901.

Moór: ALH 2: 365 = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1., Budapest 1951--.

Jacobson: ArUgrof 98 = Jacobson, Hermann, Arer und Ugrofinen. Göttingen 1922.

EISz = Magyar Etimológiai Szótár. 1->XII: A - foglár... írta Gombocz Zoltán és Melich János. Budapest 1914-1938; XIII->XVII: foglár - geburnus. Gombocz Zoltán jegyzetei felhasználásával írta Melich János. Budapest 1938-1944.

Míg a hantiban és a manysiban a 'réz' jelentés őrződött meg, addig a magyarban az 'arany' jelentés dokumentálható. A szöveges magyarázatokból kiderül, hogy az ugor alapnyelv az óirániból vette át és az avesztai, az óperzsa és a szanszkrit megfelelői is 'arany' jelentésűek. Magától értődő, hogy további más nyelvcsaládokból származó adatok segítséget nyújthatnak az etimológiák fonológiai és szemantikai megítélésében. A további fejlesztés során tehát az adatbázis nem-uráli (pl.: indoeurópai) adatbázisokkal és korpuszokkal való összekapcsolása itt kaphat szerepet és nyerhet jelentőséget az etimológiai összefüggések felderítésében. Arról nem beszélve, hogy további nyelvi adatok módosíthatják az uráli etimológia eddigi eredményeit is.

A magyar adatokhoz tartozó linkek a Nyelvtudományi Intézetben fejlesztett, az Uralonettel összekapcsolt Magyar Nemzeti Szövegtárhoz (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>) és a Magyar Történeti Korpuszhoz (<http://www.nytud.hu/hhc/>) vezetnek. Az utóbbi az 1772-től 1997-ig terjedő időszak szakszövegeiből (irodalmi, történeti, matematikai stb.) listáz adatokat. Jelenleg a korpusz 25 822 775 szót tartalmaz, nagy többségében (40%) a 20. század második feléből. Az említett adatbázisok összekapcsolásával az egyes szemantikai ösvények akár az uráli kortól napjainkig jól végigkövethetővé válnak. (Lásd 5. és 6. táblázatot!)

További fejlesztések

Az adatbázist két irányban tervezzük fejleszteni: a jelenlegi állományban való további keresési lehetőségek megteremtése, valamint újabb külső elektronikus szövegtárakkal és szótári adatbázisokkal való összekapcsolódás.

	keresési lehetőségek	összekapcsolás más adatbázisokkal
megvalósult és folyamatban levő munkálatok:	• a különböző szemantikai mezőkhöz tartozó, de szemantikailag mégis összefüggő etimológiák közötti kapcsolatok kiépítése • az etimológiákhoz tartozó magyarázatok közötti, jelenleg is működő szabadszavas keresés mellett további felhasználóbarát lehetőségek biztosítása	• a magyar adatok összekapcsolása a Nyelvtudományi Intézet további korpuszaival* • összekapcsolódás az EUROABEL Ob-Ugric Languages adatbázisaival**

* Etimológiai szempontból a legjelentősebb változás az Új Etimológiai Szótár anyagával való összekapcsolódás lesz. Erre néhány éven belül kerül sor.

** <http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/>

1 .. 30 találat

További max. 30 találat... [Menni](#)

- 1 eknek hat nemek van, így-mint
 2 zen itillet-e43zerént tehát az
 3 ató főoldat: 's ettől van az
 4 k s43zake. J61-ienet pedig az
 5 100 a' Kopernikánus43ok: s60t
 6 lésevel, hanem azon felül 500
 7 -müllik, mu'zikát kezdenek, Az
 8 Vénus, 6s43zve-keverednek Az
 9 43zegletéből J64 aproságvál
 10 gyermek, enyelegni indúl, 's
 11 nek kikiabálására. S6t ha azt
 12 kettlen, ts43ak hogy a' király
 13 elterjeszti kedves sugárait S
 14 ulyát, mellýben mint-egy ezer
 15 ori> 0007 Kárhozatos ros43z
 16 odny, hogy óitot el-ne érje,
 17 ett gyözedelmét, az el-híntet
 18 talám azt kívánod, hogy ezen
 19 tok-fei a' gyözedelemre ezen
 20 .lirték. 95 Minek utáná az
 21 atok, hogy a' földön hever64
 22 te: hogy talám a' lábaikat az
 23 any kövekben meg ne ütnék. Az
 24 neház nemerni 6nollának amaz
 25 arany, ez60s43t. Réz, fejeér ön, és ..
 26 arany ez három főoldnak leg-tis43ztáb..
 27 aranynak nehézsége, s43uor60séger, t..
 28 arany, és más érték többnyire a' f..
 29 Arany43zajd Sz. János írja: <..
 30 aranyas s43zobák játékkal el-telnek.<..
 31 arany almáért, mellýen vetekednek.
 32 arany feilegéből Virág kos43zor..
 33 arany pillangója, róla lábához húll..
 34 aranyos festékek is lerajzolhatnám, m..
 35 arany ts43s43zéből ivott. a' más431..
 36 arany színre festi hegyek oldalait.
 37 aranyok valának (inert a' Férjem a' ma..
 38 arany! az aranynak vétké ez inkább:16 7 Kárhozatos ros43z arany! az aranynak vétké ez inkább: E' mind..
 39 arany nyugdíket hany eleibe, hog..
 40 aranyal vis43zs43za nyerné. M..
 41 arany-magokból gyözedelem-pálmák
 42 arany-grádrts43okon Ne kételkedje..
 43 aranyat az ellenséggel el-hányatjátok..
 44 aranyra kezeteket ki-ne nyújtátok,23 óitotta-meg az 64 Vitézit az arany-és vas ves43zedelmek között meg..
 45 arany kövekben meg ne ütnék. Az ..
 46 arany-is engedett ezen Királyi parants4..
 47 arany lastr-át a' mellýver hádan Bindar

5. táblázat; részlet a Magyar Történeti Korpusz arany szóhoz tartozó talátaiból

Összesen 24434 szövegben 11264 helyen fordult elő a keresett kifejezés: "arany"

1 .. 30 találat

További max. 30 találat ... Menti

- 1 1772 Sartori Bernát:
.. ogyalkozattak: a' tellyes értzeknek hat nemek van, úgy-mint arany, ezüst+s3t, réz, fém+s3t, és vas, ezek azért mondanak tellyes+s3tnek, hogy nem ts43ak tüzszel el-olvas+s3zlh.
- 2 1772 Sartori Bernát:
.. lk a' kütöfömböözöő értz-is: ezen illet-s43zerent tehát az arany ez hatron főöldnek leg-tis43ztább, és leg vekonyabb res43zébööl vagy-on, de úgy, hogy azolunk elegyed+s3t.
- 3 1772 Sartori Bernát:
.. d meg-haladga az töveggé vállható főöldet, 's etből van az aranynak nelézsége, s43tűtűtűsége, tis43ztasága, nyújthatatósága, s43zép fényre, drága orvosló völa. Az e.
- 4 1772 Sartori Bernát:
.. , hanem annak, és más értzeknek s43zke. Jól-lehet pedig az arany, és más értzek főöbnyire a' főöldnek mely nyomában rejtve legyenek: még-is a' temes43zet a' főöldnek..
- 5 1772 Sartori Bernát:
.. et s43sem hozhatnak előb a' *Kopernikánus43ok*; sőt: *Arany+s3z,űn* Sz. János úja. *Homl. 27. in. Epi+s3t, ad H6b: cogita quanta res s43t, n'r jus.*
- 6 1772 Retegyi György:

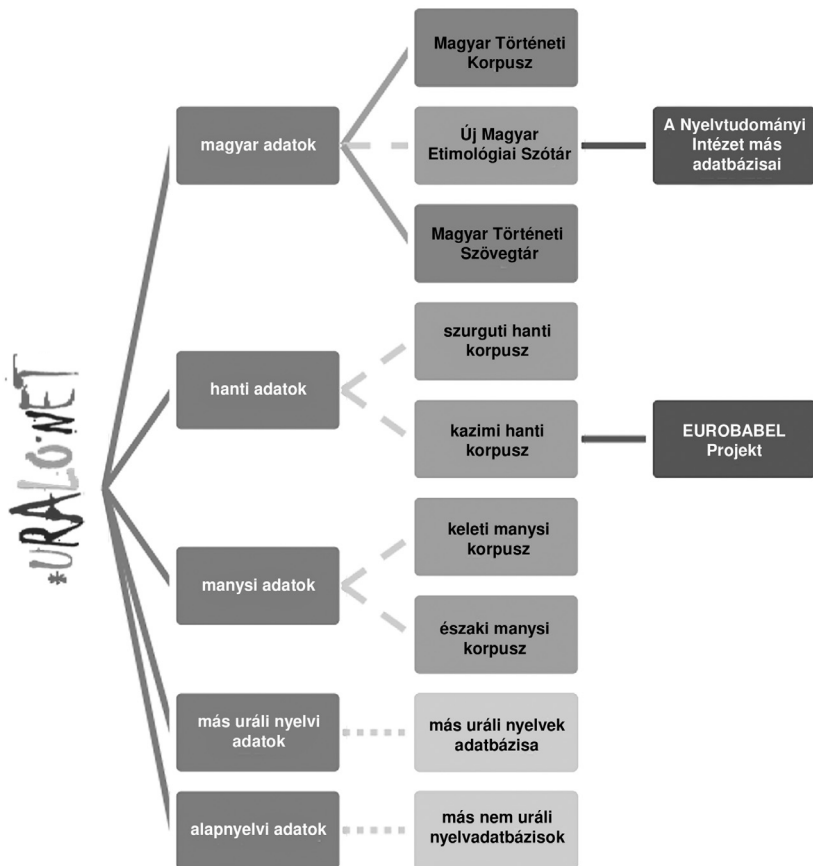
Tervek:**keresési lehetőségek**

- a hangokra és a CV-szerkezetekre vonatkozó opciók tovább finomítása a szótagszerkezeti kutatások érdekében
- az onomatopoeitikusnak minősített etimológiák keresése

összekapcsolás más adatbázisokkal

- összekapcsolódás további uráli és nem uráli nyelvek etimológiai, szótári adatbázisaival és korpuszaival

Az Uralonet más adatbázishoz való kapcsolódási lehetőségei

Összegzés

Írásunkban egyetlen etimológián keresztül azt mutattuk be, hogyan működik az adatbázis keresőfelülete, illetve milyen gyakorlati előnyei lehetnek az Uralonet és más szótár alapú etimológiai adatbázisok összekapcsolásának. Felvillantottuk annak a lehetőségeit is, hogy az etimológiai kutatásokon túlmenően milyen egyéb nyelvészeti területek hasznosíthatják az eredetileg történeti nyelvészeti anyagot. A későbbiekben a nyelvcsaládok közötti kapcsolatokról való tudásunkat is árnyalhatja, amennyiben – terveink szerint – kiépülnek a kapcsolatok más hasonló etimológiai adatbázisokkal.

Bibliográfia

- Bátori S. István – Csúcs Sándor (2001), Uralische Etymologische Databasis. In: CIFU 9. Tartu. Pars 4: 113–121.
- Dornseiff, Franz (1959), *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin: W. De Gruyter.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1986–88), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden – Budapest.

Р. К. Бардина
(*Hanti-Mansijsk*)

Некоторые сведения о малососьвинских хантах и манси (конец XIX – начало XXI в.)

В конце XIX века малососьвинские ханты и манси проживали в бассейне Малой Сосьвы – правом притоке реки Северная Сосьва. Верховье реки находится в границах Советского район, а низовье в Березовском районе Ханты-Мансийского автономного округа Тюменской области. В конце XIX в. бассейн Малой Сосьвы относился к Естыльской волости Котской инородной управы [Соколова, 1983, с. 37]. Остяки Естыльской волости относятся к северной группе хантов [Соколова, 1982, с. 36].

По материалам переписи 1897 г. в бассейне реки Малая Сосьва было несколько населенных пунктов: на Малой Сосьве – Нагагорская, Шухтыгорская, Тузингорская, Ханглазинская и Емынггорская; на реке Хобынь-егань – Сарегорская и Нергинская / Лырщиковы [Патканов, 1911. с. 30, 31]. Этнический состав был следующим: остяков / хантов – 131 человек, вогулов / манси – 2 человека, всего населения – 133 человек (69 муж., 64 жен., 28 хоз.) [Там же, с. 30, 31].

По статистическим данным А. Каннисто в 1901 г. на Малой Сосьве было семь поселений, из которых – 4 поселения остяков (*serapāβl*, *tunsipāβl*, *hoŋgarāβl*, *xaŋlasŋpāβl*), 3 вогульских (*nakapāβl*, *soxturpāβl*, *ialŋpāβl*) и в одном поселении (*nirkipāβl*) остяки (Лырщиковы) говорили на вогульском, кроме этого иногда на вогульском разговаривали и между собой. Остяков – 79 человек (41 муж., 38 жен. и 19 хоз.), вогулов / манси – 44 человека (18 муж., 26 жен. и 9 хоз.). Общее количество населения – 123 человека (59 муж., 64 жен., 28 хоз.) [Kannisto, Nevalainen, 1969. s. 83–85].

Остяки были представлены следующими фамилиями: *Lirsikov*, *Aranxum*, *Smolin*, *Marenejanin* и *Jesin*; вогулами были – *Marssinov*, *Ignatjev*, *Jesin* [Там же, s. 83–85].

Об малососьвинских остяках А.А. Дунин-Горкавича написал: «люди среднего роста, крепкого телосложения, с густыми волосами на голове, заплетенными у некоторых в косы. Это едва ли не самая красивая группа

остяков. Живут они в сравнительно чистых бревенчатых избах с чувалом и без сеней». Далее автор отмечает, что малососьвинские остяки «слыгут за лучших звероловов», рыболовство у них развито очень слабо. Они не имеют ни лошадей, ни оленей, основным видом транспорта являются собаки и лыжи» [Тобольский Север, 1995. Т.1, с. 90, 91].

В 1928 г. на Кондо-Сосвинском водоразделе был создан Кондо-Сосвинский государственный боброво-соболиный заповедник площадью около 800 тыс. га. [История ХМАО., 2000. с. 346–347]. Бассейн реки Малая Сосьва находился в границах заповедника. Главная задача заповедника – охранять северные колонии азиатских бобров, которые к тому времени были почти полностью истребленных по всей Сибири. В первые годы (1929–1951) в заповеднике трудились опытные таёжники из семей Езинах, Ячигиных, Маремьяниных, Лырщиковых, Дунаевых и др. [Заповедник «Малая Сосьва», 2000. С.8–9]. В 1951 году Кондо-Сосвинский заповедник был ликвидирован. Вначале 1960-х г. в связи с развитием нефтегазовой промышленности началось хозяйственное освоение Западной Сибири. В этот период остро встал вопрос по сохранении природы региона. И в 1976 г. по просьбе научной общественности удалось вновь открыть заповедник. В настоящее время бассейн реки Малая Сосьва является государственным природным заповедником под названием «Малая Сосьва» [Там же, с. 9].

В середине 1930-х годов в стране возникла новая отрасль – клеточное звероводство. В юртах Шухтынгорт организовали колхоз – построили лисоферму по разведению серебристо-черных лисиц, где также работали малососьвинские ханты и манси. По данным похозяйственных книг 1936 г. в бассейне Малой Сосьвы зафиксировано 120 человек (63 муж., 57 жен. и 29 хоз.) – 108 хантов и 12 манси. Из фамильного фонда исчезла одна фамилия Аренхов, и появилось 4 новые фамилии.

Во второй половине XX веке были ликвидированы ряд совхозов и рыбозаводов, жителей небольших юрт переселили в более крупные поселки, это коснулось и малососьвинских хантов и манси. В 1969 г. по причине нерентабельности лисоферма в юртах Шухтынгорт была ликвидирована, поголовье зверей перевезли в поселок Полноват (Березовский район). Туда же переселились и специалисты, работавшие на этом производстве. Но основная масса малососьвинских хантов и манси обосновались в поселении Игрим, который находится на реке Северная Сосьва – в устье Малой Сосьвы.

Как выше упоминалось, сейчас в бассейне реки Малая Сосьва расположен государственный природный заповедник [Заповедник

«Малая Сосьва», 2000, с. 8–9]. И только в одном поселении Нирга / Нярги (*nirkipāβl*) сохранилось два дома хантов Лыршиковых. По рассказам информанта В.К. Аксенова, только одна семья С.М. Скворцовой (1954 г.р.) из Игрима посещают свое родовое «гнездо». Сам В.К. Аксенов на Родине в Ханга-горт (*hoŋgarāβl*) был 10 лет назад, в 2002 г. в связи со смертью сестры.

По данным администрации Березовского района на 2003 г. малососьвинских ханты и манси в поселении Игрим 45 человек (22 муж., 25 жен., 20 хоз.), из них 37 хантов и 8 манси. Разговаривают на родном хантыйском языке примерно 12 человек.

Составлены две таблицы – в Таблице 1 содержатся данные о численности населения в поселениях бассейна Малой Сосьвы и в Таблице 2 данные по фамильному составу с конца XIX по начало XX в.

Данные переписи 1897 г. и статистические данные А. Каннисто 1901 г. по идентификации населения бассейна реки Малая Сосьва не совпадают. Если в конце XIX в. 131 остяк и 2 манси, то спустя четыре года по данным А. Каннисто 79 остяков и 44 манси.

По мнению автор, данные финского исследователя более достоверны, А. Каннисто выявил всех манси, а также зафиксировал реки и поселения где проживали манси и отчасти ханты.

Из этнической истории известно, что в бассейне Малой Сосьвы в XVIII в. жили ханты [Соколова, 1983. с. 37]. В конце XIX в. в южных инородческих волостях Березовского уезда, куда входила и Естыльская волость переселились и манси с Северной Сосьвы и Конды [Соколова, 2009. с. 100–101]. В результате заключались смешанные хантыйско-мансийские браки, поэтому сегодня сложно идентифицировать этническую принадлежность некоторых потомков бассейна Малой Сосьвы. Например, у В.А. Езиной (Лыршиковой) муж был манси, поэтому все Езины из Игрим записаны как манси. У Ф.А. Дунаевой отец был манси, мама ханты, и в результате она и ее дочь разговаривают на хантыйском языке и считают себя хантами; Родители Н.Г. Ламбиной – Смолины Г.П. (1908–1984 г.) и М.Е. (1912–1995 г.) были хантами, но знали еще и мансийский язык. Такая картина почти в каждой семье. Приведенные примеры показывают, что в смешанных ханты-мансийских браках главным признаком идентификации этнической принадлежности является язык, на котором разговаривают.

По Таблицам 1–2 видно, что вначале XXI в. численность малососьвинских хантов и манси сократилась почти в 2 раза, на Малой Сосьве нет ни одного традиционного поселения, 4 фамилии исчезли, и

появилось 9 новых фамилии, из 45 человек, примерно 12 разговаривают на родном хантыйском языке. Это люди из поколения рожденных в 1930–1950-е годы, с их уходом окончательно исчезнет один из диалектов северных хантов.

В заключении скажу, что автор побывала в 2010 г. в Игриме (Березовский район) с аспиранткой Мюнхенского университета Жофи Шон (Zsófia Schön). Целью ее поездки – поиск хантов. Пришли к одной знакомой хантыйке Н.Г. Ламбину (1952 г.р.), и оказалась, что она дочь вышеупомянутых Смолиных. Затем она направила нас к другим соплеменникам – хантам Дунаевым. По рассказам, несколько оставшиеся ханты еще поддерживают некоторые традиции, встречаются по праздникам, исполняют ритуалы поклонения семейным фетишам, просят помощи в случае болезни и каких-либо проблем.

По словам Эстер Руткаи родители Н.Г. Ламбиной Смолины Г.П. (1908–1984 г.) и М.Е. (1912–1995 г.) были в числе любимых информантов Евы Шмидт. Вначале 2000-х годов Е.А. Шмидт подарила мне аудиокассету с записями своих материалов собранных вначале 1980-х годов из серии «*Ас махум эргыт*» (Обских людей песни). На кассете перечислены исполнители песен, в том числе Г.П. Смолин и М.Е. Смолина.

Ханты и манси бассейна Малой Сосьвы практически не изучены, но благодаря венгерскому ученому Е.А. Шмидт собрана небольшая часть фольклора этой территориальной группы обских угров. Спустя много лет наши потомки могут услышать их голоса благодаря венгерским исследователям Е.А. Шмидт и Жофи Шон.

Таблица 1

Численность населения бассейна р. Малая Сосьва в конце XIX – начале XX вв.

Источники: за 1897 г. – из материалов переписи в публикации С.К. Патканова [1911]; сведения за 1901 г. – по данным А. Канисто [Kannisto, Nevalainen 1969]; за 1938–1939 г. – из похозяйственных книг Березовского района; за 2003 г. – списки коренных жителей администрации Березовского района.

Населенные пункты	1897 г.			1901 г.			1936–1939 г.			2003 г.		
	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.
Сарегорская	9	3	1	6	5	2						
Нергинская / Лырщиковы	17	12	6	17	12	4	14	9	5			
Нагагорская	10	7	2	8	10	3	8	6	3			

Населенные пункты	1897 г.			1901 г.			1936–1939 г.			2003г.		
	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.
Шухтыгорский	6	9	4	7	10	5	22	30	13			
Тузингорский	9	9	5	7	8	6	2	2	1			
Ханглазинский	6	7	3	7	6	4	9	7	4			
Хангагорт	9	11	5	4	7	3	8	3	3			
Емынггорский	3	6	2	3	6	1						
Игрим										23	30	20
Итого:	69	64	28	59	64	28	63	57	29	22	25	20
Всего:	133		28	123		28	120		29	45		20

Таблица 2**Фамильный и численный состав малососьвинских хантов и манси в XX – начале XXI вв.**

Источники: за 1897 г. – из материалов переписи в публикации С.К. Патканова [1911]; сведения за 1901 г. – по данным А. Канисто [Kannisto, Nevalainen 1969]; за 1938–1939 г. – из похозяйственных книг Березовского района; за 2003 г. – списки коренных жителей администрации Березовского района.

Фамильный состав	1901			1938–1939			2003		
	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.
Aranxum / Аренхов	6	5	2						
Ignatjev / Игнатьев	7	10	5	4	7	3		2	2
Jesin / Езин	10	12	5	18	13	8	4	4	3
Lirsikov / Лырщиков	17	12	4	18	15	6	3	6	4
Marenejanin / Маремьянин	4	7	3	3	7	3			
Marssinov / Марсинов/ Марсын ¹	8	10	3	6 / 2	5 / 2	3 / 1			
Smolin / Смолин	7	8	6	2	2	1			
Дунаев				5	3	2		2	1
Кеушков				1		1			

¹ Фамилия Марсинов зафиксирована в юртах Нерга, Накагорт и фамилия Марсын в юртах Шухтынгорт.

Фамильный состав	1901			1938–1939			2003		
	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.	муж.	жен.	хоз.
Ячегин				4	2	1	5	3	4
Лагунова					1				
Аксенов							1	1	2
Бадыков							1		
Баранов							1		
Горчинский							1		
Евдокимов								2	
Клычков							1	2	1
Ламбина								2	1
Пеликов							2		
Пузин							2		1
Скворцов							1	1	1
Итого	59	64	28	63	57	29	22	25	20
Всего	123		28	120		29	45		20

Литература

- Васин, А.М., Васина, А.П. (2000), Заповедник «Малая Сосьва». Moskva.
- Дунин-Горкавич, А.А. (1995), Тобольский Север. М.: Либерия. Т. 1.
- Патканов, С. К. (1911), Статистические данные, показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев: (На основании данных специальной разработки переписи 1897 г.). СПб., Т. II.
- Соколова, З. П. (1982), Обские угры (ханты и манси) // Этническая история народов Севера. Наука, Москва.
- Соколова, З. П. (1983), Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX вв. Проблемы фратрии и рода. Наука, Москва.
- Соколова, З. П. (2009), Ханты и манси: взгляд из XXI века. Наука, Москва.
- Kannisto, A., Nevalainen, J. (1969), Statistik über die Wogulen. JSFOu. 70/4: 1–93.

Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban¹

1. Bevezetés

Írásomban a ditranzitív igékből képzett északi manysi cselekvésnevekkel és cselekvésneves szerkezetekkel foglalkozom.

Először röviden bemutatom a cselekvésneveket és cselekvésneves szerkezeteket általában és az északi manysiban. Ezután a ditranzitív szerkezetek, valamint a ditranzitív igékből képzett cselekvésneves szerkezetek tipológiájának tárgyalása következik. Írásomat a manysi ditranzitív igékből képzett cselekvésneves szerkezetek, és az ezekkel kapcsolatban felmerült problémák bemutatása zárja.

Vizsgálataimat csak az irodalmi nyelv alapját képező északi nyelvjárásra korlátozom, mely az egyetlen ma is élő manysi nyelvjárás. A jelen elemzéshez felhasznált nyelvi anyag forrásai elsősorban Munkácsi Bernát (Munkácsi 1892–1896) és Artturi Kannisto (Kannisto–Liimola 1951–1963) által a XIX. század végén/XX. század elején gyűjtött folklórszövegek, kisebb részben pedig újabb manysi szövegek.

2. Cselekvésnevek és cselekvésneves szerkezetek

A cselekvésnevek (*action nominals*, *nomen actionis*) főnevek, vagy legalábbis tipikus főnévi pozícióban megjelenő szóalakok, amelyek a főnevekre jellemző inflexiós tulajdonságokat mutatnak, és/vagy a főnevekhez hasonlóan kapcsolódhatnak adpozíciókkal. A cselekvésnevek igékből jönnek létre valamilyen meglehetősen produktív módon, akár képzés, akár inflexió útján, és eseményekre és/vagy tényekre utalnak. A cselekvésnevek tehát egyesítik az igék és a

¹ A tanulmány az OTKA K 101652.sz. kutatás keretében készült.

főnevek szemantikai és diskurzusjegyeit, valamint morfológiájukban is kombinálódnak az igei és névszói vonások (Koptjevskaja-Tamm 1993, 2005).²

A cselekvésneves szerkezetek olyan főnévi csoportok, amelyek feje egy cselekvésnév (igéből képzett főnév), és amelyek e fejen kívül tartalmazzák egy pozíció vagy egy predikátum egy vagy több folytatóját (reflex), pl. *the enemy's distruction of the city (the enemy destroyed the city); the loud chanting in the quad (chanting loudly in the quad)* (Comrie 1976: 178, Comrie–Thompson 1985: 358).

Általánosan elfogadott tény, hogy a deverbális főnevek szemantikailag többértelműek: számos értelmezésük, olvasatuk lehet (esemény, állapot, mód, hely, eredmény, stb.) (vö. pl.: Melloni 2008). Ezek közül az „esemény”/”komplex esemény” és „eredmény” olvasatok közötti különbség különösen nagy hangsúlyt kapott, ellentmondásos szintaktikai következményei miatt. A kétféle olvasat közti alapvető különbség az, hogy csak a „komplex esemény” főnevek képesek theta-szerepeket adni, és csak ezek vesznek fel argumentumokat (vö. Grimshaw 1990). Írásomban csak a „komplex esemény” jelentésű cselekvésnevekkel foglalkozom.

A manysiban számos olyan deverbális nomenképző van, amelyek cselekvésnevek képzésére is szolgálnak. A szövegek tanúsága szerint azonban szinte kizárólag csak az *-n*, *-m*, ritkábban az *-ima* képzők azok, amelyek „valódi” cselekvésnévi szerepben álló, azaz „komplex esemény” olvasatú deverbális névszók hoznak létre. Az *-n* a folyamatos melléknévi igenév, az *-m* a befejezett melléknévi igenév, az *-im(a)* pedig a határozói igenév képzője. Az *-im(a)* képzős deverbális névszók főnévi, azaz cselekvésnévi szerepben való egyértelmű használatára azonban elég kevés példa áll rendelkezésemre, ezért írásomban csak az *-n* és az *-m* képzős deverbális névszókkal foglalkozom, pl.:

- (1) *lū-majt tārä* *pos - nā - iy* *pajta - we*
 ló-máj át- fő-AN-TRANSL főz-PASS[3SG]
 'A lómáját mindaddig főzik, míg teljesen szét/át nem főtt.' (VNGy³ IV: 419)

- (2) *pōl' - æm* *tow* *tōl - ma - tū* *sujti*
 fagy-PTCP.PST ág törik-AN-SG<3SG hallatszík
 'A fagyos gallynak töredezése hallik.' (VNGy III: 97)

A cselekvésnevek és az egyéb nem-ragozott (non-finit) igealakok összefonódása eléggé általános a világ nyelveiben, ezek az igealakok tipikusan egynél több

² A cselekvésnevek definíciójáról bővebben l. pl. Comrie 1976: 178; Comrie–Thompson 1985: 350–351, 358–360; Koptjevskaja-Tamm 1993: 6–7; 2005; Ylikoski 2003: 186–194; 2009: 28–32.

³ VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896: *Vogul Népköltési Gyűjtemény* I–IV. MTA, Budapest.

szintaktikai funkcióban használatosak (vö. pl. Koptjevskaja-Tamm 1993: 33–45, Ylikoski 2003, Ylikoski 2009: 28–32.).

3. Ditranzitív igék és ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek

A ditranzitív igék olyan igék, amelyeknek három argumentumuk van: egy ágensi (A), egy recipiens-szerű (R), valamint egy téma (T) (vö. Malchukov et al. 2007, Sipőcz 2011). A legtipikusabb ditranzitív szerkezetek fizikai transzfert kifejező ditranzitív igét tartalmaznak, mint pl. *ad, átnyújt, visz*. Pl.:

- (3) *Mary gave John a pen.*
 A R T

Számos nyelvben azonban a mentális transzfert kifejező igék (pl. *mond, (meg) mutat*) is nagyon hasonló módon viselkednek, ezért ezek is a ditranzitív igék csoportjába tartoznak. Pl:

- (4) *Rita almat ad Annának.* (5) *Rita gives Anna an apple.*
 (6) *Rita mesét mond Annának.* (7) *Rita tells Anna a story.*

A ditranzitív szerkezetek – amelyek tehát egy ditranzitív igét, valamint egy ágensi, egy téma és egy recipiens-szerű argumentumot tartalmaznak – legáltalánosabb tipológiai osztályozása a ditranzitív és a monotranzitív szerkezetek összehasonlításán alapul. A ditranzitív szerkezetek T és R, valamint a monotranzitív szerkezetek P (patients) argumentumának jelölésmódját összehasonlítva három fő csoportot különíthetünk el:

1. Indirektív típus

A ditranzitív ige téma argumentuma és a monotranzitív ige *patience* hasonlóan jelölődik (T = P = R), ilyen nyelv pl. a magyar:

- (8) (monotranzitív) *Rita palacsintát (P) süt.*
 (9) (ditranzitív) *Rita palacsintát (T) ad Annának.*

2. Szekundatív típus

A ditranzitív igék recipiens argumentumának jelölése a monotranzitív igék *patients*ének jelöléséhez hasonló (T = P = R), ezt találjuk pl. a manyсібán:

- (10) (monotranzitív) *am naʔən* (P) *sunsi - ləm*
 én teACC néz-SG<1SG
 'én nézlek téged'
- (11) (ditranzitív) *am naʔən* (R) *tör - əl miy - ləm*
 én teACC kendő-INSTR ad-SG<1SG
 'kendőt adok neked' (lit. 'kendővel adlak téged')

3. Neutrális típus (vagy „double object constructions”)

Mind a ditranzitív ige témája, mind pedig a recipiense a monotranzitív ige patienséhez hasonlóan jelölődik ($T = P = R$), talán a legismertebb példája az angol:

- (12) (monotranzitív) *Mary saw John* (P).
 (13) (ditranzitív) *Mary gave John* (R) *a book* (T).⁴

A ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek esetén a fő kérdés az, hogy a két – nem alanyi – argumentum (T és R) közül melyik kerülhet birtokosi pozícióba a cselekvésneves szerkezetben⁵.

Az angolban például T birtokosi pozícióba kerülhet, de R nem:

- (14) *Mary gave the book* (T) *to the boy* (R). *Mary's gift of the book to the boy*
 (15) *Mary gave the boy* (R) *the book* (T). $\emptyset$ (**Mary's gift of the boy (of) the book*)

Ha egy nyelvben az egyik argumentum birtokosi pozícióba kerülhet, akkor a legtöbb esetben ez az argumentum T. Az angolhoz hasonlóan így van ez a magyarban is, csak a direkt tárgy jelenik meg birtokosként, míg a másik argumentumhoz a *való* szó kapcsolódik:

⁴ Logikailag lehetséges még két további szerkesztésmód: a tripartitív (mindhárom argumentum különbözőképpen jelölődik: $T \neq R \neq P$) és a horizontális típus (T és R jelölése azonos, P-é különböző: $T = R \neq P$). Ezek azonban nagyon ritkán fordulnak elő, ezért gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatók (Malchukov et al. 2007: 5–6).

⁵ Az angol nyelvű tipológiai irodalomban a „genitivizálás” terminus szerepel („which of the two objects can be genitivized in action nominals derived from ditransitives” (Malchukov et. al. 2007: 32)), ez azonban egyes nyelvek esetében félrevezető lehet. Így pl. a manysinál is, hiszen a manysiban nincs genitivusi esetrag. Ugyanígy félrevezető a „two objects” megfogalmazás, hiszen például a manysi indirektív és szekundatív szerkezetekben semmiképpen sem tekinthető mindkét argumentum tárgynak (csak T).

(16) *a könyv Annának való felolvasása* (Kenesei et. al. 1998: 355)⁶

Tehát mind az angolban, mind pedig a magyarban a nominalizáció indirektív alapon működik: csak P és T kerülhet birtokosi pozícióba. A magyart illetően ez persze annak is tulajdonítható, hogy a ditranzitív szerkezetek eleve az indirektív elrendezési módot követik (ld. fentebb). Az angolt illetően viszont ez nem magyarázná meg a kettős tárgyú szerkezet „genitivizálódásának” korlátait. Ha létezne olyan nyelv, amelyben a ditranzitív szerkezet szekundatív mintát követ, de a két argumentum közül mégis T kerül birtokosi pozícióba a nominalizációban, az megerősítené azt a feltételezést, miszerint a nominalizáció alapvetően indirektív alapon működik a nyelvekben. Habár csak szórványos anyag áll a rendelkezésünkre, legalább egy ilyen nyelv létezéséről tudunk: az alamblak nyelvben (Pápua Új-Guinea) a beágyazott nem-ragozott (non-finit) mellékmondatokban az egyik argumentum birtokos esetbe kerülhet, és ez az argumentum inkább a másodlagos tárgy (T), mint az elsődleges (R). (Az elsődleges tárgy (recipiens/benefaktív) csak akkor kerülhet birtokos esetbe, ha T/P először inkorporálódik.) (Bruce 1984, idézi Malchukov et al. 2007: 33). Pl.:

(17) *yinem* - *r* (R) *yemrë* - *r* - *oh* (T) *wikna* - *hay* - *yuk* *yima* - *r*
 child meat-GEN.PL buy-BEN-PURP man-SM⁷
 'a man to buy meat for the child' (lit. 'meat's buying (for) child') (Bruce 1984: 113, idézi Malchukov et al. 2007: 33)

Mindezek alapján úgy tűnik, a nominalizációnak általában indirektív „hajlama” van, függetlenül attól, hogy a nyelvben egyébként milyen típusú elrendezést követnek a ditranzitív szerkezetek. Ez azonban csak részben igaz, mert van néhány olyan nyelv is, amelyben ezt az általános indirektív hajlamot a ditranzitív szerkezetek alapvető szerkesztésmódja is befolyásolja. A tukang besi (ausztronéziai) nyelvben például kétféle ditranzitív szerkezet található: szekundatív, valamint neutrális.⁸ Ebben a nyelvben a nominalizációban mind T, mind pedig R birtokos esetbe kerülhet. Mivel A is birtokosi pozícióba kerül (birtokos személyjelölőkkel ellátva), az eredmény egy „tripla possesszív” szerkezet lesz:

⁶ Illetve ha a cselekvésnév a téma és a recipiens között áll, akkor a *való* szó nem szükséges: *a könyv felolvasása Annának*.

⁷ A példák esetében megtartottam a szerzők eredeti glosszázását és rövidítéseit.

⁸ Meglehetősen gyakori, hogy egy nyelvben kétféle ditranzitív szerkesztésmód is lehetséges. A legelterjedtebb az indirektív és a szekundatív típus alternációja (vö. pl manyisi), de jól ismert az angolból az indirektív és a neutrális típus kettőssége is (Malchukov et al. 2007: 13–14).

- (18) *hu'u - ka - no nu iaku (R) nu bokuj (T)*
 give-NMLZR-3POS GEN 1SG GEN book
 lit. 'their giving of a book of me' (Donohue 1999: 76, idézi Malchukov et al. 2007: 33)

Ez a szerkezet kompromisszumként értékelhető a nyelvre jellemző alapvető ditranzitív szerkesztésmódok (amelyek az R birtokosi pozícióba kerülésének kedveznek a szekundatív szerkezetben) és a nominalizáció belső indirektív hajlama között (amely viszont T birtokosi pozícióba kerülésének kedvez).

A nominalizáció eme indirektív hajlamának eredete nem világos, de talán szemantikai motivációja van: a nominalizációk esetében az érintettséget („affectedness”) gyakran tartják olyan faktornak, amely lehetővé teszi (engedélyezi) a birtokosi pozícióba kerülést, és úgy tűnik, hogy ez a vonás inkább P-hez és T-hez kapcsolódik, mint R-hez (Malchukov et al. 2007: 33).

4. Ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a manysiban

A manysiban, mint már említettem, kétféle ditranzitív szerkesztésmód ismeretes: az indirektív és a szekundatív. Az indirektív típusú szerkezetek nominalizációja esetén a fentiek alapján mindenképpen T birtokosi pozícióba kerülését várnánk, hiszen egyrészt láttuk, hogy a nominalizáció (nagyon kevés kivétellel) alapvetően indirektív hajlamú a világ nyelveiben, másrészt pedig az indirektív szerkesztésmód egyébként is T birtokosi pozícióba kerülésének kedvez. A szekundatív szerkezetek esetén viszont már nem ilyen egyértelmű a helyzet: előfordulhat, hogy a nominalizáció indirektív hajlama itt is érvényesül, és így szintén T jelenik meg birtokosként (l. fentebb alambak), de láttunk arra is példát, hogy T és R is birtokosi pozícióba kerülhet, ha a nominalizáció indirekt hajlama mellett a nyelvre jellemző ditranzitív szerkesztésmód tulajdonságai is érvényesülnek (l. *tukang besi*). A szekundatív szerkesztésmód tehát a manysiban is elsősorban R birtokosi pozícióba kerülésének kedvezne, annál is inkább, mivel T határozói esetragot kap (instrumentalis), és a határozóragos bővítmények a monotranzitív igékből képzett cselekvésnevek mellett is változatlan formában őrződnek meg⁹, tehát a ditranzitív igék nominalizációja esetén is ezt vár(hat)nánk.

⁹ Vö.: *taw sēmāl kērpā nālīn ālā lou tulāp kitiy kātṇā* (LAT) *pūynātā nēss sunsentilām*. 'Hogy az ő fekete vasú nyíltartóját tíz ujjas két kezébe fogja, azt ellenszegülés nélkül (csak úgy) nézdegelem.' (lit. 'tíz ujjas két kezébe fogását') (VNGy IV: 303)

A kérdés megválaszolása, miszerint melyik argumentum (R vagy T) kerül birtokosi pozícióba a manysi ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek mellett, legalább két akadályba ütközik. Az egyik akadály az, hogy szinte egyáltalán nincsenek olyan példák, amelyekben mindkét argumentum jelen lenne, a másik pedig az, hogy nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy adott argumentum birtokosi pozícióba kerül-e, vagy sem.

Nézzük először a példák hiányát! A Munkácsi Bernát (Munkácsi 1892–1896) és az Artturi Kannisto (Kannisto–Liimola 1951–1963) által a XIX. század végén/XX. század elején gyűjtött folklórszövegekből származó mintegy 600 példa között egyetlen olyan sem akadt, amelyben a ditranzitív igéből képzett cselekvésnév mellett jelen lett volna mindkét argumentum (R és T). Ugyan előfordultak ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek a korpuszban (pl. *ēryi* 'énekel', *lāwi* 'mond', *takti* 'átnyújt'), ezek száma azonban meglehetősen kevés, és ezekben a példákban is rendszerint csak az egyik argumentum, T jelent meg a cselekvésneves szerkezetben. Pl:

- (19) *akw' layilap layilin šārkä - m* (T) *takti - m-porä - t* *lāwe - γ - im*:
 egy lábú lábas csésze-SG<1SG átnyújt-AN-idő-LOC mond-PRES-1SG
 'Egy lábú lábas csészikém odanyújtása idejében [így] szólok:' (VNGy IV: 31)

A példának ez az elenyésző száma azért is meglepő, mert egyrészt a manysiban a ditranzitív igék csoportja nyílt és meglehetősen kiterjedt, másrészt pedig a cselekvésnevek bázisigéinek csoportjáról ugyanez mondható el.

Az egyes nyelvek különböznek abban a tekintetben, hogy mekkora a ditranzitív igék száma, illetve hogy mely igék tartoznak a ditranzitív igék csoportjába az adott nyelvben. Mint már említettem, ditranzitív igék lehetnek fizikai vagy mentális transzfert kifejező igék (*ad*, *vesz*, *lő*; illetve *mond*, *mutat*, *énekel*), benefaktív hatást kifejező igék (*varr*, *ellát*, *felszerel*) stb. A manysiban igen széles a ditranzitív igék köre, és érdekes, hogy – más nyelvekkel ellentétben – a manysiban ezek az igék mindkét szerkesztésmódban (indirektív és szekundatív) megjelenhetnek. Úgy tűnik, hogy szinte egyáltalán nincs semmilyen lexikai korlátozás etekintetben (vö. Nikolaeva 1999). Ezek alapján tehát semmiképpen nem számítanánk arra, hogy kevés ditranzitív igéből képzett cselekvésnevet találunk a manysi szövegekben. (Tekintetbe véve még azt is, hogy a cselekvésneves szerkezetek használata igen gyakori, bizonyos tartalmakat tulajdonképpen csak ilyen szerkezetekkel fejeznek ki mind a régi, mind pedig az új szövegekben, pl. egyidejűséget és utóidejűséget

kifejező időhatározói mellékmondatokat vagy okhatározói és célhatározói mellékmondatokat.¹⁰⁾

Az már talán kevésbé meglepő, hogy abban a néhány példában, amelyben ditranzitív ige szerepel bázisigeként, a két nem alanyi argumentumból (T és R) csak az egyik (T) van jelen a szerkezetben. Elméletileg nincs akadálya, hogy R is jelen legyen a cselekvésnév mellett (lativus-raggal vagy esetleg *nūpāl* 'felé, -nak/-nek' névutóval ellátva), annál is inkább, mert más nyelvekből is találunk hasonló példákat, amelyekben mindhárom argumentum jelen van a nominalizált ditranzitív szerkezetben. Pl. godoberi (Dagesztán):

- (20) *aHmadi - di maHamadi - li (R) rec'i (T) i_ir*
 Ahmad-ERG Muhammad-DAT bread:ABS give-AN
 'Ahmad's giving bread to Muhammad' (Kazenin 1994: 51, idézi
 Koptjevskaja-Tamm 2003 :727)

baszk:

- (21) *Mikel - ek ama - ri (R) diru - a (T) ema - te - a*
 Mikel-(SG)ERG mother-(SG)DAT money-(ABS.SG) give-AN-(SG)ABS
 'Mikel's giving the money to mother.' (Saltarelli 1988: 155, idézi
 Koptjevskaja-Tamm 2003 :727)

Lehetséges azonban, hogy az összes argumentum kifejezése már túl nehézkesé tenné a szerkezetet, hiszen például *a könyv Annának való felolvasása/a könyv felolvasása Annának* is grammatikailag helyes és lehetséges szerkezetek a magyarban, mégsem valószínű, hogy a beszélők túl gyakran használnák őket a valóságban. (Ugyanígy a fenti godoberi és baszk példákról sem tudjuk, hogy valójában mennyire használatos szerkezetek az adott nyelvekben.)

Ezt a feltételezést támogatná az a tény is, hogy már a monotranzitív igéből képzett cselekvésnevet tartalmazó manysi példák között is elég kevés azoknak a példáknak a száma, amelyekben a cselekvésnév mellett az eredeti ige mindkét argumentuma (az alany és a direkt tárgy is) megjelenik. A példák többségében a két argumentum közül csak a direkt tárgy jelenik meg, az alanya pedig csak a cselekvésnévhez kapcsolódó birtokos személyrag utal:

¹⁰ Ezeket a szerkezeteket a szakirodalom általában igevel szerkezetekként tartja számon (vö. pl. Kálmán 1975, Riese 2001), véleményem szerint azonban ezekben inkább cselekvésnévi szerepben állnak az egyes nem-ragozott igealakok, ezért ezek inkább cselekvésnéves szerkezeteknek tekinthetők. Erről bővebben l. Bíró 2011.

- (22) *nāl - ä li - m - ä jui-pält ūlm - ən joxtu - we - s*
 nyíl-SG<3SG lő-AN-SG<3SgG után álom-LAT érkezik-PASS-PAST[3SG]
 'Miután nyílat kilőtte, álom jött reá.' (VNGy I: 7)

A folklórszövegekből származó példákban tehát egyetlen olyan, ditranzitív igéből képzett cselekvésneves szerkezetet sem találtam, amelyben mindkét argumentum (R és T) jelen lett volna.

Mint már említettem, vizsgálatom elsősorban a régebbi szövegeken alapul, így az újabb szövegekből (a *Lujima Seripos* nevű manyisi újságból) csak kevesebb (kb. 200) cselekvésnevet tartalmazó példa állt rendelkezésemre. Ezek között is mindössze egyetlen példa akadt, mely megfelelt a vizsgálat céljának:

- (23) *Tōrəm nūpəl (R) lūl' lātəŋ (T) lāyal - am - um ért*
 Isten felé rossz beszéd mond-AN-SG<1SG mikor
Pup jay - um - n nirsajt - əl χińsamtal - we - s - um.
 pap atya-SG<1SG-LAT vessző-INSTR üt-PASS-PAST-1SG
 'Mikor Istenhez rosszul szóltam, pap atyám vesszővel megütött.' (L. S.¹¹ 1992.05.16.)

Itt tehát egy indirektív szerkesztésmódú szerkezet nominalizálódott:

- (24) *Tōrəm nūpəl (R) lūl' lātəŋ (T) lāyaləyam →*
 'Istennek rossz beszédet mondok'
 (25) *Tōrəm nūpəl (R) lūl' lātəŋ (T) lāyalamum*
 'az, hogy Istennek rossz beszédet mondok' (tkp. 'Istennek rossz beszédet mondásom')

Mint látjuk, R nem került birtokosi pozícióba (az északi manyсібán nincs genitivusi esetrag), hanem változatlan formában maradt a cselekvésnév mellett is. (Valószínűleg ugyanez lenne a helyzet akkor is, ha R nem névutóval (*nūpəl* 'felé'), hanem *-n* lativus-raggal lenne jelölve (*Tōrəm-n* 'Istennek, Istenhez')). Ez tehát megfelel feltételezésünknek, miszerint a határozóragos bővítmények a ditranzitív igékből képzett cselekvésnevek mellett is változatlan formában őrződnek meg, illetve megfelel a nominalizáció fentebb már említett „indirektív hajlamának” is, amely szerint R és T közül általában T az, amely birtokosi pozícióba kerülhet a különböző nyelvekben. De valóban birtokosi

¹¹ L. S. = Luima Seripos

pozícióba került-e a (23)-as példában T? Ez a kérdés visszavezet a korábban már elővetített másik problémához, vagyis ahhoz, hogy a manysiban nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, hogy egy adott argumentum birtokosi pozícióba kerül-e, vagy sem.

Ez a probléma már a monotranzitív igékből képzett cselekvésnevek esetén is jelentkezik, itt is nehéz megállapítani, hogy az eredeti ige direkt tárgya (P) milyen formában jelenik meg a cselekvésnév mellett. A bázisige alanyi bővítménye birtokosi pozícióba kerül a cselekvésnév mellett, hiszen ugyanúgy vele számban, személyben egyező birtokos személyrag utal rá, ahogyan a birtokosra is bármely manysi birtokos szerkezetben, vö. (26)-ot (27)-tel:

(26) *χum sun-e*

férfi szán-SG<1SG

'a férfi szánja'

(27) *χum joχt - ne - te*

férfi jön-AN-SG<1SG

'a férfi jövése' ('az, hogy a férfi jön')

A direkt tárgy helyzete azonban kérdéses, annál is inkább, mivel az északi manysiban accusativusi esetrag sincs. A szenvedő értelmű cselekvésneves szerkezetekben megállapítható, hogy az eredeti ige alanya helyett a direkt tárgy (P) kerül birtokosi pozícióba a cselekvésnév mellett, hiszen ez a hangsúlyos, az alany pedig ismeretlen, határozatlan, vagy általános, és nincs is jelen:

(28) *ēlāl' kēt - nə - m - t tārā amki nē-lili - m vīy - ləm*

előre küld-AN-SG<1SG-LOC azonnal én.magam nő-lélek-SG<1SG vesz-SG<1SG

'Ha a távolba küldenek, iziben magam veszem el női lelkemet.' (VNGy

IV: 76)

A nem szenvedő értelmű cselekvésneves szerkezetekben azonban nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mi történik a direkt tárggyal a nominalizációban, megőrzi-e eredeti jelöltségét/jelöletlenségét, vagy birtokosi pozícióba kerül-e.

Ugyanígy a fent említett, ditranzitív igékből képzett cselekvésnevet tartalmazó példa (23) alapján sem tudjuk megállapítani, hogy mi történt T-vel a nominalizációban: birtokosi pozícióba került-e, ugyanúgy, mint az eredeti alany, vagy sem. A példából az egyértelmű, hogy az eredeti alany birtokosként jelenik meg a cselekvésnév mellett, hiszen birtokos személyrag utal rá a

cselekvésnéven: 'rossz beszéd(et) mondásom' – 'az, hogy rossz beszédet mondok/mondtam'. Ez azonban még nem zárja ki azt, hogy T ('rossz beszéd') is birtokosi pozícióba kerüljön, hiszen vannak olyan nyelvek, amelyekben több argumentum is „genitivizálódhat”.¹²

Láthatjuk tehát, hogy sem a régi szövegek, sem pedig az újabb szövegekből jelenleg rendelkezésemre álló példák alapján nem állapítható meg egyértelműen, hogy hogyan működik a ditranzitív szerkezetek nominalizálása az északi manysiban.

Zárásként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy habár jelen cikk megírásához csak nagyon kevés példát tudtam felhasználni az általam gyűjtött anyagból, és ezek segítségével sem találtam egyértelmű választ a felvetett problémára, a példának ez a szembetűnően kis száma önmagában is jelentős tény. Jelentős azért, mert egy olyan nyelvben, amelyben a ditranzitív igék és a cselekvésnevek bázisigéinek a köre ennyire széles, és amelyben ilyen gyakori és kiterjedt a cselekvésneves szerkezetek használata, mindenképpen meglepő, hogy a mintegy 800 példában ennyire kevés a ditranzitív igéből képzett cselekvésnevet tartalmazó példák száma, és hogy ezek között is mindössze egyetlen olyan akadt, amelyben a ditranzitív ige mindkét nem-ágensi argumentuma (T és R) jelen volt a cselekvésnév mellett.

Rövidítések

ABS = abszolutívusz, ACC = akkuzatívusz, AN = cselekvésnév, DAT = datívusz, ERG = ergatívusz, GEN = genitívusz, INSTR = instrumentálisz, LAT = latívusz, LOC = lokatívusz, NMLZR = nominalizer, PASS = passzív, PAST = múlt idő, PL = többes szám, POS = possessive, PRES = jelen idő, PTCP.PST = befejezett melléknévi igenév, SG = egyes szám, TRANSL = transzlátívusz

Felhasznált irodalom

Alexiadou, Artemis (2001), *Functional structure in nominals: nominalization and ergativity*. John Benjamins, Amsterdam.

¹² L. pl. tukang-besi „tripla possesszív” szerkezet, (18) példa, vagy a monotranzitív igék esetén pl. finn dupla possesszív szerkezet: *Aino-n* (GEN) *kana-n* (GEN) *syöminen* (AN). 'Aino csirkeevése.' ('Az, hogy Aino csirkét eszik.'). Habár ez utóbbi finn mondat háromféleképpen is értelmezhető, ezért általában kerülik az ilyen szerkezetek használatát, amelyekben mindkét argumentum jelen van (vö. Koptjevskaja-Tamm 1993: 169).

- Bíró Bernadett (2011), Cselekvésnevek a manysiban – Az északi manysi cselekvésnevek valenciája. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 3–33. Debrecen.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2013), Syntactic variation in Mansi ditransitive constructions. (konferencia-előadás) *Grammar and Context: New Approaches to the Uralic Languages IV*. Tartu, 2013. június 6–8.
- Comrie, Bernard (1976), The Syntax of Action Nominals: A Cross-Language Study. *Lingua* 40: 177–201.
- Comrie, Bernard – Thompson, Sandra Annear (1985), Lexical nominalization. In: Shopen, Timothy(ed.), *Language typology and syntactic description III*. Cambridge University Press, Cambridge. 349–398.
- Grimshaw, Jane (1990), *Argument Structure*. MIT Press, Cambridge.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1951–1963), *Wogulische Volksdichtung I–VI*. MSFOu. 101, 109, 111, 114, 116, 134.
- Kálmán Béla (1975), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kenesei István – Vago, Robert M. – Fenyvesi Anna (1998), *Hungarian*. Routledge, London.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (1993): *Nominalizations*. Routledge, London – New-York.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria (2005): Action nominal constructions. In: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. MaxPlanck Digital Library, Munich. Chapter 62. <http://wals.info/chapter/62> (2011. november 7.)
- Lujima Seripos [Луима Серипос]. Ханты-Мансийский Автономный Округ – Югра газета.
- Ханты-Мансийск. 1991/03. 30., 1992/01. 18., 1992/02. 15., 1992/03. 07., 1992/04. 07., 1992/05. 16., 1993/04. 10., 2004/11. 06., 2011/01. 01., 2011/10. 08., 2011/11. 12., 2011/12. 10., 2011/12. 17.
- Malchukov et. al. (2007), Ditransitive constructions: a typological overview. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/DitransitiveOverview.pdf>. (hozzáférés: 2013. március 1.)
- Melloni, Chiara (2008), Action Nominals Inside. Lexical semantics in morphology. (http://www.uni-stuttgart.de/linguistik/sfb732/files/action_nominals_inside_abstract.pdf) (hozzáférés: 2012. július 22.)
- Munkácsi Bernát (1892–1896), *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Nikolaeva, Irina (1999), *Ostyak*. Lincom, München.

- Riese, Timothy* (2001), *Vogul. Languages of the World/Materials* 158. Lincom Europa, Muenchen.
- Sipőcz Katalin* (2011), Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI., Szeged. 221–229
- Ylikoski, Jussi* (2003), Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16: 185–237.
- Ylikoski, Jussi* (2009), Non-finites in North Saami. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* = MSFOu 257.

Т. Н. Дмитриева
(Екатеринбург, Россия)

Материалы путешествий Г.Ф. Миллера 1742 года как историко-топонимический источник

Важнейшим источником по топонимии Западной Сибири XVIII века являются путевые описания Герарда Фридриха Миллера, составленные им во время Второй Камчатской экспедиции (1733–1743 гг.). В русском переводе новосибирского историка А.Х. Элерта они стали доступны широкому кругу исследователей, будучи опубликованными в шестом выпуске первоисточников по истории Сибири «Сибирь XVIII века в путевых описаниях Г. Ф. Миллера» (Новосибирск, 1996) и в книге «Северо-Западная Сибирь в экспедиционных трудах и материалах Г.Ф. Миллера» (Екатеринбург, 2006).

Описания Миллера, представляющие огромную историческую ценность, содержат уникальные и обширнейшие топонимические сведения. «Отец Сибирской истории» Г.Ф. Миллер без преувеличения был и первым сибирским топонимистом. Тысячи названий рек, озер, селений и других объектов, собранные автором во время его экспедиций «из устных известий» от местных жителей, создают топонимическую картину Западной Сибири первой половины XVIII века во всем ее богатстве и многообразии.

В нашем сообщении рассматривается зафиксированный Миллером топонимический материал по бассейну реки Пелым из описания его путешествия 1742 года.

В качестве предварительной исторической справки приведем следующие сведения. Территория бассейна реки Пелым входила в состав Пелымского княжества, одного из угорских княжеств Западной Сибири. Пелымское княжество начало формироваться в XII-XIII вв. и достигло значительного расцвета к XV в. Населением его были манси – вогулы, резиденцией князя являлся Пелымский городок. С конца XVI века исконно мансийская территория Припелымья стала осваиваться русскими, и в 1593 г. вблизи устья Пелыма на берегу реки Тавды, на месте покоренного городка Пелымского князя был построен русский

город Пелым – одно из древнейших поселений Сибири (впоследствии – село Пелым, или Пелымское, ныне д. Пелым). Город Пелым, лежавший на большой сибирской дороге, проходившей через Верхотурье, имел большое стратегическое и торговое значение, но утратил его после замены Верхотурского тракта Екатеринбургским. Уже в середине XVIII в. Пелым находился в упадке, а от Пелымской крепости не осталось и следов [Семенов, 1873, 28].

Первыми русскими поселенцами Пелыма были стрельцы и казаки, а также сосланные сюда по разным причинам жители ряда русских областей – каргопольцы, калужане, граждане Углича, пермичи и вятчане [Семенов, 1873, 28; Югория, II, 348-349; Очерки, 2000, 126].

Манси, жившие по нижнему и среднему Пелыму (в Лиственнишной и Верх-Пелымской волостях), говорили на пелымском диалекте мансийского языка; верхнее течение Пелыма осваивали сосвинские и верхнелозьвинские манси – носители северных мансийских диалектов.

Мансийское население среднего и особенно нижнего Пелыма в течение длительного времени подвергалось значительному русскому влиянию и к середине XX века полностью обрусело. Этому способствовало обращение манси в христианскую веру (пелымские вогулы были крещены раньше других – в XVII веке [Семенов, 1873, 28; Главацкая, 2005, приложение, карта 5]). Как показало статистическое обследование, проведенное в начале XX в. финским ученым Артуру Каннисто [См.: Kannisto, Nevalainen, 1969], уже тогда на Пелыме были смешанные мансийско-русские семьи и часть пелымских манси была русифицирована. В 60-е гг. XX в. Топонимической экспедиции Уральского государственного университета (ТЭ УрГУ) в д. Шантальская удалось найти единственного пелымского манси, помнившего свой родной язык, его звали Денис Осипович Мульмин.

Полевые материалы, собранные ТЭ УрГУ в 1966-1968 гг. показали, что топонимия Пелыма имеет преимущественно мансийское происхождение и на территории нижнего и среднего течения реки является субстратной. Специальному исследованию субстратной мансийской топонимии Пелыма посвящена кандидатская диссертация Г.В. Глинских «Русская топонимия мансийского происхождения в бассейне реки Тавды» (1972) и ряд его статей.

Северномансийские топонимы верхнего течения Пелыма, сбор которых проводился ТЭ УрГУ в 1969-1974 гг., были включены А.К. Матвеевым в его «Материалы по топонимии горной части Северного Урала» (2011).

Топонимия Пелыма представляет большой интерес как памятник языка, истории и культуры населявших его пелымских манси, диалект которых в XX веке перестал существовать; она также является важным свидетельством истории русского освоения Пелымского края; в ней находит отражение и процесс русско-мансийского языкового и культурного взаимодействия. Материалы Миллера до сих пор не привлекались при изучении пелымской топонимии.

Во время путешествия 1742 года Миллер проехал по р. Тавде от Туринска до Пелыма и останавливался в городе Пелыме, где целенаправленно занимался сбором информации о географических объектах – «известий» «о расположенных по Пелыму русских деревнях и вогульских жилищах, а также впадающих в Пелым речках» [Миллер, 2006, 223], отмечено также несколько озер. Получены сведения о 74 объектах, выявлено 29 русских топонимов, 58 мансийских, в том числе параллельные русские и мансийские названия для 11 объектов. Описание идет в маршрутной последовательности, вверх по течению Пелыма, начиная от устья. Даны подробные по тому времени географические характеристики указанных реалий и достаточно точные привязки, с ценными комментариями о проживающем населении. В заключение Миллер отмечает: «Упомянутые географические известия являются главным, чем я занимался во время моего пребывания в Пелыме» [Миллер, 2006, 229].

Рассмотрим примеры параллельных мансийских и русских названий (в той же последовательности: вверх по течению, начиная от устья Пелыма) и попробуем проследить их дальнейшую судьбу, привлекая данные письменных источников XIX–XXI вв. и полевые материалы ТЭ УрГУ второй половины XX в.

1. «Рч. **Кондинка**, по-вогульски **Апер-ја**, с восточной стороны, в ½ версты от предыдущей (вогульской деревни Tel-paul. –Т.Д.). Возникает в 2 днях пути пешком. Русское название основывается на том, что дорога от Пелыма до р. Конды, а именно до Большой Кондинской волости, здесь отходит от Пелыма. На этой речке имеются:

Апер-paul, на северном берегу в ½ в. от устья. 1 юрта предыдущей (Лиственнишной. – Т.Д.) волости ...» [Миллер, 2006, 223].

Уже из объяснения Миллера видно, что русский гидроним образован от названия реки **Конда**, крупного левого притока Иртыша.

// Ср.: р. *Kānte-khum-jā* [Мункачи, 1896 433, № 16), букв. «Река мужчины с Конды»; также д. **Khontiñ-p*. (Кондинка) [там же, № 29)]; // р. Кондинка [Карта 2000; Атлас 2010].

Речка Кондинка, самый последний левый приток Пелыма в его нижнем течении, идет со стороны водораздела с бассейном Конды. Как пишет А.К. Матвеев, этот переход с давних пор использовался местным населением. Название большой реки было перенесено на ведущую к ней небольшую речку, но, естественно, с добавлением уменьшительного суффикса [Матвеев, 2008, 135].

Относительно мансийского названия этой же речки **Анер-ја** возникает сомнение, действительно ли оно относится к данному объекту, поскольку известная ныне р. **Анеп** является правым притоком р. Тавды и впадает в неё значительно ниже Пелыма. Но есть интересная деталь: среди этимологических версий объяснения гидронимов **Конда** и **Анеп** обращают на себя внимание совпадающие по семантике лексемы, ср.: манс. сев. *χōnt*, ср.-лозъв. пелым. конд. *khōnt*, н.-лозъв. *khānt*, тавд. *khānt* 'армия, войско' [МК, 104]; манс. сев. *āñä* ~ *añä* [*añä*], ср.-лозъв. пелым. *äñä*, н.-лозъв. *äñ*, конд. *äñä*, тавд. *äñä* - 'толпа, армия' [МК, 41. См.: Матвеев, 2008, 17, 134–135]. Таким образом, не исключено, что фиксация Миллера не ошибочна.

2. «**Россохины юрты**, по-вогульски **Jäsunte-paul**, на обоих берегах: 2 юрты на восточном берегу, в ½ версты от [д.] Криводановой, а затем на западном берегу, в 1 версте далее вверх, еще 2 юрты. С этой деревни заканчивается Лиственнишная волость» [Миллер, 2006, 224-225].

Очевидно, что юрты находились вблизи устья протоки Малый Пелым, где она соединяется (или разъединяется, если считать вверх по течению) с Большим Пелымом, так как мансийское название поселения переводится как «Поселение у устья реки» (манс. сев. *jā*, ср.-лозъв. н.-лозъв. **пелым**. тавд. *jā*, конд. *jō* 'река'; сев. *sünt*, ср.-лозъв. *sünt* и т.д., н.-лозъв. *sot* (~ *sât*), **пелым**. *sunt* ~ *sut*, конд. *sunt*, тавд. *sōnt* ~ *sôt* 'устье'; сев. *paul* [*pāwəl*], ср.-лозъв. *peël* (*pāil*-), н.-лозъв. *pəl* (*pøil*-), **пелым**. *pəwël* и др. 'поселение' [МК, 140, 576, 427]; русское название образовано от слова *россоха* (*рассоха*), обозначающего развилку двух рек. Об этом же пишет далее сам Миллер (см. ниже), но сначала он сообщает о протоке Урай:

3. «**Урай**, по-вогульски **Uri**, заводь р. Пелыма, или так называемая **курья**, на западной стороне. Ее устье – в ½ версты выше последних юрт предыдущей вогульской деревни (Россохиных юрт. – Т. Д.), а простирается курья на 2 версты вверх по Пелыму...» [Миллер, 2006, 225].

// Б. Мункачи в конце XIX в. отмечает на Пелыме деревню с русским названием **Урайская** и с мансийским ***Vuri-p**. [Munkácsi, 1896, 433]. // Деревня **Урай** существовала на Пелыме еще в 1960-е годы [ТЭ УрГУ]. Выступающее здесь в роли топонима русское слово *урай*, обозначающее

‘заводь, залив, образованный рекой, старица’ и т. п., усвоено из мансийского языка [Матвеев, 1959, 70], ср. манс. сев. *ûrej* (~ *urej*), ср-лозъв. *ûri*, пелым. *vuri*, конд. *võrej* ~ *võri*, **тавд. *uraj*** ‘мертвый рукав, стоячая вода, продолговатое озеро из рукава реки, два конца которого пересыхают после половодья’ [МК, 702].

Следуем далее по описанию Миллера:

4. «Разделение Пелыма на два рукава, в ½ версты от **урая** и в 1 версте от Россохиных юрт. И русское, и вогульское названия этой деревни происходит от этого разделения (о чем говорилось выше. – Т.Д.). Восточный, или правый, считая вверх против течения, рукав сохраняет предыдущее название **Пелым**, по-вогульски **Polm-ja**, или он называется **Большой Пелым**, по-вогульски **Jenne-Polm**. Западный, или левый, рукав, напротив, называется по-русски **Малая Пелымка**, по-вогульски **Ossje-Polm**» [Миллер, 2006, 225].

// По данным ТЭ УрГУ, современные русские названия этих рукавов Пелыма – Пелым (Большой Пелым, Большая Пелымка) и Малый Пелым (Маленькая Пелымка); на современных картах это Пелым и Мал. Пелым [Карта 2009; Карта 2000; Атлас 2010]. – Ср.: манс. сев. *jäniy* [*janiy*], ср-лозъв., н-лозъв., **пелым.** конд. *jäni*, тавд. *jäni* ‘большой’ [МК, 146]; манс. сев. *ośśä* ~ *äśśä* [*ośśä*], ср-лозъв. *äśśä* ~ *aśśä*, н-лозъв. *äsjä* ~ *aśjä*, **пелым.** *äśjä*, конд. *äsjë* ~ *Äsjë* и др. – ‘узкий, тонкий’ [МК, 396], то есть в мансийском варианте выступает соотносительная пара «Большой Пелым» и «Узкий Пелым».

// Ср. название Малой Пелымки у Мункачи: «**Ís Pål̄m** (Таленькая)» (вместо «Маленькая» – Т.Д.) [Munkácsi, 1896, 433] – от пелым. *ís* ‘маленький’ [МК, 745]. Так и на собственно мансийской почве для названий рассматриваемых объектов проявляется существование соотносительного ряда ‘большой – маленький’.

Описав рассоху Большого и Малого Пелыма, Миллер идет вверх по Большому Пелыму:

5. «**Накатаевы**, или **Дьяковы**, юрты, по-вогульски **Won-paul**, или **Wonneptit-paul**, на восточном берегу, в 3-4 верстах от предыдущей речки. Имеет 6 юрт Верх-Пелымской волости, которая начинается с этой деревни и простирается вверх по Пелыму. От города Пелыма досюда приблизительно 40 верст» [Миллер, 2006, 225].

Как видим, здесь упоминается два русских и два мансийских названия поселения.

// В материалах ТЭ УрГУ 1966 года есть ур. **Накатай** (на месте бывш. д. **Накатай**), оно отмечено по р. Лампеть (> р. Летняя справа > р. Бол. Пелым слева).

// Мункачи в конце XIX в. отмечал деревню **Накатайская** и ее мансийское название ***Mēši-p**. [Munkácsi, 1896, 433]. // Заметим, что в полевых материалах ТЭ УрГУ фиксируется мыс **Меша** (ср.: манс. сев. *mēši ~ mēsiy* [*mēsiy*], ср-лозъв. н-лозъв. *mēši*, **пелым. mēši ~ mēši**, конд. *mēši* 'излучина реки', 'речной мыс' [МК, 306]). // На современной карте указано урочище **Меша** на лев. б. р. Пелым, напротив оз. Котла, где река Бол. Пелым делает крутую излучину [Карта 2009]. Эти данные позволяют представить местонахождение бывшей деревни (юрт).

Русские варианты названия юрт образованы от антропонимов:

Дьяковы – от фамилии Дьяков или от прозвища Дьяк (от **дьяк** – 'дьякон', 'церковный чтец или певец, дьячок', 'дьяк, сельский или волостной писарь' [СРЯ XI-XVII вв., 4, 398]);

Накатаевы – от имени Накатай, которое, возможно, принадлежало верхнекондинскому манси: в форме **Накатуй** оно упоминается в Таможенной книге Пельма за 1675/76 г.: «пелымской стрелец Савка Гайдукон продал верхкондинским вагулечам Раю, да Пачлауру, да Кондаху, да **Накатую** четыре пайвы ячмени» [Кондинский край, 2006, 83].

Вместе с тем тот же Миллер упоминает далее речку **Катай** и ее параллельное мансийское название **Won-jä**:

6. «Рч. **Катай**, по-вогульски **Won-jä**, впадает с восточной стороны, рядом с предыдущей деревней, а возникает на расстоянии примерно в 10 верст» [Миллер, 2006, 225].

Русское название речки **Катай**, по всей вероятности, вторично и связано с названием юрт, восходящим к мансийскому антропониму **Накатай**.

Под названием **Won-jä** у Миллера, вероятно, упоминается современная р. Летняя – если учесть, что вышеназванное урочище **Меша** находится ниже устья р. Летняя.

Но мансийское название **Won-jä**, приводимое Миллером, можно также соотнести с современным наименованием одной из расхох реки Летняя – речкой **Вона**. В связи с этим мансийский ойконим **Won-paul** у Миллера можно считать эллиптированным из ***Won-jä paul** и перевести как «селение у реки Вон-я».

Основу гидронима можно сравнить с манс. тавд. *ōn ~ vōn* 'короткий' [МК, 700], но перевод гидронима **Won-jä** «Короткая река» вызывает вопрос: короткая по сравнению с чем?

Вероятно также сопоставление этой основы с манс. **пелым. vōŋkhe ~ vōŋghe**, сев. *vāŋkhä* [*wōŋxa*], ср-лозъв. *vāŋkhä ~ vōŋkhä ~ woāŋkhä ~ voāŋkhä* и др. 'яма' [МК, 733]. Тогда восстанавливается гидроним **vōŋkh-*

jä, или **võŋkhep-jä*, то есть «река с ямами», «ямистая река» (*võŋkh* – элидированная форма от *võŋkhe*; *võŋkhep* – имя обладания, образованное от *võŋkhe* с помощью суффикса *-p*), при этом мансийское название юрт **Wonneptit-paul** может восходить к пелым.**võŋkhep-tit-pəwəl* «Селение у устья (реки) с ямами» (манс. сев. ср-лозъв. н-лозъв. **пелым. tit**, конд. *tèt* ‘устье’ [МК, 648]).

Происхождение известного в наше время русского топонима р. **Летняя** связывают с тем, что исток этой реки подходит к тому месту, где полоса болот в междуречье рек Пелым и Конда сужается до 2-3 км и где был возможен летний переход на Конду [Матвеев, 2008, 156].

7. «**Pochlim-jä**, с восточной стороны, в 8 верстах от предыдущей. Протекает через 2 озера, которые ... называются по речке **Pochlim-jä-tur** (Похлимские озера). До первого озера ½ дня пути на лодке вверх по речке. Оттуда до второго озера, размеры которого вдвое меньше, чем у предыдущего, примерно 6 верст. По ту сторону этого последнего озера до истока речки еще 1 день пути на лодке» [Миллер, 2006, 225–226].

Основу гидронима **Pochlim-jä** можно соотнести с манс. тавд. *pāḥ* ‘дыра’, ‘лужа, болото’, конд. *pōkhlēm lōŋkh* ‘ухабистая, неровная дорога’ [МК, 445]. Можно также принять во внимание манс. сев. *pōḥēl*, ср-лозъв. *poākhēl* ~ *poāḥēl*, тавд. *pāḥēl* ‘в стороне, сбоку’ (манс. сев. *pāḥ* ~ *pōḥ* [*pōḥ*], ср-лозъв. *pōkh* ~ *pākh* ~ *pōḥ*, **пелым. pōkh** и др. ‘бок, сторона’) [МК, 445], тогда **Pochlim-jä** может быть «Боковая река». Но в этом случае требуется дополнительный комментарий и по словообразованию, и по семантической мотивированности гидронима.

// По полевым данным ТЭ УрГУ 1966 года, в бассейне Пелыма есть р. **Похломка**, она же **Похламка**, **Похманка** – лев. прит. р. Бол. Пелымка, 15 км ниже р. Ошмарья, 10 км ниже р. Нихпа, 9 км ниже (5 км на ЮВ) от д. Омелина.

// На современной карте это р. **Похманка**, она идет из оз. **Бол. Толкорп** и впадает в р. Пелым; озеро Бол. Толкорп соединяется с помощью протоки **Ахи** с озером **Мал. Толкорп**, а в него, в свою очередь, впадает р. **Кульма** [Свердл. обл., атлас, 2010]. Речку Кульма можно рассматривать и как исток реки Похломка.

// Здесь же, по материалам ТЭ УрГУ, находится зимовье под названием **Тулукорп** или **Толкорп**. Г.В. Глинских и А.К. Матвеев объясняют топоним из манс. пелым. *тул* ‘лесной амбар на столбах’ (ср.: пелым. *тил* ‘стоящий на столбе амбар в лесу’ [МК, 676]) и *корп* ‘хвойный лес на сухом возвышенном месте’ (ср.: пелым. *khōrp* ‘бор, ельник’ [МК, 109]), – таким образом, топоним переводится как «Хвойный лес с амбаром».

В этом случае первично название леса, которое затем было перенесено на зимовье и ближайшие озера [Глинских, 1978, 171; Матвеев, 2008, 271]. Метонимическое и более позднее происхождение названий озер подтверждается материалами Антала Регули: на одном из его планов карты Северного Урала эти озера отмечены как **jen turr** (= Бол. Толкорп) и **Tallturr** (= Мал. Толкорп) [Reguly, 1844]. **Jen turr** означает «Большое озеро» (ср.: пелым. *jäni* ‘большой’ [МК, 146]; пелым. *tür* (~ *tur*) [*tür*] ‘озеро’ [МК, 683]). Атрибутив в названии **Tallturr**, возможно, соотносится с манс. пелым. *tål* ‘хвоя, ветка хвойного дерева’; ср. также: ср.-лозв. *toål kwäl* ‘шалаш из веток хвойных деревьев’ [МК, 621], – таким образом, это может быть «Хвойное озеро», или «Озеро (с шалашом из) веток хвойных деревьев». Тогда название **Толкорп** следует переводить как «Хвойный лес с ветками» (с дублированием семы ‘хвойный’ в определении) или «Хвойный лес (с шалашом из) веток». Вариант **Тулкуорп** может реально передавать другой признак называемого объекта, или же он является результатом фонетической адаптации и реэтимологизации топонима.

8. «**Похлимские юрты**, по-вогульски **Pochlim-paul**, на восточном берегу, в 4 верстах выше устья предыдущей речки. 1 юрта» [Миллер, 2006, 226]. Ойконим, по всей вероятности, производный от названия реки **Pochlim-jä**.

// В конце XVIII в. д. **Похлымская** отмечается в Верх-Пелымской вол. Туринского уезда. По данным исповедных росписей метрической книги 1797 г. в ней было 4 хозяйства и 29 жителей (манси?), среди фамилий жителей называется фамилия **Анкин** [Соколова, 1983, 298]. В 1960-е гг. **Анкин** (очевидно, обрусевший манси) – это фамилия жителя в пелымской д. Шанталь [ТЭ, 1966].

9. «**Катышевы юрты**, по-вог. **Obram-paul**, на западном берегу, в 3-х верстах от предыдущей деревни. 3 юрты» [Миллер, 2006, 226] (они находились на участке р. Бол. Пелым между р. Похлымья и Колымья).

// Ср.: **Катышов Урай**, старица по лев. б. р. Мал. Пелым выше устья (или река, впадающая в р. Мал. Пелым сл.), **Катышова Урая Озеро** (**Катышово Озеро**), оз. – по прав. б. р. Катышов Урай, 2 км выше устья [ТЭ УрГУ, 1966]. Таким образом, в составе названия, зафиксированного в русской микротопонимии Пелыма во второй половине XX века, сохранилась фамилия манси, жившего здесь в XVIII веке.

Отмеченное Миллером мансийское название юрт **Obram-paul** содержит усвоенный мансийским языком антропоним Обрам, русск. диалектная форма от Абрам (личное имя, полученное манси при крещении, разговорный вариант календарного имени Авраам).

10. «Верх-Пелымской погост, на восточной стороне реки, напротив предыдущей деревни (Re^{ku}-raul, «на западном берегу р. Пелым, в 3 верстах от Ту^{ma}п'a» – т.е. 3 версты выше оз. Polm- или Po^{lim}-tu^{ma}п (по Миллеру), = соврем. русск. Пелымский Туман. – Т. Д.), в ½ в. или несколько далее от берега... Здесь имеется учрежденная для вогулов церковь Спасителя Образа Нерукотворенного, при которой имеются лишь два жилища – священника и дьячка. Прежде здесь была вогульская деревня **Tschochla-paul**, состоявшая из 3 юрт, но ее жители после постройки церкви переселились в другие места» [Миллер, 2006, 227].

Русское название отражает местоположение селения и его назначение. Основу **Tschochla** в мансийском топониме объяснить пока не удалось.

// В конце XIX в. Б. Мункачи отмечает деревню **Pup-p.**, и переводит название: «Поп-деревня» (манс. *pup* 'поп', заимствование из русского языка [МК, 482]), что свидетельствует о том, что манси уже дали свое название этому поселению. Мункачи приводит и русский эквивалент ойконима: **Верхнее Пелымское** [Munkácsi, 1896, 433].

В описании Миллера **Верх-Пелымской погост** – это последний русский топоним. Далее, выше по реке Пелым, перечисляются только мансийские названия – гидронимы и ойконимы.

Рассмотренные примеры наглядно показывают, как сопоставление сведений, записанных Г.Ф. Миллером в первой половине XVIII в., с данными других письменных источников и полевыми материалами позволяет проследить историю формирования и развития топонимической системы Пелымского региона и историю народов, проживавших на этой территории.

Литература

- Главацкая, Е. М. (2005), Распространение православия и ислама в Северо-Западной Сибири в конце XVI-XVII вв. (карта). // Главацкая Е.М. Религиозные традиции хантов XVII-XX вв. Екатеринбург – Салехард: Изд-во «РА АРТмедиа», Приложение.
- Глинских, Г. В. (1972), Русская топонимия мансийского происхождения в бассейне реки Тавды. Дис. ... канд. филол. наук. Томск.
- Глинских, Г. В. (1978), Мансийские субстратные топонимы в русских говорах по реке Тавде // Этимология русских диалектных слов. Свердловск: Уральский гос. ун-т, с. 109–179.

- Кондинский край XVI – начала XX в. в документах, описаниях, записках путешественников, воспоминаниях / авт.-сост. В.И. Байдин [и др.]: под общей ред. канд. истор. наук В.И. Байдина. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2006.
- Матвеев, А. К. (1959) Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала. Свердловск, Учен. зап. Урал. ун-та, вып. 32.
- Матвеев, А. К. (2011), Материалы по топонимии горной части Северного Урала. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011.
- Очерки истории Югры / Н.Н. Баранов [и др.] / отв. ред. Д.А. Редин, Н.Б. Патрикеев. Екатеринбург: НПИМП «Волот», 2000.
- Северо-Западная Сибирь в экспедиционных трудах и материалах Г.Ф. Миллера Екатеринбург: НПИМП «Волот», 2006.
- Северо-Западная Сибирь в экспедиционных трудах и материалах Г.Ф. Миллера / Пер. и подгот. текста, предисл., коммент. А.Х. ЭлERTA. Екатеринбург: НПИМП «Волот», 2006. С. 221–229. (= Миллер)*
- Свердловская область. Атлас. Масштаб 1: 100 000. Том 1. Север области. Атлас составлен и подготовлен к изданию ФГУП «Уралаэрогеодезия» в 2010 г. (= Атлас 2010)
- Свердловская область. Общегеографическая карта. Масштаб 1: 500 000. Роскартография, 1995 г., 2000 г. Москва. (= Карта 2000)
- Свердловская область. Окрестности Гари. Масштаб 1: 100 000. Карта составлена и подготовлена к изданию ФГУП «Уралаэрогеодезия» в 2009 г. (= Карта 2009)
- Семенов, П. (1873), Словарь Российской империи. Том IV. СПб.: В типографии В. Безобразова и Комп.
- Сибирь XVIII века в путевых описаниях Г.Ф. Миллера / История Сибири. Первоисточники. Вып. VI. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996.
- Словарь русского языка XI–VII вв. Т. 4. М.: Наука, 1977. (= СРЯ XI–XVII вв.)
- Соколова, З. П. (1983), Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX вв. Проблемы фратрии и рода. Наука, Москва.
- Югория. Энциклопедия Ханты-Мансийского автономного округа. В 3-х т. Ханты-Мансийск: ИД «Сократ», 2000
- Kannisto, A., Nevalainen, J. (1969), Statistik über die Wogulen. Gesammelt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Jorma Nevalainen. [Статистика по вогулам. Собрано Артури Каннисто, обработано и издано Йормой Невалайнен]. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura. S. 1–95 (JSFOu 70/4).

- Munkácsi Bernát* (1986), Wogulisches Wörterbuch (Wogulisches Wörterbuch gesammelt von Bernát Munkácsi, geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán). Akadémiai Kiadó, Budapest. (= MK)
- Munkácsi Bernát* (1896), *A vogul föld helynevei // Munkácsi Bernát: Vogul Népköltési Gyűjtemény. IV. Kötet. Életképek* [Мункачи Бернат: Названия местности вогульской земли // Собрание вогульской народной поэзии. Том IV. Картины жизни]. Budapest, P. 433–434.
- Reguly Antal* (1844), Karte Nro III. Manyi oder Wogulen. das Flussgebiet der Tavda und Konda mit einheimischen und russischen Namen. in Pelim 1844, im Mai // МТАК Кézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz., Budapest.

Rénháton vagy madárszárnyon?

*Tájszemlélet a nganaszan folklórban és egy nganaszanul
mesélő enyec adatözlő, Kurumaku mesekincsében*

Minden kultúrára jellemző, hogy hogyan szemléli a világot maga körül. A táj az a rendszer, ahogyan a környező világot észlelik, érzékelik a benne élő emberek. A környezet viszonylagos állandósága, kiszámíthatósága miatt fontos csomópontok kötődnek hozzá, melyek az élet szervezőelemeit képezik. A tájban való létezés természetes közege minden emberi közösségnek (Abrahamsson 1999), tehát a környezet megismertetése a fiatalabb generációval elsődleges feladata a felnőtteknek. Ennek a módját Tim Ingold úttörő munkájában két alapvető típusba sorolja. A tájban való járás-kezelés, tevékenység során kialakulnak azok a központi szervező pontok, amelyek meghatározzák a tevékenységek kereteit. A tájnak ez a megközelítése éppen a mindennapi tevékenységekbe ágyazottsága révén elsősorban a hétköznapi élet aprólékos megfigyelése során érhető tetten (Ingold 1993).

A környezethez való viszony kialakulásának másik eszköze a táj megismerésébe bevezető történetek. Ezek vagy a táj meghatározott helyeihez kapcsolható narratívák, melyeket az adott hely környékén rendszeresen elmondanak, felelevenítenek az arra járók, vagy pedig a folklórszövegekből kirajzolódó tájszemlélet, melynek segítségével rápillanthatunk a hősök nézőpontjából a közeli és távoli tájakra. A meghatározott helyekhez köthető, sokszor hallott történetek ismerőssé teszik a vidéket, és hozzájárulnak a belső térkép kialakulásához. (Gow 1996) A gyakori ismétlés rögzíti az információt, amely az adott környezeti elemhez tartozik, továbbadódik, és a közösség történetének részévé válik.

A szövegek nagy része a múlthoz kapcsolódik, s így e helyek összeköttetést jelentenek az idő más síkjaival, az elődökkel (Basso 1996, Morphy, 1996). A múlt felidézésének egyik lehetséges eszköze a táj, s mint ilyen, az emlékezet segítője is. A tájelemek neve is gyakran utal valamilyen múltbeli eseményre, előhív egy mindenki által ismert történetet. E tulajdonnevek leggyakrabban nem a beláthatatlan múltba, a hősepika idejébe vezetik az emlékezetet, hanem a mindennapi emlékezet számára ugyan el nem érhető, három-négy generá-

cióval korábbi eseményekről beszélnek. Nagyon gyakran sámánokhoz, illetve nagy sámáni tettekhez, esetleg nagy kudarcokhoz kapcsolódó szövegek ezek. (Pl. a Sámán-tó legendája, mely a Kosztyerkin család legendás Hoterie sámánjának történetét beszélni el, pl. Labanauskas 1992, 42-44, vagy az Emberbőr dobót készítő sámán, amely a Csunancsar család története D-03_EN+ES 2a).

A mítoszok ezzel szemben tudatosítják, hogy a táj az ősök tevékenysége folytán lett éppen olyan, amilyennek a benne élők megtapasztalják. A föld kialakulásáról, a kultúrhős tetteiről, és ezáltal a jól ismert emberi élet kialakulásához szükséges feltételek megteremtéséről, majd az emberek megjelenéséről szóló szövegek rendszerint rítushoz kötődve, az év során mindig visszatérő ünnepek, szertartások keretében idéződnek fel. (Popov 1936, 62-67)

A nem kimondottan egy-egy bizonyos helyhez kötődő narratívumokban megjelenő tájképzet is fontos információt hordoz arról, hogyan szemlélik a tájban élők a körülvevő világot, mit tartanak fontos elemnek, milyen gondolati sémák mentén szervezik a tájról való képüket. Fontos, hogy nem csupán a verbális szövegeket kell itt figyelembe vennünk, a hangok érzékelése és utánzása, a mimetikus mozgás, a szaglás, ízlelés mind-mind megjelennek, s így komplex képet nyújtanak. A környezet a szövegek szerves részeként jelenik meg, hiszen a hősök bár mesebeli tájon járnak, ez a táj természetszerűleg a hétköznapi megélt tájhoz hasonlóan szerveződik meg.

A táj szerveződésében kulcsszerepet tölt be néhány olyan elem, amely az adott kultúra alapját képezi, s ezáltal viszonyítási alapként szolgál. A nganaszan kultúra sarokpontja a vándorlás élménye. Ez olyannyira magától értetődő tevékenység, hogy semmiféle magyarázatot nem igényel. A természetmítoszokban már a természeti környezet kialakítása előtt vándorolnak a természetanyák és a kultúrhérosz. Míg a gyermekek születése, a rénszarvas, a vadászat mind-mind megtanulandó, felfedezendő elem, addig a vándorlás az élet alapélményéhez tartozik. A vándorlás célja a gyakorlati életben a rénszarvasok vonulási útvonalának követése, elsősorban a vadászat érdekében. Minden közösen vándorló csoport nagyjából hasonló útvonalat jár be évenként, ez az az ismertnek tekintett táj, amit az együtt vándorló nemzetségek saját földjüknek tekintenek. A komi rénpásztorok tájszemléletét vizsgálva Habeck szól azokról a tájmorfológiai elemekről, amelyek meghatározzák az útvonalat, és kialakítják a belső térképet. Ezek a jellegzetes helyek a beszélgetésekben is rendszeresen előfordulnak mint viszonyítási pontok. (Habeck, 2006. 132.) Hozzátehetjük, hogy a folklórszövegekben megjelenő táj is eszerint a gyakorlati életben megtapasztalt struktúra szerint szerveződik.

A nganaszanok esetében a táj kiemelkedően fontos morfológiai elemei különböző funkciókban tűnnek fel: állhatnak határszerepben, s így elválasz-

tanak egymástól helyeket, népeket, területeket vagy segítenek kijelölni az ember mozgásterét. Határszerepet töltenek be a dombok és az erdősávok. A dombok, hegyek elsősorban vadászterületként és szakrális helyként fontosak, gyakran a vándorlás (déli) végpontját jelenti az, amikor meglátják, elérik a dombokat. A gyakorlati életben az egyéni vadrénvadászat leginkább az állatoknak árnyékot, élelmet és búvóhelyet nyújtó dombokon lehetett eredményes. A legjobb vadászterületet az istenségek földjének tekintették, s az ott ejtett zsákmányt az ő gondoskodásuknak tulajdonították (Birranga dombokról szóló mítosz pl.NS-08_hotarye.doc). A köves dombok ezért az áldozatbemutatásnak fontos helyszínei is, a vadászatban segítő bálványnak tekintett sziklákat meghatározott időnként vérrel, zsírral kenik meg a támogatás biztosítása érdekében. A dombokat az egyes nemzetségek sajátjuknak tekintik, és kultuszuk központjaként tartják számon. Birtoklásukért akár meg is vívnak ellenséges népekkel, pl. a nyenyecekkel. (Dolgi 1976, 62-72.) A dombokon túl ismeretlen világ terül el, gyakran ellenséges népek vagy természetfeletti lények lakják. Így ez a sáv határmezsgyét alkot az ismeretlen és az otthonos, a természetfeletti és az evilági között.

Az erdősáv széle szintén határt képez az ismert és az ellenséges világ között. Az erdő nem tekinthető a nganaszanok szokásos életterének, s bár különösen éhínség idején be kell hatolniuk ebbe a világba, ez gyakran veszélyes, a vadászterület megsértése miatt a helyi emberek (a tetovált evenkik, a „varrott arcúak”) bosszúját vonhatják magukra a vadászok. (Labanauskas 2001. 62-66 Szojmu fiai.) Az erdő idegen részében szörös, emberevő lények laknak, akikkel nem célszerű találkozni (pl. Két férfi, Labanauskas 2001, 71-75.). Ugyanakkor az erdősáv elérése nem jelent átmenetet a túlvilág felé, a dombokkal ellentétben nem szoktak ezen a helyen kapcsolatba lépni a természetfelettiel (eltekintve a szent szánhoz, bálványokhoz való fák kivágásától).

A folyók, tavak részben útjelző szerepűek, részben viszont határsáv-jellegűek. A folklórszövegekben a hős gyakran folyók mellett vándorol végig, hogy emberekkel találkozzon. Tavak mellett, a magasparton rendszerint táborok állnak, ezeket próbálja megtalálni az egyedül bolyongó vagy éppen bosszúszomjas hős. A tavak, ha nem is a vándorlás végpontját jelző helyszínek, de fontosabb állomását jelentik az útnak. Mind a közösségi vadrénvadászat, mind a vedlő ludak zsákmányolása technikájában, s a halászatban is kulcsszerepet játszik a tó. A tengerhez való elérés ezzel szemben a rénszarvasok nyomában történő utazás másik, északi nyugópontját jelenti, s így a tenger mindenképpen határnak tekinthető. A folyók és tavak abban az esetben jelentenek határt, átmenetet másik, idegen vagy éppen természetfeletti világokba, ha a hős keresztülmegy rajtuk, átkel a túlsó partra. A folyók esetében ez a másik világ

gyakran a halottak országa, melyet egy gyors folyású, jeges folyó választ el az élők földjétől. E folyó partján a sámánok is megtorpannak, de vannak, akik mégis sikerrel vágnak neki a veszélyes útnak (Num1 Guszev gyűjtése). A folyó túlsó partján lakhatnak a már az erdősávból ismert emberevők, veszélyes lények (pl. Szimcsenko 1996 31). A tó lehet tiszta, vízzel teli tó vagy pedig mohával, fűvel benőtt mocsaras zsombék. A mítoszokban mindkettő képezhet átmenetet a túlvilág irányába. A mohával, fűvel benőtt tavakon való járás különleges tudást feltételez. A mocsarakon a rénkaravánnal nemigen lehet átjutni, ezért az abban való út ismerete a rénpásztor számára nagyon fontos. Egy mítoszban a meleget kereső leányoknak (apjuk utasítását követve) meztelen lábbal kéne átkelniük a mocsaras tavon, hogy elhozhassák a szép időt (pl. Labanauskas 2001, 68.).

A vándorlási utak ismerete elsődleges tudás, követésük külön tudomány, melyet a fiatalok sok év gyakorlása során sajátítanak el (Habeck 2006, 136.). E kialakult és jól bevált utak a mentális térképen szerepelnek, kanyarulataik, pihenőik a jellegzetes tájelemekhez kapcsolódnak. A rénkaravánok tavasszal délről északra, majd télen ismét északról délre vándoroltak. A hajózható folyókon is hasonlóan északról délre irányuló mozgás a természetes, az ellenkező irányban pedig a túlvilág felé vezet az út. Az élménytörténetekben, autobiográf szövegekben ez a mozgási irány a természetes, míg a sámánelbeszélésekben, a kultúrhősről szóló mítoszokban a vertikális, lefelé vagy felfelé mozduló irány is megjelenik.

Kiemelten fontos helyek a szövegekben az emberi kultúra által megjelölt pontok. A rénkaparások mindig az ember közelségét jelzik, hiszen a nemrég elhagyott szálláshely környékén még jól látszanak a házirének táborhely körüli élelemkeresgelésének nyomai. A rénkaparást búvóhelyként is használhatják a menekülő hősök (tb_ED-06_VB.doc), sőt, előfordul, hogy az itt megbújó szereplők ottfeljtett tárgyakat találnak, amelyeket megpróbálnak visszaadni a tulajdonosuknak, s ezáltal megtalálni a szerencséjüket (Szimcsenko 1996, 135). A tundrában felejtett vagy hagyott tárgyak megtalálása mindig különleges eseménynek számít, és jelentősége van, befolyásolja az ember sorsát mind az elvesztés, mind a megtalálás (D6bisnga.doc, pl. N-99_komary.doc). Akár próbatételnek is felfogható, hogy mit tesz az ember ilyen esetben. Még inkább igaz ez akkor, ha a hős kitett bálványokat talál. A bálványokat tulajdonosuk halála után az utódok gondjára bízzák, akik nem feltétlenül szívesen vállalják ezt a feladatot. Ha úgy érzik, hogy nem tudják ellátni kötelességüket, a bálványokat egy kis földházikóban kihelyezik a tundra egy elhagyatott helyére, ahol lehetőleg senki nem fogja megtalálni őket (Gracseva 1989, 145). A kietlen helyen talált bálvány élménye tehát nem volt idegen a hétköznapi gyakorlattól. A folklórszövegekben az a helyes viselkedés, ha a hős felállítja, megeteti, tiszt-

telettel kezeli a talált bálványokat (pl. VL_97_3_filles.doc). Hasonló helyzet, amikor a hős halotti szánkaraván talál. Ezt egyértelműen békén kell hagyni a halottak nyugalma érdekében, de a sámán kellő tisztelettel akár utazhat is rajta (pl. Dolgih 1976, 91). A magányosan vagy csoportosan felállított sátrak egyértelműen élőlények jelenlétére utal. A magányos sátor (vagy hármas csoportban elhelyezkedő szálláshely) gyakran istenség vagy természetfeletti lény lakhelye (pl. VL-Djajku_1.doc). A sok felállított sátor ellenséges táborra utal (pl. Dolgih 1976, 228.).

Az állat- és növényvilág a Tajmir-félszigeten is nagyon sokszínű, s ebből a gazdag kínálatból a nganaszan folklórban túlnyomórészt a rénszarvas jelenik meg. A rénszarvas az élet alapja, táplálkozás, közlekedés, ruházat, szakrális célok – a mindennapi élet szinte teljes skáláján elengedhetetlenül szükség van rá. A folklórszövegekben leggyakrabban zsákmányállatként vagy szánhúzó vezérszarvasként jelenik meg. Gyakran különleges jegyekkel bír, szőre fehér színű vagy foltos, agancsa kusza vagy esetleg az eget veri (Labanauskas 1992, 30-32.). Főszereplővé ritkán lép elő a rénszarvas, főleg a külön műfajt alkotó *Állatok beszélgetnek*-típusú történeteket sorolhatjuk ide, amikor a különböző fajokba tartozó, de egymáshoz valamilyen szempontból hasonló állatok (Vadrén-házirén, kutya-farkas stb.) társalognak sorsukról (pl. SY-08_animals.doc), vagy a Schmidt Éva szerint mitikus gyökerekkel rendelkező *Rénszarvas és eger bújócskázik* történetben (Schmidt 1990, 151, 153).

A farkas a rének legveszélyesebb ellensége a folklórszövegekben is, de nem szabad túlságosan felingerelni (Popov 1984, 50). Több változatban elmondott sámánbravúr, amikor egy farkast a sámán a menyé méhébe küld, s a nyáját többé nem tizedeli a vadállat, ellenben a gyermek farokkal születik (Popov 1984, 50, HL-89_tagbaing, K-97_tejbulaa). A medve egyes teremtményszokásban a nganaszanok őseként jelenik meg (Dolgih 1976, 270.), s a folklór-szövegekben mint a menekülők megmentője, árva gyermekek felnevelője szerepel (pl. Dolgih 1976, 265-267,).

Az eger hangsúlyosan az alvilághoz kapcsolódó állat, a halottak birodalmában a rénszarvas szerepét tölti be. A holtak arcát, testét megrágja (Labanauskas 1992, 44-48), s ezzel mintegy a holtak országának jegyét teszi rájuk. A teremtés során panaszkodik, hogy nem fog tudni elbújni a zöld földön, ezért olyan hosszú a tél (Dolgih 1976, 43-45). A madarak ritkán kapnak jelentős szerepet a folklórszövegekben, de alkalmasszerűen megjelennek.

A növényvilág köréből a fa, (különösen a kiszáradt fa) szerepe jelentős a nganaszan folklórban. A fa a tundrasivatagban jellegzetes elemet képvisel, a vándorlás során a jellegfák irányjelzőként szolgálnak. A sokágú, magas fákat különlegességük miatt a természetfelettihez hozzák kapcsolatba, ezért nem

másznak fel rá, és lehetőleg nem törnek róla ágat sem (Szimcsenko 1996, 135-136.). Az egyik sámán beavató látomásában egy fa mutat utat a túlvilág felé (Labanauskas 2001, 148.). A sátorban végzett szertartás során a középső rúd tölti be ezt a szerepet (Popov 1936, 62-63.), s az áldozati rúd, melyre felakasztják a feláldozott állat bőrét szintén összefüggésbe hozható a fához fűződő képzettel (pl. NT-89_7perevalov), ugyanis a feláldozott embert gyakran fára akasztják fel. Virágok, lágyszárú növények csak elvétve, mutatóba fordulnak elő a nganaszan folklórban, fontos szerepet egyáltalán nem töltenek be (Dolgi 1976, 68.)

A fenti összefoglalás a nganaszan folklór csaknem egész, ma ismert anyagára igaz. A különböző folklórműfajokba tartozó szövegek tájázásolása nagyon hasonló, sőt, még a modern kori, távoli országba tett látogatást (párizsi folklór fesztivál) is ennek a mentén mesélik el a résztvevők, ezeket érzékelik. A tájérezékelés tehát műfajfüggetlen, annál mélyebb, átfogóbb struktúrát mutat be. Volt azonban két olyan szövegcsoprt, amelynek tájszemlélete szemmel láthatóan jelentősen eltért az imént vázolt képtől. Ezek egyike néhány sámánelbeszélés volt, melyek elsősorban a vándorlás irányultságában tértek el a többi szövegtől.

Caroline Humphrey (1996) hasonló kettősséget mutatott ki a mongol tájszemléletet vizsgálva, de ő a különbséget a törzsfőnöki (horizontális szemlélet) és a sámáni (vertikális szemlélet) szerepek különbözőségében látta. Mivel a sámánok gyakran maguk voltak a nemzetségfők is, ilyen társadalmi jellegű megkülönböztetést mi nem állapíthatunk meg, a nganaszanok esetében nem válik ilyen élesen ketté a két szemlélet, s a sámáni látomásoknak is része a horizontális vándorlás. Ennek megfelelően a túlvilág elképzelt helyét is hasonló bizonytalanság övezi. A tájmorfológiai elemek azonban egy kivételével hasonlóan szerveződnek a sámáni történetekben, mint a mítoszokban, élményelbeszélésekben, s ez a különbség a fa képzete körül összpontosul: A nganaszan példákat vizsgálva azt látjuk, hogy a folklórszövegekre jellemző irányultságú vándorlás is jellemezte a sámánlátomás-elbeszéléseket (Gracseva 1989, 236.), de emellett a lefelé irányuló mozgás is megjelent. A fölfelé irányuló mozgás leginkább a sámánélményekben fordul elő, elsősorban pedig rénkaravánnal jutottak fel az égbe.

A másik szövegcsoprt nagyon sokféle műfajból tartalmaz szövegeket: élményelbeszélések, mítoszok, mondának nevezhető szövegek és a legfontosabb, leghosszabb szövegek a szitebik, hősepikai elbeszélések. Ezek a szitebik akár 50 oldalasak is lehetnek, rendkívül gazdag elbeszélési technikával előadottak, színesek, sok epizódot, részletet tartalmazó szövegek. Ezek mind egy, nagyon tehetséges adatközlőtől származnak, Kurumaku F. Tuglakovtól.

A szövegek nganaszan nyelven hangzottak el, Valentyin Guszev nyelvész és kutatócsoportja, (köztük Jean-Luc Lambert is) vette fel 1997-től kezdve több részletben. Jean-Luc Lambert könyvében (Lambert 2003, 78-79) beszél Kurumakuról, aki egyik fő adatközlője volt. Az 1924-ben született Kurumaku szomatu enyec származású, de felesége nganaszan. Kurumaku három nyelven beszél és mesél magas színvonalon: enyecül, nganaszanul és oroszul. Lambert meglátása szerint ő volt a leginkább otthon a nganaszan folklórban, legjobb adatait tőle gyűjtötte.

A Kurumakutól gyűjtött és Valentyin Guszev által rendelkezésemre bocsátott szövegkorpusz valóban páratlan gazdagságú az egy elbeszélőtől gyűjtött szövegek között. Összesen 33 szöveget tartalmaz ez a több száz oldalra rúgó anyag. Műfajilag a legnagyobb részt a sámánmondák képezik, melyből 19 darabot találunk. Nagyjelentőségűek a fentebb említett hosszabb lélegzetű epikus szövegek, melyek közül 11 szöveget gyűjtöttek fel. Ezen felül találunk még nemzetségek eredetéről szóló mondákat (2 db), trickster-mítoszt (1 db), két természetfeletti találkozásokkal kapcsolatos szöveget, és két élménytörténetet.

A problémát a szövegekkel az okozta, hogy olyan egyedi történetek találhatók a korpuszban, amelyek nem fordulnak elő más változatban, és sok egyedi motívumot is felfedezhettem. A hasonlóságok és különbségek teljes körű vizsgálata később elvégzendő feladat, most csupán a tájérzékelésben megtapasztható különbségeket veszem számba, ugyanis ezen a téren is jelentős eltérések voltak tapasztalhatók, mely a fenti elméleti bevezetés fényében különös és megmagyarázandó volt. Noha egyéni különbségről van szó, önmagán belül éppolyan egységes struktúra volt megfigyelhető, mint amit az imént a nganaszanok esetében bemutatam, de jellegzetességei alapján délebbi táj-szemléletet tükrözött (s így a dolgán-evenki kultúrára is hasonlított). Megemlítendő, hogy a nganaszan folklór más változatban is ismert szövegei is egyéni elemekkel tarkítottak, s nagyszámú egyedi előfordulású szövege – melyek az értékes hősepikai anyagot képviselik – a másik, feltételezhetően szomatu táj-szemlélet-struktúrákat mutatják.

Ha a nganaszan folklórban a kultúra alapélménye a vándorlás, addig Kurumakunál a szitebi-szövegek elején kunyhóban (ritkán sátorban) lakó szereplőkkel indul a cselekmény, akik élik életüket, és nem terveznek elvándorolni jó halászhelyükről. A mesei hiány vagy feladat hozza mozgásba a cselekményt, s a hős elmegy a cárhoz (K-06_kojku-sie; K-06_korova), vagy más módon megkapja a feladatait, melyeket teljesítve gazdagságot és életet, gyakran feleséget is szerez magának. A feladatok teljesítése során vándorol a hős, de az nem az élet alapvető eleme, hanem a kitűzött cél elérésének eszköze (K-03_ostyak pl.).

A vertikális irányú mozgás nagy szerepet tölt be a szövegekben, ami szemben áll a nganaszan folklór egészében sokkal jobban reprezentált horizontális vándorlással. A nganaszan folklórból megismert kiemelt tájmorfológiai elemek természetesen Kurumakunál is fontos szerepet töltenek be, de más módon, mint a nganaszan folklórban. A hegyek-dombok a mesebeli táj elemei, nem hasonlít a hétköznapi tájra, lépcső vezet fel rá vagy akár repülve kell rá feljutni (K-06_korova). A természetfeletti lények nála is előszeretettel költöznek magaspartra vagy dombra (K-03_brother), de a tájelemhez csatolható cselekvés, a vándorlás és a vadászat alig-alig jelenik meg.

Az erdősáv nem jelenik meg különlegesen kiemelt módon, ez az élet magyarázatot nem igénylő, egyértelmű színtere. A sajáttól idegenebb tájélmény éppen a tundrasivatag, a füves vidék. Ez csupán valamelyik túlvilágon, a felső világban vagy a víz mélyén rejtőző világon található (K-03_ostyak, K-06_korova). A vizek közül a nagy folyó, a nevén nevezett Jenyiszej a legfontosabb motívum (emlékezzünk, a nganaszan folklórban nagy folyó éppen az északon folyó, halottak országát elválasztó víz volt). A mesehősök jelentős része halázzal foglalkozik, s a Jenyiszej mellett él. A kisebb-nagyobb tavak átmeneti helyet képeznek a túlvilág felé, a fodorzódó, örvénylő habokba ugorva kerül át a hős a másik világba (K-03_ostyak). Egy alkalommal a hős saját szeméből készített tavat, s abba bűvármadár alakjában beleugorva jut el céljához, majd küldetése végén visszateszi a szemét a helyére (K-06_syn). A folyók mint útvonalak nem játszanak jelentős szerepet.

Az emberi tevékenység által alakított világ gazdagabb motívumkincssel jelentkezik, mint a nganaszan folklór egészében. A vándorlási utak – mivel a szánnal való vándorlás is szinte hiányzik – nem fontosak Kurumaku világképében, de a városok, falvak annál inkább (minden történetben jelentkezik pl. K-06_ondatra). Sátorban nemigen laknak, az istenségek is vaskunyhóban vagy rönkházban élnek, egy történetben lábasház is felbukkan (K-06_kojku-sie).

Az élővilágot tekintve a legszembetűnőbb különbség a fa megítélésében van. Kurumaku világképében a fa, különösen a hegy tetején álló fára való felmászás a természetfeletti világgal való kapcsolatteremtés egyértelmű helyszíne, fára mászás nem fordul elő. Álljon itt egy példa: Kurumaku egyik olyan szitebijének epizódja, ami számos más nganaszan változatban is ismert (Lakuna fiai: K-06_Lakuna.doc), de a két tájérzékelés közti különbséget jól érzékelteti. *Eljutnak egy hegyig, annak a tetején van egy nagy fa, látszik, hogy különleges. Nincs kérge, ága. Este megérkezik egy férfi, 3 csík van az arcán, hosszú copfja van, hét csomó van rajta. A felesége fiatal, ő maga is erős. Éjjel a ffi felmászik a fára, leugrál róla. A fiúk kikémlelik, úgy érzik, ez egy félelmetes ember, holdfény van. Mintha a férfi játszana. Úgy döntenek, hogy meg kell ölni ezt az embert.* Természetesen később

kiderül, hogy az ember egy sámán volt, és elpusztítása pusztulást hoz magával. A fa ágaiban segítő vagy ártó lények lakhat, melyek az ág letörésével kiszabadul, és az ember nyomába szegődik (K-99_barusi).¹

Az állatvilág is más hangsúlyos pontokkal jelenik meg, mint a nganaszan folklór esetében tapasztalhattuk: a medvebőr rendszeresen előforduló dísz a valamilyen szempontból fontos házaknak, míg a nganaszanok nem vadásztak medvére (pl. K-03_korova). A rénszarvasok szerepe visszaszorult, megjelenik azonban a ló mint hátasállat (pl. K-06_syn). Hermelin egyáltalán nem fordul elő a nganaszan folklórban, Kurumakunál szent állat, a jamali nyenyec bálvány jelenik meg ebben a formában, s megvédi azokat, akik rendszeresen áldozatot mutatnak be neki (K-04_djurak_i_velikan). A madárháton való repülés nála a hősök által többször igénybe vett közlekedési mód (pl. K-06_ondatra), míg a nganaszan folklór többi részében egyáltalán nem jelenik meg. A héja többször előfordul nála sámánattribútumként (pl. K-06_syn), míg a nganaszan folklórban csak akkor jelenik meg ez a madár, ha a mesélő hangsúlyozni szeretné, hogy hőse a dolgozók közé került.

A lágyszárú növények fontos szerepet töltenek be elbeszéléseiben, pl. egy történetben (K-06_korova) a mocsári hamvasszeder különböző hatású gyümölcsai jelentik a helyzet megoldását, ugyanis a gyümölcs elfogyasztásától az ellenséges cárnak agancsa nő. A virágok is rendszeresen előfordulnak a helyszínek bemutatása során, sőt egyszer egy gomba is felbukkan az egyik szövegben – megjegyzendő, hogy pont az *Egér és a rén bújókscázik* történetben, melynek más változataiban az egerke a zuzmó alatt bújik el. A gomba említése egyedülálló (K-99_lemming).

Láthatjuk, hogy a fentebb bemutatott rendszertől nagyon központi pontokon tér el Kurumaku világábrázolása, így sajnos arra a belátásra kellett jutnom, hogy bármennyire is színesek és rengeteg érdekes részletet tartalmaznak a hitvilágról Kurumaku szövegei, nagyon óvatosan kell bánni forrásértékükkel, és az egyedi előfordulásokat nem fogadhatjuk el a nganaszan szellemi kultúra részeként. Kurumaku kiemelkedően kreatív mesélő volt, elbeszélői technikája egészen lenyűgöző megoldásokat tartalmaz a hagyományból egyébként jól ismert megoldások mellett.

¹ Noha nem a tájszemlélet része, de itt meg kell említeni, hogy Kurumaku e lényt baruszinak hívja, ő segít az embereknek, majd a végén kiderül róla, hogy valójában Gyojba nguo. Itt könnyűszerrel tetten érhető, hogy mennyire eltér Kurumaku mitológiai szemlélete is a nganaszanok körében általában tapasztalttól: a baruszi az alsó világgal, szennyes dolgokkal kapcsolatos, fél testű, általában ártó szellem. A fában lakásra semmilyen tulajdonsága nem teszi alkalmassá. Gyojba nguo ezzel szemben a kultúrhős, aki világalakító tevékenysége után az egekbe költözött, s az égitestek férje lett. Alakja soha nem keveredik a barusziéval, csak ebben az egyetlen szövegben.

Világképének tágasságára jellemző, hogy dolgának, evenkik, jakutok, hantik, nyenyeczek, különböző nemzetségekbe tartozó enyeczek és nganaszanok egyaránt feltűnnek a szövegekben.

Beépíti elbeszéléseibe a modern világ képeit is, a vasból készített robotot, az áttetsző lapot, melyen át képeket lehet látni – de mindezek szervesen kapcsolódnak nagyon is hagyományos epikai szituációkba. Pl. a hős feleségével útja meg szokta kapni a réneket és a halakat, s ezeket távolról látja. Kurumakunál így jelenik meg (K-06_korova): A túlvilági apó szórakozást ajánl a fiataloknak, s bevezeti őket egy szobába, ahol az egyik fal ragyog. Ez a ragyogó valami olyan, mint egy TV, rajta keresztül rének, vadrének, farkasok, stb. látható. Egész nap nézik. Másnap az ablakon át a vízi világot látják.

E kivételes képességű mesélő több száz oldalra rúgó anyagának sok szempontú vizsgálata lenne hasznos, s világszemléletének hiteles értelmezéséhez feltétlenül ismerni kéne a szomatu enyec, de mivel ez nem reális, legalább a környékbeli nyenyec folklórt, mert nyenyec nevek, helyszínek is gyakran előfordulnak nála. Az általam bemutatott összehasonlítás talán azt is bizonyíthatja, hogy a tájábrázolás – tájérzékelés vizsgálata nem érdektelen, ezek az elemek a kultúra mélyszerkezetéhez tartoznak, s ezért segítségükkel el is lehet különíteni az akár azonos nyelven közölt, de más kultúrából származó szövegeket.

Irodalom

- Abrahamsson, Kurt-Viking (1999), Landscape Lost and Gained: On Changes in Semiotic Resources, *Human Ecology Review*, 6:2.
- Basso, Keith H. (1996), Wisdom Sits in Places: Landscape and language among the Western Apache. New Mexico: University of New Mexico Press.
- Dolgih, B.O. (1976), Mifologicseszkaja szkazki i isztoricseszkije predanyija nganaszanov. Nauka, Moszkva.
- Gow, Peter (1996), Land, People and Paper in Western Amazonia, In: Hirsch, Eric - O'Hanlon, Michael (ed): The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space. Clarendon Press, Oxford, 43-63.
- Gracseva, G. N. (1983), Tradicionnoje mirovoztrenyie ohotnyikov Tajmira. Leningrad, Nauka.
- Habeck, Joachim Otto (2006), „Experience, movement and mobility: Komi reindeer herders' perception of the environment”. *Nomadic Peoples*, New Series 10 (2): 123-141.

- Humphrey, Caroline* (1996), Chiefly and Shamanist Landscapes in Mongolia. In: Hirsch, Eric - O'Hanlon, Michael (ed): *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. Clarendon Press, Oxford. 135-162.
- Ingold, Tim* (1993), The Temporality of the Landscape, *World Archaeology* 25:2. 152-174.
<http://www.scribd.com/doc/54148579/Ingold-The-Temporality-of-the-Landscape>
- Kortt Ivan – Szimcsenko, Jurij* (1990), *Materialen zur geistigen und dinglichen Kultur der Nganasan Samojuden. Systema Mundi*, Berlin.
- Labanauskas, Kazis (szerk.)* (1999), *Folklor narodov Tajmira 3. Nganaszanskij folklor*. Dugyinka
- Labanauskas, Kazis (szerk.)* (2001), *Nya gyürimi tuobtugujsza. Nganaszanskaja folklornaja hresztomatija*. Dugyinka
- Labanauskas, Kazis (szerk.)* (2004), *Proiszhoszenyije nganaszanskovo naroda*. Szankt Petyerburg: Proszvesenyije.
- Lambert, Jean-Luc* (2003), *Sortir de la nuit. Essai sur le chamanisme nganassane (Arctique sibérien)*. Études mongoles et Sibiriennes, 33-34. ANDA, Paris.
- Morphy, Howard* (1996), Landscape and Reproduction of the Ancestral Past In: Hirsch, Eric - O'Hanlon, Michael (ed): *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. Clarendon Press, Oxford. 184-209.
- Popov, A. A.* (1984), *Nganaszani. Socialnoje usztojsztvo i verovanyija*. Nauka, Leningrad.
- Popov, A. A.* (1936), Tavgijszki, Krasznojarszk.
- Novik E.C.* (2001), Mifologicseszkaja proza malüh narodov Szibiri i Dalnevo Vosztoka. <http://www.ruthenia.ru/folklore/novik/TekstyIKomm..htm> (2012. április 28.)
- Schmidt Éva* (1990). Az obi-ugor mitológia és a medvetisztelet. *Ethnographia* 101. 149-194.
- Szimcsenko, Ju.B.* (1996), Tradicionnűje verovanyija nganaszan, 1. Insztyitut Etnologii i Antropologii RAN, Moszkva.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.)* (2002), *Chrestomathia Nganasanica*, *Studia Uralo-Altaica*, Supplementum 10. SZTE Finnugor Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged-Budapest.

Valentyin Guszev által rendelkezésemre bocsátott kéziratos szövegek:

D-03_EN+ES 2a.doc

D6bisnga.doc.doc

HL-89_tagbaing.doc

K-97_tejbulaa.doc
K-99_barusi.doc
K-99_lemming.doc
K-03_brother.doc
K-03_ostyak.doc
K-04_djurak_i_velikan.doc
K-06_kojku-sie.doc
K-06_korova.doc
K-06_Lakuna.doc
K-06_ondatra.doc
K-06_syn.doc
N-99_komary.doc
NS-08_hotarye.doc
NT-89_7perevalov.doc
Num1.doc
SY-08_animals.doc
tb_ED-06_VB.doc
VL_97_3_filles.doc
VL-Djajku_1-doc

Ефремов, Д. А.
(Ижевск)

Управление как вид гипотактической связи в удмуртском языке

0. Подчинительная связь представлена как на уровне синтагм, так и частей сложного предложения. Между словами обнаруживаются разные виды грамматической зависимости; в современном удмуртском языке выделяется четыре вида гипотактической связи: примыкание, управление, согласование и изафет. Большинство слов обладает синтаксическими, или сочетаемостными, свойствами, к которым относятся: принадлежность лексемы к той или иной части речи; значение слова как носителя той или иной морфологической категории; морфемный состав слова, лексическое значение слова и т.д. Весь этот спектр параметров предопределяет выбор вида подчинительной связи. Предметом нашего исследования является управление, поскольку данный вид связи изучен в удмуртском языкознании в наименьшей степени. Другим видам гипотаксиса посвящены статьи, разделы грамматик, а также и монографии, но управление еще не становилось объектом отдельного исследования в удмуртоведении; вопросы, связанные с валентностью слов рассмотрены вскользь только в некоторых работах. Впервые в удмуртском языкознании об именном управлении завел речь А. Н. Лекомцев, который попытался дать определение: «одӱг кылӱя мукет кылэз кыче ке но падеже пуктыса кылгерӱанэз управление связь шуо»¹ [Лекомцев 1938: 11-12]. Автор при этом отмечает, что в качестве управляющих слов в предложении могут выступать глаголы и деепричастия; возможно с этого момента в удмуртоведении укрепилось мнение – управлять могут глаголы, из иных частей речи – только некоторые и лишь в редких случаях. Мы попытаемся доказать, что в удмуртском языке свойством управления

¹ Если при одном слове другое слово ставится в каком-то падеже, то такую связь называют управлением.

обладает большинство частей речи, не только знаменательные, но и некоторых служебные.

1. Глагол может управлять всеми падежными формами имен, при этом его валентность зависит от множества факторов, таких как: лексическое значение, наличие грамматической категории, выполняемая функция в предложении и т.д. По мнению исследователей управление может быть сильным и слабым: *Тон понна калыклэсь возьдастькисько, шуэ* (Валишин, 35). 'Из-за тебя, говорит, стыдно перед народом'.

В отношении этого вопроса следует согласиться с мнением К. Е. Майтинской, которая исследуя венгерский язык, приходит к выводу, что «между самым «слабым» и самым «сильным» проявлением управления лежит полоса целого ряда переходных случаев» [Майтинская 1960: 70]; к примеру, в удмуртском у глаголов с сильным управлением может и не быть в предложении управляемой формы: *Уг ваты, мон туж мёмисько, / Адзылйсько ке но тонэ. / Шат верано ке? – кышкасько: / Тон уд, уд вала, дыр, монэ* (ТИК/Инв/А/15: 57–60). 'Не скрою, я очень скучаю, / хотя и вижу иногда тебя. / Может стоит сказать? – боюсь: / нет, ты, не поймешь меня наверняка'.

Глагол иногда может управлять и несколькими падежными формами: *Їошатэ табере со вакытэз туннэ нуналэ!* (Гаврилова-Решитько, 25) 'Сравните теперь то время с сегодняшним днем!' *Їошатыны* 'сравнивать' и другие подобные переходные глаголы, кроме как винительным, управляют еще и другим падежом.

Наряду с именными формами в качестве управляемых слов при глаголе могут выступать и глагольные формы: деепричастие, инфинитив: *Со ке ой луысал, ваньмыз дышетскемысь но, ужамысь но дугдысалзы, кожало* (Данилов, 32). 'Если б его не было, кажется, все перестали бы и учиться, и работать'. *Собере ачиз сиськыны бертэ* (Валишин, 79). 'Затем сам идет домой кушать'.

2. Именные части речи, как правило, выступают в качестве управляемых форм в удмуртском языке. Тем не менее, проанализировав/исследовав данный вопрос, приходим к выводу, что практически все имена могут управлять различными словоформами.

2.1. Управление имен существительных проявляется в определительных сочетаниях, в которых управляемое имя/местоимение может стоять в форме творительного, исходного, соответственного, входного, дательного и разделительного падежей, при этом на выбор управляемой формы оказывает влияние как лексико-семантический разряд управляющего, так и управляемого субстантива. Так, к примеру,

форма соответственного падежа используется при определительных отношениях, когда зависимый компонент часто указывает род, вид деятельности или область распространения деятельности лица, выраженного господствующим именем.

Инструменталь: *Гознаклэн Пермсь печатной фабрикаез поттйз К. Гердлэн тусбуеныз конверт* (ТИК/УД/1997/158/12: 2). 'Пермская печатная фабрика Гознака выпустила конверт с изображением К. Герда'. *Гайоло кыллись Буграш Семон, вöлдэтэ учкыса, коня ке чус улйз но йылсо тушен кöсыт ымнырзэ пиез пала берыктйз* (Петров, 67). 'Буграш Семен лежал не спине, смотрел в потолок и долго молчал, затем повернул к сыну с острой бородкой бледное лицо'.

Элатив: *Таня дышетске Пичи Пурга ёросысь Вуж Монья шор ёзо школаысь 11-тй классын* (ТИК/УД/1997/119/14: 27). 'Таня учится в 11-м классе Старо-Моньинской средней школы Малопургинского района'. *Выйй верам институтысь факультетлэн кивалтйсьез Людмила Филипповна Быстрых мадиз ужын этикет, вераськон культура сярсь* (ТИК/УД/2000/142/7: 14–16). 'Декан факультета вышеупомянутого института Людмила Филипповна Быстрых рассказала про этикет и культуру общения на работе'.

Адвербиаль: *Вераськон мынэ удмурт кылъя виль учебник гожтон сярсь* (Гаврилова-Решитько, 79). 'Речь идет о создании нового учебника по удмуртскому языку'. *Сюлэмъяз уж куке шедьтоз-а, уз-а?* (Перевошиков, 139) 'Найдет или нет когда-нибудь работу по душе (букв. по сердцу)?'

Иллатив: *Нырысь ик, Кардаполовез «Школае сюрес» бордгазетэ статья гожтыны косйз, озьы ик шуиз – статья* (Данилов, 128). 'В первую очередь, заставил Кардаполова написать статью в стенгазету «Дорога в школу», так и сказал – статью'. *Уме усыкум но, көлэмысь сайкакум но сюлэмме шунтылйз одйг малпан: ку вуоз Египетэ путёвка, видеоманитофон, иномарка машина?* (ТИК/УД/2000/138/10: 205–207). 'И когда я засыпал, и когда просыпался душу мне грела одна мысль: когда пришлют (букв. придет) путевку в Египет, видеоманитофон, машину иномарку?'

Датив: *Со киужды но усточи – пужыятскыны, чильпаськыны, керттйськыны, но берло дыре сыче ужжёсын пукемзэ уг адзиськы ни* (Данилов, 115). 'Она и рукодельница – вышивает, вяжет крючком и спицами, но в последнее время я ее за таким делом не замечала'. *Повестын вань на мукет мылкыд – вормонды, жечезлы оскон, чылкыт яратон* (Валишин, 350). 'В повести есть еще другой мотив – вера в победы, в хорошее, чистая любовь'.

Аблатив: *Но милемыз тужгес сюлэмшугъясъкытэ тани ма: кортлэсь, ыргондэсь но азвесьлэсь арбериос* пумен куашканы но сылмыны кутско (ТИК/УД/1998/092/13: 36–37). ‘Но нас в большей степени беспокоит вот что: изделия из железа, меди и серебра начинают постепенно разрушаться’. *Поездэсь васькыса ик син азе пуксе тодмотэм суред. Огласянь ваньмыз азьлоез ик кадь: горд кирпичлэсь* вайшкала юрт, *пиялалэсь корпус*, сквер... (ТИК/УД/2000/084/27: 8–9). ‘Сойдя с поезда, перед глазами встает незнакомая картина. С одной стороны, все вроде то же самое: старое здание из красного кирпича, стеклянный корпус, сквер...’

2.2. Прилагательные имеют меньшую парадигму словоизменения в удмуртском языке по сравнению с другими именами в силу ограниченного набора морфологических категорий; что, в свою очередь, не означает ущербность его синтаксических свойств – прилагательное может выступать в качестве различных членов предложения, активно участвует в образовании различного вида синтагм, в которых может являться не только зависимым, но и знаменательным сегментом.

В удмуртском языке широко распространено управление имен прилагательных аблативом, поскольку данный тип валентности проявляется при компаративной форме адъектива: *Улон коня пол солэсь чебергес, пöртэм!* (Валишин, 334) ‘Жизнь насколько красивее этого [рассказа], различная’. Наряду с формой отдалительного падежа прилагательные в сравнительной степени могут управлять также дативом; иногда в предложении могут фигурировать обе управляемые формы: *Умой-умой ке малпаськоно, улон ведь выжыкыллэсь тросды узыргес* котьма ласянь, *паймымон учырѐс но отын уногес* (Валишин, 145). ‘Если хорошо подумать, жизнь ведь намного богаче сказки во всех отношениях, и необычных историй там больше’.

В отличие от вышерассмотренных прилагательных, к группе которых относятся практически все адъективы удмуртского языка, выделяются единичные прилагательные, которые благодаря только своему лексическому значению обладают свойством управления отдельными падежными формами. В таких конструкциях проявляются определительные отношения, при этом управляемое имя/местоимение привносит уточняющее, конкретизирующее значение:

Инструменталь: *Хорезмысь халифатлэн купецѐсыз тужгес кельшитѝзы уга дуно куосын узыр* шаерез (Леонтьев, 16). ‘Купцы халифата из Хорезма полюбили же богатую дорогими мехами страну’.

Датив: *Ланеггес но тып-тып мугоро адями, выросѐсыз туж чырткемесь, котькыѝе ужды шöртчи* мурт (Гаврилова-Решитько, 136).

‘Невысокого роста, коренастый человек, очень бойкий, на все руки мастер’.

Наряду с некоторыми формами имен (местоимений) прилагательные могут управлять и глагольными формами, в частности, инфинитивом: *Сюрес вылэз потыны но дась вал ини со* (Валишин, 271). ‘И в дорогу отправиться он был уже готов’.

Выделяется отдельная группа производных прилагательных, которые в силу наличия в своей структуре деривационного аффикса -о (-ё), или -ем требуют при себе препозитивный компонент, без которого, как правило, не используются в предложении, т.е. обладают обязательным управлением. Подобные отсубстантивные прилагательные могут управлять различными частями речи: существительным, прилагательным, местоимением, числительным, причастием: *Тани Эля Алексеева, лэчыт кыло, пезьдыт мылкыдо нылаш, Юсялэсь юрттэмзэ чем дыръя кулэ каре* (Валишин, 349). ‘Вот Эля Алексеевна, острая на язык, бойкая девушка, часто нуждается в помощи Юси’. – *Гай Сабитович, чагыр выло книгадэс малы «Улон – кырзан» шуыса нимады?* (Гаврилова-Решитько, 23). ‘– Гай Сабитович, почему вы свою книгу в голубой обложке назвали «Жизнь – песня»? Одок кенак, кисыръяськем ымныро, пичи мугоро кыиномурт, пиезлэн фотокарточкаез шоры учкыса, котьку жожоме (Красильников, 69). ‘Тетя Одогья, с морщинистым лицом, маленького роста женщина, всегда с горестью смотрит на фотографию сына’.

2.3. Числительное удмуртского языка, сочетаясь с существительным, как и во многих других финно-угорских языках, примыкает к нему в препозиции: *Тайе иворез кылэм бере, Гаян куинь нунал чоже ожмаськыны ѓз ветлы* (Коновалов, 95). ‘Услышав такую весть, Гаян три дня не ходил воевать’. При маркировании нумератива выделительно-указательным аффиксом -эз (-ез), -ыз, между числительным и определяемым субстантивом возникает иной вид гипотактической связи – согласование: *Одйг эстэме пӧсез тырме кыкезлы но семьды* (Валишин, 92). ‘Затопив печку один раз тепла хватает на обе семьи’.

По нашему мнению наряду с приведенными случаями примыкания и конгруэнции, числительное может также и управлять – существительное при числительном маркируется аффиксом множественного числа, хотя по канонам удмуртского языка в таких случаях должна выступать форма единственного числа: *Кыдӱкын бусыын тракторлэн фараосыз кык синӱӱс выллем пишто: отын али Андрей гыре* (Красильников, 113). ‘Далеко в поле фары трактора как два глаза светятся: сейчас там Андрей пашет’.

В подобных случаях само лексико-семантическое наполнение числительного (значение множественности) требует от субстантива формы множественного числа – т.е. «главенствующий компонент словосочетания требует постановки зависимого компонента в определённой грамматической форме» [БЭС 2000: 537], что несомненно свидетельствует о наличии в подобных синтагмах связи управления.

3. Наречие в удмуртском языке считается неизменяющейся частью речи [УКК 2011: 295], вследствие чего сочетается с другими словами по типу примыкания: *Тырмоз, Лопатин пумысен но кема чалмыт улй ни...* (Перевощиков, 181). 'Хватит, [я] и по поводу Лопатина уже долго молчал...'

При этом многие из наречий, к примеру, обозначающие образ действия, также как и прилагательные, могут иметь форму сравнительной степени. Наречия, маркированные компаративным суффиксом, как и адъективы, могут управлять аблативной и дативной формой существительного/местоимения: *Вордскем шаерездэсь золгес но золгес мӧзмыны кутскиськод* (Данилов, 83). 'Еще больше и больше начинаешь тосковать по родному краю'. *Зэм, сомында ӧз ул отын – ужъёссэ быдэтыса, кык нуналды вазьгес бертиз* (Перевощиков, 405). 'По правде говоря, он столько там не прожил – закончив дела, вернулся на два дня раньше'.

Отдельные наречия вне зависимости от формальных признаков, а только благодаря своим лексическим свойствам могут управлять некоторыми формами падежей: *Ю кеносъёсыз ке верано, соос гуртды матын интияськемын* (Валишин, 86). 'А если посмотреть амбары для зерна, они расположены близко к деревне'. *Милям гуртмы Валодэсь кыдӱкын ӧвӧл* (Данилов, 89). 'Наша деревня недалеко от [реки] Вала'. *Тупаны но кулэ: автобус тӱяськиз, часдэсь кема сое тупатӱязы* (Гаврилова-Решитько, 110). 'И надо же совпасть: автобус сломался, больше часа его ремонтировали'.

4. Послелогии участвуют в образовании синтагм, как правило, сочетаясь с существительными и глаголами; подобные составные словосочетания квалифицируются исследователями как случаи послеложного управления глагола, поскольку глагол опосредованным образом действует на субстантив, который принимает не падежную форму, а сочетается с определенным предлогом. Таким образом, хотя многие лингвисты и отмечают, что «при сочетании с отдельными послелогими имена принимают формы некоторых косвенных падежей» [ГСУЯ 1962: 319], тем не менее, большинство из них не признает такой возможности, при которой предлог сам мог бы управлять именами

или местоимениями. Их главным аргументом, по нашему мнению, является тот факт, что «служебные части речи, в частности послелого, не могут быть самостоятельным компонентом словосочетания. Они входят в словосочетание вместе с другим знаменательным словом, с которым составят один из компонентов словосочетания» [Петухова 1980: 6–7]. Проанализировав так называемые «серийные» послелого удмуртского языка, мы приходим к выводу, что они, в отличие от большинства служебных частей речи, могут изменяться, иметь грамматические формы². Таким образом, постпозитив, имея в своем багаже морфологические свойства (возможность склонения), может проявлять также и другие, т.е., синтаксические, свойства – к примеру, участвовать в образовании синтагм подчинительного типа в качестве самостоятельного компонента.

Большинство послелогов удмуртского языка сочетается с существительным (местоимением) посредством примыкания, при этом имя стоит в своей основной форме, внешне совпадающей с номинативом: *Тйни соку «чош ужась эше дорын көлй» шуиз* (Перевощиков, 92). ‘Вот тогда [он] сказал, что переночевал у друга, с которым вместе работает’.

Наряду с примыканием иногда выступает и иной вид гипотаксиса – управление, при котором постпозитив требует постановки существительного или местоимения в определенной падежной форме. Управляемое послелогом слово может принимать форму творительного, дательного, разделительного падежей.

Инструменталь: *Тонэн сэрен мон ваньзэ ышитй* (Загребин, 59). ‘Из-за тебя я все потерял’. *Мукетъёсыз нылъёс пиосын чюш* (Валишин, 98). ‘Другие девушки будут работать вместе с парнями’.

Датив: *Соин ик одно солы пумит куарамес сётоно* (Перевощиков, 238). ‘Поэтому нам надо обязательно проголосовать против него’. *Адямилы нуналды быдэ тырмымтэзэ гинэ верад ке, со аслыз ачиз оскемысь дугдоз* (Данилов, 122). ‘Если человеку каждый день говорить только о его недостатках, он потеряет веру в себя’.

Аблатив: *Нош асьмелы куаръёс чужектыны кутскемдэсь азёло потоно бертон сюрес вылэ* (Леонтьев, 42). ‘А нам, прежде чем начнут желтеть листья, надо отправляться домой’.

5. В удмуртском языке слова могут вступать в различные синтагматические связи при образовании словосочетаний и

² Аргументация, доказательная база приведена мною в другом исследовании [Ефремов 2012]).

предложений. При одном из видов подчинительной связи, управлении, по мнению большинства исследователей, главным словом, может являться глагол, в редких случаях существительное, а все остальные части речи могут выступать только в качестве актанта.

Результаты проведенного исследования позволяют говорить о том, что наряду с глаголом, также другие знаменательные и некоторые служебные части речи обладают свойством управления – в определенных условиях они могут требовать постановки лексемы (как именной, так и глагольной) в обусловленной грамматической форме. При этом валентность лексем существенно отличается в зависимости от их частеречной принадлежности. Наиболее широким спектром актантных форм обладают глаголы, на выбор управляемой формы которых влияет множество факторов: лексическое значение, грамматическая форма и функция в предложении. В случае с существительными, числительными, послелогоми, некоторыми прилагательными и наречиями управление в большей степени зависит от лексико-семантического фактора; управление производных прилагательных всецело обусловлено формальным признаком – наличием в их структуре деривационного аффикса *-o* (*-ё*), *-ем*; также большинство прилагательных и наречий, маркированных суффиксом сравнительной степени, приобретает способность управлять только в компаративной форме. Таким образом, в удмуртском языке наряду с глагольным, выделяется также субстантивное, адъективное, нумеративное, наречное и послеложное (не следует путать с послеложным управлением глагола) управление, которое требует дальнейшего, более детального исследования.

Сокращения

Инв. – журнал «Инвожо»; УД. – газета «Удмурт дунне».

Список источников

- Валишин, Р. Г. (2004), Тӧл гурезь: Повесть, веросьёс, дневникысь люкетъёс, статья / Послесловиез А. Зуева-Измайловалэн. Ижевск: Удмуртия, 352 б.
- Гаврилова-Решитько, М. В. (2005), Эшгъяськонлэн шунытэз: Очеркъёс, тодэ ваёнъёс. Ижевск: Удмуртия, 224 б.
- Данилов, Г. Д. (2005), Пинал мылкыд – юмал йӧлпыд: Повесть. Ижевск: Удмуртия, 148 б.

- Загребин, Е. Е. (1997), Тулыс зор: Пьесаос, веросьёс / Послесловиез А. Г. Шкляевлэн. Ижевск: Удмуртия, 416 с.
- Коновалов, М. Гаян (1990), Романъёс но веросьёс / Азыкылэз Ф. К. Ермаковлэн. Ижевск: Удмуртия, 385 б.
- Красильников, Г. Д. (1976), Вуж юрт: Дилогия. – Ижевск: Удмуртия, 412 б.
- Первошиков, Г. К. (2004), Шелеп: Повестьёс, верос; Жестокосердие: Повести. Трилогия / ер. с удм. Вл. Емельянова. – Ижевск: Удмуртия, 464 с.
- Петров, М. (1977), Вуж Мултан. – Ижевск: Удмуртия, 351 б.
- ТИК – Турку-Ижевск корпус. URL: <http://www.hum.utu.fi/oppiaineet/volga/ru/materialy/> (дата обращения: 15.02.2012).

Литература

- БЭС – Большой энциклопедический словарь (2000), Языкознание / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 688 с.
- ГСУЯ – Грамматика современного удмуртского языка (1962). Фонетика и морфология / Удм. НИИ ист., экон., яз. и лит.; Отв. ред. П. Н. Первошиков. – Ижевск: Удм. кн. изд-во, 376 с.
- Ефремов, Д. А. (2012), О серийных послелогах удмуртского языка // Марийская филология: ученые записки Института финно-угроведения. Вып. 8. / Мар. гос. ун-т. – Йошкар-Ола, с. 37–49.
- Лекомцев, А. Н. (1933), Удмурт грамматика. Синтаксис. – Ижевск
- Майтинская, К. Е. (1960), Венгерский язык. – М.: Изд-во АН СССР, Ч. III : Синтаксис 376 с.
- Петухова, Л. А. (1980), Глагольно-именные словосочетания в марийском языке / Мар. НИИ при Сов. Мин. Марийск. АССР. – Йошкар-Ола: Марийск. кн. изд-во, 112 с.
- УКК – Удмурт кыллэн кылкабтодосэз (морфологиез): науч.-учеб. Изд. (2011), А. А. Алашеева, Д. А. Ефремов, Т. М. Кибардина, Н. В. Кондратьева, С. В. Соколов, О. Б. Стрелкова, И. В. Тараканов, Н. Н. Тимерханова, А. Ф. Шutow. – Ижкар: «Удмурт университет» книгапоттонни, 406 б.

The Finnish Voice Continuum

1. Introduction

In this paper, we apply Alberti's (1997, 2006, 2009) *Model Tau*, an abstract approach to the thematic characterization of arguments, to the Finnish case system – in order to account for such strange phenomena in Finnish as the extreme frequency of the Partitive and the heterogeneous marking of the Accusative, as well as their intricate alternations with each other and the Nominative.¹

The present section is devoted to an introductory illustration of the mysterious marking of Patients in Finnish. (1) below shows the Patient in object position, which can be either in the Accusative case (1a) or in another case called the Partitive (1b). We qualify the Accusative (1a) as heterogeneous in nature because at least two case-markings belong to it: the *-n* of common nouns and the *-t* of pronouns. In the Plural, again, the *-t* appears as the suffix of the Accusative form, but this form coincides with the Nominative form. It is, therefore, not easy to decide if the *-t* stands for the plural number (in this case, both the Accusative and the Nominative are marked by an empty morpheme), or if it can somehow be regarded as the same Accusative-marking suffix as in the Singular. For the Finnish object, thus, there are two cases and at least three suffixes (denoted by “-A/n/t” below in the formula of (1)).²

(1) ARGUMENT STRUCTURE OF AN ACTIVE VERB: $V\langle\emptyset, -A/n/t\rangle$

- a. *Tappa-a-ko sisäkö Kaisa-n / häne-t / rikkaa-t naise-t?*
kill-Sg3-QP housemaid Kaisa-Acc/ she-Acc / rich-Pl lady-Pl
‘Will the housemaid kill Kaisa / her / the rich ladies?’

1 Special thanks to the following colleagues for their valuable comments on earlier versions of this paper: Anja Haaparanta, Anders Holmberg, Saara Huhmarniemi, Satu Manninen and Mónika Dóla. The second author is grateful to SROP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0005 (Well-Being in the Information Society) for sponsoring the enhancement of the universal linguistic theory of argument structures (*Model Tau*).

2 The Partitive case is held to be denoted by one morpheme $-(t)tA$ with variants depending on phonological and etymological factors.

- b. *Tappa·a·ko sisäkkö Kaisa·a / hän·tä / rikka·i·ta nais·i·a?*
 kill-Sg3-QP housemaid Kaisa-Part / she-Part / rich-Pl-Part lady-Pl-Part
 ‘Will the housemaid kill Kaisa / her / the rich ladies?’ (expected answer: neg.)

The subject above is in the Nominative case and gets the empty marking (denoted by “Ø” above in the formula of (1)). If, however, a Patient-like expression occupies the subject position in the lack of an Agent, things get very complicated – no wonder Shore (1986, attr. to Karlsson) named this single argument a “ject”. Let us consider the impersonal construction below. (2a) shows the appearance of the empty suffix instead of the *-n*, besides the *-t*, which remains the marking of pronouns, while (2b) illustrates the same Partitive marker as in (1). The “ject” seems to be associated with three cases: Accusative, Nominative and Partitive; but it may vary from approach to approach what cases we consider to correspond to the endings.

(2) FORMING IMPERSONAL CONSTRUCTION: $V(\text{Ø}, -A/n/t) \rightarrow V(-A/\text{Ø}/t)$

- a. *Tape·tt·i·in·ko Kaisa / häne·t / rikkaa·t naise·t?*
 kill-Impers-Past-Arb-QP Kaisa / she-Acc/rich-Pl lady-Pl
 ‘Was/Were Kaisa/she / the rich ladies killed yesterday?’
- b. *Tape·tt·i·in·ko Kaisa·a / hän·tä / rikka·i·ta nais·i·a eilen?*
 kill-Impers-Past-Arb-QP Kaisa-Part / she-Part/ rich-Pl-Part lady-Pl-Part yesterday
 ‘Was/Were Kaisa/she / the rich ladies killed yesterday?’ (expected answer: neg.)

Our solution will be formulated on a level provided by Model Tau – a level which is more abstract than those of endings, cases or grammatical functions. On this level we can precisely and formally capture the in-between character (between the typical subject and the typical object) of the “ject” grammatical function – without reference to either the obscure distinction of cases, or to the similarly obscure distinction between grammatical functions in Finnish. The key to the solution lies in the rich morphological variety as regards argument selection in Finnish, which is primarily due to the special role of the Finnish Partitive to substitute for articles and aspectual markers.

2. Model Tau: An Abstract Hierarchical Thematic Theory

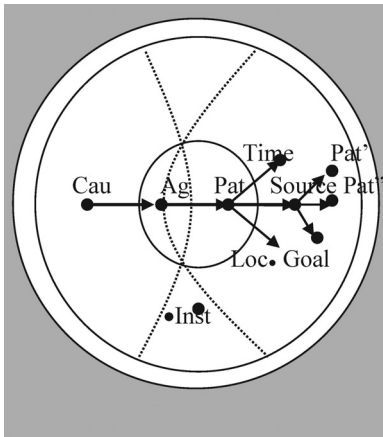
Compared with traditional thematic theories based on lists of concrete thematic roles like Agent, Patient, Instrument, Experiencer, Stimulus, Causer, Goal etc. (e.g. Komlósy 1994), Alberti's (1997, 2006, 2009) approach called Model τ belongs to the diverse group of modern – abstract and/or hierarchical – thematic theories (Bresnan – Kanerva 1989, Grimshaw 1990, Dowty 1991, Parsons 1995).

We claim that Model τ is “still” a “thematic theory” because it provides a lexical-semantic background structure which is to supply relevant information to account for various morphological and syntactic phenomena, of which the problem of argument selection (which argument is selected as subject / object / “non-central”) and the “paradox” of the thematic heterogeneity of the two central cases, subject and object, play central roles. This latter puzzle, which also Fillmore's (1967) seminal work was based on, has been called a paradox because it pertains to the following universal question: Why is it that subjects and objects can express almost every thematic role? How come, notwithstanding, that *just* the two most frequent grammatical functions seem to **conceal** meaning instead of making it as transparent as possible?

(3) SUBJECT AND OBJECT CONCEAL MEANING... / UNCERTAIN THEMATIC ROLES:

- a. *Peter*_{Agent} *built* *a house*_{Patient}.
- b. *Peter*_{Patient} *died*.
- c. 1. *The dog*_{Agent} *walked*. 2. *Peter*_{Causer} *walked his dog*_{Agent}.
- d. 1. *Peter*_{Agent} *loaded* *hay*_{Patient} *onto* *the wagon*_{Goal}.
 2. *P.*_{Agent} *loaded* *the wagon*_{Goal} *with* *hay*_{Patient}.
 3. *Much hay*_{Patient} *has been loaded* *onto* *the wagon*_{Goal}.
 4. *That wagon*_{Goal} *has been loaded with* *hay*_{Patient}.
- e. *These scissors*_{Instr.} *cut multiple layers of bandages and drapes with ease*.
- f. 1. *Peter*_{Experiencer} *likes* *Mary*_{Stimulus}. 2. *Mary*_{Stimulus} *pleases* *Peter*_{Experiencer}.

In what follows, we argue that Model τ is a better thematic theory than the traditional ones. First of all, instead of the uncertain and uneasily definable lists of thematic roles, it provides a formally calculable abstract hierarchy among arguments, which expresses a chain of influence among participants. (4) below serves as an illustration. The examples are in Hungarian because that is the language, besides English, to which Alberti (1997, 2006, 2009) applied his model. Finnish, in this paper, is intended to serve as a challenge to Model τ , with its obscure case system.

(4) CHAIN OF INFLUENCE OF *ás* ‘dig’:**Agent → Pat:** $V\langle\emptyset_{-C}, -t_{+C}\rangle$ a. *A kalóz-ok ás-ták a föld-et.*

the pirate-Pl dig-Past-Pl3 the soil-Acc

'The pirates were digging the soil.'

b. **A föld ás-t-a a kalóz-ok-at.*

the soil dig-Past-Sg3.Def the pirate-Pl-Acc

Causer → Patient': $V\langle\emptyset_{-C}, -t_{+C}\rangle$ c. *Long John Silver el-ás-at-t-a a kincs-et.*

LJS away-dig-Caus-Past-Sg3.Def the treasure-Acc

'LJS had the treasure buried.'

d. **A kincs el-ás-at-t-a LJS-t.*

the treasure away-dig-Caus-Past-Sg3.Def

LJS-Acc

Unfortunately, we are not in the position here to go into detail about the abstract partial order of arguments (i.e. of a verb stem, the family of its affixed variants, and the method of its calculation on the basis of linguistic data) referred to in (4) as a **chain of influence** – a model intended to provide a lexical-semantic background structure which is to supply relevant information to account for morphological and syntactic phenomena, as was formulated above as a basic criterion of any thematic theory. Those interested in the model are referred to Alberti's (1997, 2006, 2009) works. We hope, nevertheless, that the analyses offered in this paper will sufficiently elucidate the relevant properties of Model τ .

The model's approach to the puzzling "paradox" of thematic heterogeneity of the central cases (see above), for instance, is one of its definitive characteristics. The puzzle itself serves as a perfect basis for the ontology of Model τ , which claims that neither the subject nor the object function is associated with any (absolute) meaning; rather, their combination in an $\langle X=\text{Subject}, Y=\text{Object} \rangle$ transitive argument structure expresses a salient meaning: **influence direction**. The two central grammatical functions can then be characterized semantically within this influence direction, in a "relative" manner: a transitive argument structure is regarded as a **central frame** $\langle -C; +C \rangle$, where the subject "plays the negative central role" and performs a relatively Agent-like function while the object "plays the positive central role", which is obviously a relatively Patient-like function (cf. Dowty 1991).

A complete chain of influence characterizing a potentially proliferating family of argument structure versions (ASV) that belong to morphologically related (verb) stems (such as the one shown in (4) above) is in fact a partial order on argument roles (where traditional thematic roles only serve as labels), which can be calculated on the basis of elementary pieces of information “exhibited” by the above mentioned central frames (i.e. transitive ASVs) on influence direction. A direct consequence of this approach of Model τ is the following basic theorem: each central frame “respects” the corresponding chain of influence. This way it can be accounted for why (4b) and (4d) above are ill-formed. Although this reasoning might seem circular at first sight, that is not the case. What ensures an immense descriptive (and explanatory) adequacy to Model τ , is the following facility thoroughly demonstrated in Alberti’s (1997, 2006, 2009) works: in this approach, a chain of influence characterizing an argument structure family can be calculated on the basis of a limited set of linguistic data, which then makes it possible to make predictions about a much wider set of linguistic data (compared to which the initial set of data can be regarded as “data for learning”).

Relying on “relative meanings” associated with subjects and objects in transitive argument structures, Model τ (Alberti 1997, 2006, 2009) also offers a hypothesis as concerns the trigger of derivation (besides the change of word category). Suppose a given derivation has a central frame $\langle -C; +C \rangle$ as its input. Here, an intention of some kind to modify the relative prominence of an argument can serve as a trigger for change. Derivations can be divided into five basic classes.

The relative prominence of either the input $-C$ or the input $+C$ can undergo degradation, which means that the given input gets deprived of its central role (it is almost irrelevant whether deletion takes place or if the degraded argument is retained in the output ASV in a non-central grammatical function). These two types of derivation result in an intransitive ASV, which is regarded as a “degenerate” central frame (its properties will be discussed below). It is worth noting that, since it remains alone in the output central frame with no “rival”, the input partner of the degraded argument can be seen as of advanced status. A derivation which forms an impersonal construction from a transitive input, shown in (2) above, can be seen as an excellent example of the degradation of the negative central argument. English Passivization, which is worth studying as an important “point of comparison”, is another way of degrading the negative central argument (shown in (5) below). The formation of Hungarian medial constructions (illustrated in (5)) also belongs to this class.

- (5) CENTRAL FRAMES: entire: $V\langle \text{Nom}_{-C}, \text{Acc}_{+C} \rangle$; degenerate: $V\langle \text{Nom}_C \rangle$
 CHAIN OF INFLUENCE: Mary $\rightarrow$ letter
- a. *Mary*_{-C} wrote *the letter*_{+C} $\langle \text{Mary} \rightarrow \text{letter} \rangle$
*Mari*_{-C} meg-ír-ta *a level-et*_{+C}
 Mari Perf-write-Past-Sg3.Def a letter-Acc
- b. *The letter*_C was written (by Mary). $\langle \text{letter} \rangle$
*A level*_C meg-ír-ód-ott.
 the letter Perf-write-Medial-Past

In two other types of derivation, the advancement of (the relative prominence of) an “outsider” is the purpose; i.e. the advancement of an argument that does not belong to the input central role. This happens by substituting the given “outsider” argument either by the input $-C$ or by the input $+C$, which at the same time means depriving the argument in question of its central status. Causativization can be regarded as the basic case of argument substitution: a Causer-like argument is substituted for an Agent occupying the input $-C$ position. The fifth type of derivation is only associated with change in the category of the predicate (e.g. $V \rightarrow N$, or some change in *Aktionsart*) but not in the relative prominence of the arguments of it. The following sections provide illustrations of the problem.

3. The Central Roles in Hungarian and in English

The following section is devoted to the determination of the central roles in Finnish, which, due to the strange status of the Accusative and to the high frequency of the Partitive (as mentioned in Section 1), is not a trivial task. The present short section, in preparation for the next one, discusses the question of the central frame in Hungarian and in English.

Alberti (2006) argues, based mainly on a review of the system of productive derivations (Kiefer 2000), that Hungarian belongs to the unproblematic group of languages in the following respect: its entire central frame consists of an argument in the Nominative case (which is morphologically unmarked and occupies the $-C$ role) and of an argument in the Accusative case (which is the second least marked case and occupies the $+C$ role). The “degenerate” intransitive central frame contains a single nominatively marked (i.e. unmarked) argument. (5) above shows the corresponding formulae.

With its bitransitive argument structures and scarcely marked cases, English is a bit more complicated in this respect.³ Alberti (1997) proposes a three-slot central frame since this hypothesis proves to yield the best results in accounting for the four well-formed ASVs listed in (6a-d). The reason for this lies with the principle mentioned in Section 2: the chain of influence should always be respected. It is hypothesized, thus, that the bitransitive ASV – with its strict word order – forms a central frame and presents the chain of influence that characterizes⁴ the given predicate. As can be seen in (6b-c), the two two-slot central frames do respect the established chain of influence; and if the last element of the chain (*I*) is selected to be subject (see (6d)), then the two “stronger” arguments leave the central frame and become marked by prepositions – in harmony with the predictions of Model τ .

- (6) THREE CENTRAL ROLES IN ENGLISH: $V\langle \text{Nom}_{-C}, \text{Acc}_C, \text{Acc}_{+C} \rangle$
 CHAIN OF INFLUENCE: Mary him $\rightarrow$ me
a.	<i>Mary</i> _{-C} gave <i>him</i> _{-C} <i>me</i> _{+C}	Mary $\rightarrow$ he $\rightarrow$ I
b.	<i>Mary</i> _{-C} gave <i>me</i> _{+C} to <i>him</i> .	Mary $\rightarrow$ I
c.	<i>He</i> _{-C} was given <i>me</i> _{+C} by <i>Mary</i> .	he $\rightarrow$ I
d.	<i>I</i> _{-C} was given to <i>him</i> by <i>Mary</i> .	I

4. Determining the Central Roles in Finnish

Let us now consider a few competing hypotheses as concerns the central frame in Finnish.

If our starting-point is Hungarian, the simplest hypothesis is that the Finnish central frame also consists of an argument in the Nominative and of an argument in a case which is typically held to be the Accusative; see (7a) below. The fact that an accusatively case-marked object is to be understood as more affected than a partitively marked object provides a good argument (Alberti 1997) for the former to be considered to play a Patient-like +C role (cf. *rá-lő egy medvé-re* [onto-shoot a bear-onto] ‘shoot at a bear’ vs. *le-lő egy medvét*_{+C}

³ The sentences in (6) may sound rather artificial; they are supposed to refer to slaves and slave trade.

⁴ Model τ has a universal hypothesis concerning the relation between the natural direction of influence in the external world and the direction of influence assumed to be encoded in grammar: the encoded direction will never defy the natural one. This formulation, nevertheless, admits all cases where there is no unquestionable “natural direction”; Experiencer verbs, for instance, belong to this renegade group (cf. *Peter likes Mary* vs. *Mary pleases Peter*).

[down-shoot a bear-Acc] 'shoot a bear'). What causes suspicion, however, is that in Finnish the Partitive is much more frequent than the Accusative. This, then, serves as an argument in favor of the hypothesis in (7b), according to which the +C role belongs to the argument in the Partitive.

(7) COMPETING HYPOTHESES CONCERNING THE FINNISH CENTRAL FRAME:

- a. $V\langle \text{Nom}_{-C}, \text{Acc}_{+C} \rangle$ as in Hungarian
- b. $V\langle \text{Nom}_{-C}, \text{Part}_{+C} \rangle$ Partitive is more frequent than Accusative
- c. $V\langle \text{Nom}_{-C}, \text{Acc}_C, \text{Part}_{+C} \rangle$ as in English
- d. $V\langle \text{Nom}_{-C}, \text{Acc}_{+C} / \text{Part}_{+C} \rangle$?

A certain combination of (7a) and (7b) leads to the three-slot English central frame, shown in (7c). Based on this, it might be figured for Finnish to also have three distinguished cases participating in its central frame. Our final proposal is similar to (7c) but is not exactly the same. In (7c), the Accusative and the Partitive mark co-arguments (i.e. they are two distinct arguments of the same predicate). What we propose instead is shown in (7d), where the Accusative and the Partitive are alternative markers of the same argument. We have two arguments in favor of (7d), which are at the same time strong arguments against (7c). As is demonstrated in (8a), it is not excluded that accusatively and partitively marked arguments get coordinated.

(8) COORDINATION AND CAUSATIVIZATION (ARGUMENTS FOR (7D)):

- a. *Kaisa näke-e häne-t, koira-n ja kisso-j-a.* $V\langle \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle$
 Kaisa see-Sg3 (s)he-Acc, dog-Acc and cat-Pl-Part
 'Kaisa sees him/her, the/a dog and some cats.'
- b. *Pekka syö-ttä-ä hevose-n / hevos-ta.* $V\langle \emptyset \rangle \rightarrow V\langle \nearrow \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle$
 Pekka eat-Caus-Sg3 horse-Acc / horse-Part

$$V\langle \searrow \emptyset_{-C}, (-A/n/t_{+C}) \rangle \rightarrow V\langle \nearrow \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle$$

'Pekka feeds/is feeding the/a horse.'

- c. *Pekka maksa-a koko ravintolailla-n.* $\rightarrow$ *Kaisa maksa-tta-a Peka-lla*
 koko rav'illa-n.

Pekka pay-Sg3 whole restaurant_evening-Acc Kaisa pay-Caus-Sg3
 Pekka-Adess whole rest'_eve'-Acc

'P. pays for the entire evening in the restaurant.' $\rightarrow$ 'Kaisa makes P. pay for the ent. eve''

It seems, however, that it is to be avoided for an accusatively marked argument and a partitively marked argument to occupy, as co-arguments, two distinct argument positions in the same argument structure. Let us consider the instances of Causativization in (8b-c) above, for example, which comes with the ending *-tta* on the verb stem. In (8b) the input subject of causativization (see ‘the horse_C is eating’) can appear in the output as an argument in the Partitive. In (8c), however, the input subject of causativization (see ‘Peter_C pays for something’) cannot appear in the output as an argument in the Partitive; instead, an adessively case-marked argument appears – despite the fact that the output argument structure contains no partitively marked argument. What is the decisive difference between (8b), where the Partitive is allowed to appear in the output of causativization, and (8c), where an Adessive has to substitute for the Partitive?

Notably, the difference is that in (8b) the Partitive and the Accusative are alternatives to each other in the same argument position, while in (8c) they would have to appear as co-arguments. The presence of an accusatively marked argument in the output argument structure in (8c), however, makes it totally impossible for a partitively marked argument to occur in the same argument frame.

Finnish, thus, seems to avoid argument structures with the Partitive and the Accusative as co-arguments. This is also true for argument structures not due to derivation. We only know of one single potential type of counter-example, demonstrated in (9a-b) below.

(9) TIME ADVERBIAL IN THE ACCUSATIVE

- a. *Kaisa odott-i sinu-a tunni-n.* cf. *Kaisa egy órá-t vár-t téged.*
 Kaisa wait-Imperf.Sg3 you-**Part** hour-**Acc** Kaisa one hour-Acc wait-Past.
 Sg3 you.Acc
 ‘Kaisa waited for you for an hour.’ ‘Kaisa waited for you for an hour.’
- b. *Lue-n kirja-a tunni-n.*⁵
 read-Sg1 book-Part hour-Acc
 ‘I’m going to read this book for an hour.’
- c. *E-n lue kirja-a tunti-a.*
 no-Sg1 read book-Part hour-Part
 ‘I’m not going to read this book for an hour.’

⁵ Special thanks to Saara Huhmarniemi, Satu Manninen and Anders Holmberg for their valuable comments on this problem.

The construction in (9a-b), however, is only a seeming counter-example: we claim that the accusatively case-marked *tunnin* 'hour-Acc' is in fact a free adjunct, as opposed to the partitively case-marked *sinua* 'you-Part' which does serve as an argument. In order to support this assumption, let us consider (9c), in which two constituents are in the same (partitive) case due to negation (see (12b) below). The assumption that the time adverbial is an argument would result in the coincidental case-marking of two co-arguments within one argument structure, which is against the universal tendency to avoid such situations so that the basic task of case-marking is ensured, which is to distinguish between the various roles that the different arguments perform (10a). Nonetheless, an adjunct and an argument (10b), or two adjuncts (10c) can share the same case-marking.

- (10) a. *Meg-etet-em [a tehen-et a széná-val] / [a tehén-nel a széná-t] /*
 **[a tehen-et a széná-t] / *[a tehén-nel a széná-val]*

Peter-Dat Mari-Gen sell-Sg1 the flat-Sg3-Acc

'I feed the hay to the cow.'

- b. *Csalód-t-am Debrecen-ben Mariban.*

get.disappointed-Past-Sg1 Debrecen-Iness Mari-Iness

'I got disappointed in Mary in Debrecen.'

- c. *December-ben Debrecen-ben meglátogat-om Péter-t.*

December-Iness Debrecen-Iness visit-Sg1 Péter-Acc

'In December I'm visiting Peter in Debrecen.'

In fact, the construction in (9) is rather supportive of the hypothesis that the Accusative and the Partitive are alternative markings of the "same" thing: that is, of the same free adjunct in (9b-c) and of the same arguments in (8a), in harmony with (7d). Thus, our hypothesis concerning Finnish is the following: in Finnish, the +C role is not expressed by a single marker but by the three-member set -A/n/t, the members of which are alternatives to each other on the level of morphology, and by the two-member set *Accusative/Partitive* on the level of cases:

- (11) CENTRAL FRAME OF FINNISH TRANSITIVE VERBS: $V\langle \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle$

Kaisa anta-a sinu-lle kirjo-j-a / kirjo-n / häne-t.

Kaisa give-Sg3 you-All book-Pl-Part / book-Acc / (s)he-Acc

'Kaisa [gives you books] / will give you the/a book] / [will give you to him/her].'

a. *Juo-n kahvi-a. / Sata-a vet-tä / lun-ta.* MASS NOUN
 drink-Sg1 coffee-Part / rain-Sg3 water-Part / snow-Part
 'I drink coffee.' / 'It is raining/snowing.'

b. *E-n anna sinu-lle kirja-a.* NEGATION
 no-Sg1 give you-All book-Part
 'I will not give you the/a book. ~ I'll give you no books.'

c. *Pese-n auto-a.* PROGRESSIVE
 wash-Sg1 car-Part
 'I am washing the/a car.'

d. *Tappa-a-ko sisäkkö Kaisa-a / hän-tä / rikka-i-ta nais-i-a?* EXPECTED
 NEGATIVE ANSWER
 kill-Sg3-QP housemaid Kaisa-Part / she-Part / rich-Pl-Part lady-Pl-Part
 'The housemaid will not kill Kaisa / her / the rich ladies, will she?'

e. *Kirjoit-i-n eilen kirje-itä.* INDEFINITE PLURAL
 write-Imperf-Sg1 yesterday letter-Pl-Part
 'Yesterday I wrote some letters.'

f. *He o-vat opettaj-i-a.* PREDICATIVE FUNCTION
 they be-Pl3 teacher-Pl-Part
 'They are teachers.'

g. *Pöydä-llä on kirjo-j-a.* EXISTENTIAL CONSTRUCTION
 table-Adess is book-Pl-Part
 'On the table there are books.'

h. *Minu-a nuku-tta-a / naura-tta-a.*

EMOTIONAL STATE

I-Part sleep-Caus-Sg3 / laugh-Caus-Sg3

'I am sleepy / I should laugh.'

5. Agent deletion (Characterization of the Single Central Participant in an Intransitive Argument Structure <C>)

The goal of this section is to reveal the relation between the case-marking of the single central role in a “degenerate” (one-element) argument structure, denoted by C (Alberti 1997, 2006, 2009), and that of the +C (object) role in a complete central frame ((14a-c), (15) vs. (13a-b)).

As has been discussed so far, +C can be expressed by three morphemes belonging to two cases (13a) – except for certain verbs that “insist on” the Partitive, which “insistence” can be attributed to their special meaning conveying a slight or abstract affectedness of the object, at least as it is encoded in language (13b).

(13)a. ARGUMENT STRUCTURE OF AN ACTIVE VERB I: $V\langle\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle$

Tappa-a-ko sisäkkö Kaisa-n / Kaisa-a / häne-t / hän-tä / rikkaa-t naise-t / rikka-i-ta nais-i-a?

kill-Sg3-QP housemaid Kaisa-Acc/Kaisa-Part /she-Acc /she-Part /rich-Pl lady-Pl /rich-Pl-Part lady-Pl-Part

'Will the housemaid kill Kaisa / her / the rich ladies yesterday?'

b. ARGUMENT STRUCTURE OF AN ACTIVE VERB II: $V\langle\emptyset_{-C}, -A_{+C}\rangle$

*Rakasta-a-ko Pekka Kaisa-a / *Kaisa-n / sinu-a / *sinu-t?*

love-Sg3-QP Pekka Kaisa-Part / Kaisa-Acc / you-Part / you-Acc

'Does Pekka love Kaisa / you?'

(14) below shows three types of degenerate (see above) central frames: what Shore (1986) calls an impersonal construction (14a), different necessity constructions (14b), and the possessive construction (14c). What these three types have in common is that there is no explicit Agent present in the (output) central frame; here, the (input) –C role is missing, which results in a central frame with a single participant corresponding to the +C role of an (input) central frame. The case-marking of this single central role seems to be “half-way between” that of –C and +C: it can be marked either partitively by –A, or accusatively by –t (in the case of personal pronouns), or it can be nominatively marked (i.e. unmarked) in cases where the corresponding +C participant in the complete frame would bear the –n accusative ending.

(14) FORMING AN IMPERSONAL CONSTRUCTION: $V\langle \text{☛}\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow V\langle -A/t \rangle$

a. IMPERSONAL CONSTRUCTION $(-(tA)An / -(t)tiin)$:

Tape-tt-i-in-ko Kaisa / Kaisa-a / häne-t / hän-tä / rikkaa-t naise-t / rikka-i-ta nais-i-a eilen?

kill-Impers-Past-Arb-QP Kaisa / Kaisa-Part /she-Acc/she-Part/rich-Pl lady-Pl / rich-Pl-Part lady-Pl-Part y'day

'Was/Were Kaisa / she / the rich ladies killed yesterday?'

b. MUST CONSTRUCTION $(täytyy / pitää / on pakko)$:

Täyty-y-kö sisäkö-n tappaa Kaisa/Kaisa-a/häne-t/hän-tä/rikkaa-t naise-t / rikka-i-ta nais-i-a?

must-Sg3-QP housemaid-Gen kill-Inf Kaisa/K.-Part/she-Acc/she-Part/rich-Pl lady-Pl/rich-Pl-Part lady-Pl-Part

'Is it true that the housemaid must kill Kaisa / her / the rich ladies?'

c. POSSESSIVE SENTENCE: $V\langle -A/\emptyset/t \rangle$

On-ko sinu-lla kirja / kirja-a / häne-t / hän-tä / musta-t kengä-t / must-i-a kenk-i-ä?

is-QP you-Adess book / book-Part / she-Acc / she-Part / black-Pl shoe-Pl / black-Pl-Part shoe-Pl-Part

'Do you have a book / her / black shoes?'

Agent deletion may result in yet another case alternation on the single argument: $-A/\emptyset$. This case alternation is typical of the single central argument of medium verbs. Compared with type (14), here the $-t$ Accusative is absent. What still remains common in these two types of case alternation is that the set of cases (and case markers) of C is "half way between" that of $-C$ and $+C$, in the precise set-theoretical sense that the former set is the subset of the union of the two latter sets.

(15) MEDIUM (ANTICAUSATIVE) FORMATION: $V\langle \text{☛}\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow V\langle -A/ \rangle$

a. *Pekka kaata-a puu-ta / puu-n / ?häne-t. → Puu / Hän kaat-u-u. / Ranna-lla kaat-u-u pu-i-ta.*

Pekka fell-Sg3 tree-Part /tree-Acc /(s)he-Acc tree /(s)he fell-Med-Sg3 bank-Adess fell-Med-Sg3 tree-Pl-Part

'Pekka fells the tree / ?him~her' → The tree / ?she falls.' / On the bank trees fall.'

b. *Sotilaa-t demokratisoi-vat maa-n / meidä-t. → Maa demokratisoitu-u. / Me demöi-du-mme.*

soldier-Pl democratize-Pl3 country-Acc / we-Acc country dem.-Med-Sg3 / we dem.-Med-Pl1

'Soldiers democratize the country / us' → 'The country / We become(s) democratic.'

- c. *Portieeri avaa ove-n.* → *Ovi ava-utu-u.*
 porter open.Sg3 door-Acc door open-Med-Sg3
 'The porter opens the door.' → 'The door opens.'

Speaking of case alternations in Finnish, the rich variety of Imperative constructions must not be ignored. The formation of the constructions (16a), (16b), (16b') and (16c) can be regarded as a kind of derivation which shows the same pattern of case alternation as was demonstrated in (14) above (-A/Ø/t). Derivations (16d) and (16e), however, can be qualified in Model τ as belonging to the "fifth" type of argument structure change (see the last paragraph of Section 2): here, the output central frame coincides with the input one.

(16) IMPERATIVE CONSTRUCTIONS: (a-c): $V\langle \text{☛}\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow V\langle -A/\emptyset/t \rangle$

- a. *Valit-kaa kirjo-j-a / kirja / häne-t!* PL2
 choose-Imp.PL2 book-Pl-Part / book / (s)he-Acc
 'Choose books / a book / him~her!'
- b. *Valit-kaa-mme kirjo-j-a / kirja / häne-t!* PL1 (archaic)
 choose-Imp-Pl1 book-Pl-Part / book / (s)he-Acc
 'Let's choose books / a book / him~her!'
- b'. *Vali-ta-an kirjo-j-a / kirja / häne-t!* PL1
 choose-Impers-Arb book-Pl-Part / book / (s)he-Acc
 'Let's choose books / a book / him~her!'
- c. *Valitse kirjo-j-a / kirja / häne-t!* Sg2
 choose.Imp.Sg2 book-Pl-Part / book / (s)he-Acc
 'Choose books / a book / him~her!'
- (d-e): $V\langle \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow V\langle \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle$
- d. *Tyttö valit-koon kirjo-j-a / kirja-n / häne-t!* Sg3
 girl choose-Imp.Sg3 book-Pl-Part / book-Acc / (s)he-Acc
 'The girl should choose books / a book / him~her!'
- e. *Tytö-t valit-koot kirjo-j-a / kirja-n / häne-t!* PL3
 girl-Pl choose-Imp.PL3 book-Pl-Part / book-Acc / (s)he-Acc
 'The girls should choose books / a book / him~her!'
- f. – Sg1

Summing up our observations so far on the level of case morphology, involving plural forms, we can say that the possible transitions show a quite intricate conglomerate.

(17) THREE TYPES OF SUFFIX ALTERNATION ON PATIENT IN DERIVATIONS:

↙CONSTR. NUMBER→	SINGULAR			PLURAL		
IMPERSONAL	-A→-A	-n→∅	-t→t	-iA→-iA	-t→t	—
MEDIUM	-A→-A	-n→∅	t→∅	-iA→-iA	-t→t	—
IMPERATIVE SG3/PL3	-A→-A	-n→n	-t→t	-iA→-iA	-t→t	—

Model τ provides an abstract perspective from which the case representation of a single C (in the intransitive argument structure) can be construed as a variant “between” the case representations of $-C$ and $+C$ (in the complete central frame) in a sense which can be captured formally (by means of a subset relation).

6. Voice Continuum

It is worth comparing the abstract and universal perspective of Model τ with the findings of language typologists (e.g. Croft 2001, Ch8), who describe numerous sorts of “passivization” (Agent deletion) which form a Voice Continuum across languages, with two basic strategies and a great many grades between them.

“Prefer the unmarked case”, that is the essence of one basic strategy, which can be perfectly illustrated by passivization in English (5b). There, the single central argument becomes unmarked relative to its case-marked counterpart in the input central frame. “Preserve the input case on Patient”, that is the essence of the other basic strategy, according to which the single central argument remains accusatively marked in accusative languages. This is how a Polish type of derivation, shown in (18) below, functions.

- (18) *Maria myje sukienkę.* *Jak się myje tę sukienkę?* (Borbély 2012)
Mari wash-Sg3 skirt-Fem-Acc-Sg that SIE wash-Sg3 this-Fem-Acc-Sg
 skirt-Fem-Acc-Sg
‘Mari is washing the skirt.’ ‘How does one wash this skirt?’

Where should the Finnish impersonal construction (14a) and other similar constructions, discussed in Section 5, be placed along the Voice Continuum? It is obvious that Finnish applies different “in-between” strategies in denoting the set of cases (and case markers) that belong to C (practically a Patient in

these constructions), in that the set of cases belonging to $-C$ and the set of cases belonging to $+C$ are such that the former set is the subset of the union of the two latter sets. This way, the essence of what Karlsson (Shore 1986, attr. to Karlsson) calls a “ject” can be perfectly captured in reference to the in-between character of this grammatical function between subject and object.

(19) STRATEGIES OF CASE MARKING THE SINGLE CENTRAL ARGUMENT

	$\emptyset$	Acc.
(5a)	$V\langle -C, \dots \rangle$	$V_{\dots, +C}$
(5b) English	$V\langle C \rangle$	
(18) Polish		$V\langle C \rangle$
Finnish		

This in-between status can be satisfied by any subset of set $\{\emptyset, -A, -t, -n\}$, and Finnish does tend to exploit almost all possibilities, as attested by the argument-structure versions of the non-finite verbs listed below (21–28). Only two restrictions can be observed: 1) the Partitive is included in all “permitted” subsets; 2) the Nominative ($\emptyset$) and the $-n$ Accusative are not permitted to co-occur. The former phenomenon can be explained by the several semantic functions reviewed under (12) in Section 4. As for the latter phenomenon, Table (20) presents the case markers of central roles ($+C$, $-C$, C) arranged along an axis, which is meant to express the extent of their agentive/patient-like character. As can be seen, the two markers in question, whose co-occurrence is excluded, are exactly the two extreme elements of set $\{\emptyset, -A, -t, -n\}$ in the order expressed by the axis.⁶

(20) STRATEGIES OF CASE-MARKING THE SINGLE CENTRAL ARGUMENT IN FINNISH

	$-n^+$	$\emptyset$	$-A$	$-t$	$-n$
ACTIVE VERB I (13a)		$V^+ \langle -C, \dots \rangle$	$V^+ \langle \dots, +C \rangle$		
ACTIVE VERB II (13b)		$V^+ \langle -C, \dots \rangle$	$V^+ \langle \dots, +C \rangle$		
INF II INESSIVE (21)	$V \langle -C, \dots \rangle$		$V \langle \dots, +C \rangle$		

⁶ This in-between “ject”-like character of the Finnish C (the single central role in degenerate frames) radically differs from what is claimed by Alberti (2009) about Hungarian intransitive argument structures, which behave according to the “Unaccusative” Hypothesis (see Perlmutter 1978): the “lonely” central role shows either a typically Agent-like character or a typically Patient-like one.

	-n ⁺	∅	-A	-t	-n
INF III ABESSIVE (22)	V<-C, _{...} >		V<...,+C>		
MEDIUM (15)		V<C>			
IMPERSONAL (14, 16a-c)		V<+C>			
INF I (25), PCP _{PASS} (24)					
INF IV (25)			V<C>		
INF II INESSIVE _{IMPERS} (26)			V<C>		
REF.RAKENNE (27)			V<C>		
INF I (28)					

(21) FORMING THE INFINITIVE II INESSIVE: $V\langle\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle \rightarrow \text{Inf}2\langle-/-n_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle$

- a. *Kaisa pelästy-i* [Peka-n avat-e-ssa] / [minu-n avat-e-ssa-ni] ove-n.
 Kaisa get_frightened-Imperf.Sg3 [Pekka-Gen open-Inf2-Iness] / [I-Gen open-Inf2-Iness-Sg1] door-Acc
 'Kaisa got frightened, when [Pekka opened] / [I opened] the door.'
- b. *Kaisa pelästy-i* [häne-n avat-e-ssa-an] / [avat-e-ssa-an] ove-n.
 Kaisa get_frightened-Imperf.Sg3 [(s)he-Gen open-Inf2-Iness-Sg3] / open-Inf2-Iness-Sg3] door-Acc
 'Kaisa got frightened, when [someone else] / [she herself] opened the door.'

(22) FORMING THE INFINITIVE III ABESSIVE: $V\langle\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle \rightarrow \text{Inf}3\langle-n_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle$

Huomaa-matta-ni / *Kaisa-n huomaa-matta Pekka-a* / **Peka-n* / **Pekka lähd-i-n koti-in*.

notice-Inf3.Abess-Sg1 / Kaisa-Gen notice-Inf3.Abess Pekka-Part / Pekka-Acc / Pekka leave-Imperf-Sg1 home-III

'I went home without Pekka having been noticed by me / Kaisa.'

(23) FORMING THE INFINITIVE I WITH EXPLICIT

-C, TYPE 1: $V\langle\text{☛}\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle \rightarrow \text{Inf}1\langle-A/\emptyset/t_{+C}\rangle$
*(Sinu-n / Peka-n) on hyvä luke-a *kirja-n / kirja-a / kirja.*

(you-Gen / Pekka-Gen) is good read-Inf1 book-Acc / book-Part / book

'It is good for you/Pekka to read the/a book.'

(24) NON-ATTRIBUTIVE USE OF POSTERIOR PASSIVE PARTICIPLE:

$V\langle\text{☛}\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle \rightarrow \text{Inf}_{-(t)\text{tAva}}\langle-A/\emptyset/t_{+C}\rangle$

- a. *On-ko sinu-n tape-ttava *presidenti-n / presidentti-ä / presidentti?*

is-QP you-Gen kill-Ptc president-Acc / president-Part / president

'Do you have to kill the president?'

- b. *Sinu-n ei ole tape-ttava *presidenti-n / presidentti-ä / *presidentti.*
 you-Gen no.Sg3 is kill-Ptc president-Acc / president-Part / president
 'You do not have to kill the president.'

(25) FORMING THE INFINITIVE IV: $V\langle \text{☞} \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow \text{Inf1}\langle -A_C \rangle$

- a. *Sinu-n on aina tottele-minen isä-ä / *isä-n / *isä / minu-a / *minu-t / *minä.*
 you-Gen is always obey-Inf4 father-Part / father-Acc / father / I-Part / I-Acc / I
 'You always have to obey the father/me.'
- b. *Sinu-n ei ole aina tottele-minen / *tottele-mis-ta isä-ä / *isä-n / *isä.*
 you-Gen no.Sg3 is always obey-Inf4 / obey-Inf4-Part father-Part / father-Acc / father
 'You do not always have to obey the father.'

(26) FORMING THE IMPERSONAL INFINITIVE II INESSIVE: $V\langle \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow \text{Inf2}_{\text{Iness.arb}}\langle -A/t \rangle$

- Ole kohtelias sinu-t / Pekka-a / *Pekka / *Peka-n valit-ta-e-ssa!*
 is.Imp.Sg2 polite you-Acc / Pekka-Part / Pekka / Pekka-Acc elect-Pass-Inf2-Iness
 'Be polite when you/Pekka are/is elected.'

(27) NON-ATTRIBUTIVE USE OF PARTICIPLES (REFERATIIVIRAKENNE):

$V\langle \text{☞} \emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C} \rangle \rightarrow \text{Inf}_{\text{Ref}}\langle -A/n/t \rangle$

- a. *Halua-t-ko [Peka-n tapaa-van] / [minu-n tapaa-van] johtaja-n / johtaja-a / häne-t / hän-tä?*
 want-Sg2-QP [Pekka-Gen meet-Ptc]/[én-Gen meet-Ptc] boss-Acc / boss-Part / (s)he-Acc / (s)he-Part
 'Do you want Pekka/me to meet the boss/him~her?'
- b. *Luule-t-ko [Peka-n tapaa-van] / [minu-n tapaa-van] johtaja-n / johtaja-a / häne-t / hän-tä?*
 think-Sg2-QP [Pekka-Gen meet-Ptc]/[I-Gen meet-Ptc] boss-Acc / boss-Part / (s)he-Acc / (s)he-Part
 'Do you think that Pekka/I will meet the boss/him~her?'
- c. *Luule-t-ko [Peka-n tavan-neen] / [minu-n tavan-neen] johtaja-n / johtaja-a / häne-t / hän-tä?*
 think-Sg2-QP [Pekka-Gen meet-Ptc]/[I-Gen meet-Ptc] boss-Acc / boss-Part / (s)he-Acc / (s)he-Part
 'Do you think that Pekka/I met the boss/him~her?'

d. *Lapse-t odott-i-vat heidä-n saa-van kirja-n.*

kid-Pl wait-Imperf-Pl3 they-Gen get-Ptc book-Acc

'The kids waited for them (not themselves) to get the book.'

(28) FORMING THE INFINITIVE I WITH EXPLICIT $-C$, TYPE 2: $V\langle\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle \rightarrow \text{InfI-}A/n/t_{+C}\rangle$

*Annat-ko minu-n / Kaisa-n tappa-a *Pekka / Pekka-a / Peka-n / *hän / häne-t / hän-tä?*

let-Sg2-QP I-Gen / Kaisa-Gen kill-1Inf Pekka / Pekka-Part / Pekka-Acc / (s) he / (s)he-Acc / (s)he-Part

'Do you let me/Kaisa kill Pekka?'

7. The emotional state construction

Let us return to the emotional state construction, mentioned under (12h) in Section 4 and also illustrated in (29b) and (30) below.

It seems that the construction in question is the output of the following type of derivation: $V\emptyset_C \rightarrow V\langle-A_C\rangle$. In other words, the input central frame is degenerate and consists of a nominatively case-marked argument, and the output central frame is also degenerate and consists of a partitively case-marked argument. What is strange about this change is that these two arguments are the same with different case-markings; and for this set-up, Model τ predicts exclusion – at least as far as one-step derivations are concerned. According to the model, as it was set forth in the last paragraph of Section 2, the central status of an argument is either retained in the course of a derivation (i.e. the change in case-marking is unjustified), or it undergoes advancement or degradation (so far, however, no such modification has been attributed to the difference between the Nominative and the Partitive). Finally, the appearance of the suffix *-ttA* is an undoubted indication of the fact that some kind of derivation has taken place where not only the aspect or the degree of referentiality has changed.

In our approach based on Model τ , hence, we should have recourse to a two-step derivation, shown in (29) below. The first derivation is a causativization by *-ttA*, demonstrated under (8b) in Section 3, with the output $-C$ having an Instrument / Natural Force character. The argument with the input C role appears in the output $+C$ role, case-marked by the set $-A/n/t$ of alternatives as usual. The second derivation is a deletion of $-C$, with the output single C restricted to a Partitive case-marking (cf. (27)), which can be attributed

to the resulting change in meaning factualpotential (cf. (12b)). The curious similarity between the input of the first derivation and the output of the second derivation, thus, is due to an accident, namely that exactly what appears in the first step disappears in the second one.

(29) THE FORMATION OF EMOTIONAL STATE VERBS: $V\langle\text{L}\emptyset_C\rangle \rightarrow V\langle\text{J}\emptyset_{-C}\rangle$
 $-A/n/t_{+C}\rangle + V\langle\text{L}\emptyset_{-C}, -A/n/t_{+C}\rangle \rightarrow V\langle-A_C\rangle$

- a. (*Minä*) *nuku-n*. → TV / *Hiljaisuus nuku-tta-a minu-a / minu-t*.
 I sleep-Sg1 TV / silence sleep-Caus-Sg3 I-Part / I-Acc
 'I am sleeping.' → 'TV / Silence makes me sleep.'
- b. *Minu-a nuku-tta-a*.
 I-Part sleep-Caus-Sg3
 'I am sleepy.'

(30) FURTHER REPRESENTATIVES OF THE EMOTIONAL STATE CONSTRUCTION

- a. *Hän-tä naura-tta-a*.
 (s)he-Part laugh-Caus-Sg3
 '(S)He should laugh.'
- b. *Minu-a hymyily-ttä-ä*.
 I-Part smile-Caus-Sg3
 'I should smile.'
- c. *Minu-a tanssi-tta-a*.
 I-Part dance-Caus-Sg3
 'I should dance.'
- d. *Pekka-a laula-tta-a*.
 Pekka-Part sing-Caus-Sg3
 'Pekka should sing.'

8. Conclusion

Finnish is a special language in that it is capable of case-marking the object with a *set* of markers (the partitive $-(t)A$, the accusative $-n$ and the special accusative $-t$ of personal pronouns), and the same holds true for the intransitive subject, with another *set* of suffixes: $\{A, \emptyset, t\}$.

It is obvious why Finnish and related languages (e.g. Estonian) need *sets* of case markers associated with the same grammatical function, instead of a single case marker: telicity, aspect, definiteness and polarity are all to be

expressed (partly) by case-suffix alternations in lack of articles and certain verb forms (12).

What we have argued in this paper is that in Finnish, after Agent deletion, the input Patient-marking is not restricted to the $\{\emptyset\}$ (Nominative) as in English but may come with in-between sets of the complete set of „central” case suffixes (which can be associated with subjects and objects). Instead of the intricate picture of case-marking variants, demonstrated in (17), according to which the case representation of a single C (in the intransitive argument structure) can be construed as a variant “between” the case representation of $-C$ and $+C$ (in the complete central frame), Model τ provides an abstract perspective which can be captured formally, by means of set-theoretical concepts. The model also allows for the formulation of motivated constraints on the wide range of possibilities in case-marking the single central argument in Finnish, as reviewed under (20) in Section 6.

In consequence, Finnish can be said to follow the strategy to “express the in-between character of C, the “ject”, between $-C$ (the subject in transitive argument structures) and $+C$ (the object)”.

References

- Alberti, Gábor (1997), *Argument Selection*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Alberti, Gábor (2006), “Changes in Argument Structure in the course of Derivation in Hungarian”. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 53 (1): 1–39.
- Alberti, Gábor (2009), “A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások egy polaritásérzékeny rendszere [Sensitivity to Agent/Patient Polarity of Changes in Argument Structure in the course of Derivation]”. In: Fancsaly, Éva (ed.) *Tanár és tanítvány, Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére* (2002–2007), *Studia Linguistica*, Dialóg Campus, Budapest – Pécs. 122–145.
- Bresnan, Joan, Jonni Kanerva (1989), “Locative inversion in Chichewa: A case study of factorization in grammar”. *Linguistic Inquiry* 20: 1–50.
- Borbély, Angéla (2012), “Generalization and False Reflexivity in Polish – *-no/to* verb forms and syntactic constructions with *się* [in Hungarian]”. Alberti, Gábor – Farkas, Judit – Kleiber, Judit (eds.) *Vonzásban és változásban*. Ling. PhD Program, Univ. Pécs. 103–120.
- Croft, William (2001), *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford University Press.

- Dowty, David (1991), "Thematic Proto-Roles and Argument Selection". *Language* 67/3: 547–619.
- Fillmore, Charles J. (1968), The Case for Case. In: E. Bach – R. T. Harms (eds.) *Universals in Linguistic Theory*. 1–88, NY.
- Grimshaw, Jane (1990), *Argument Structures*. Linguistic Inquiry Monograph 18, MIT Press, Cambridge.
- ISK: Hakulinen, Auli – Maria Vilkkuna – Riitta Korhonen – Vesa Koivisto – Tarja Riitta Heinonen – Irja Alho (2004), *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kiefer, Ferenc (ed.) (2000), *Struktuális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlósy, András (1994), Complements and Adjuncts. In: Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss (eds.) *The Syntactic Structure of Hungarian*, Syntax and Semantics 27, Academic Press, San Diego. 91–178.
- Lepäsmä, Anna-Liisa – Anneli Lieko – Leena Silfverberg (1996), *Miten sanoja johdetaan*. Suomen kielen johtopöytä. Finn Lectura.
- Parsons, Terence (1995), Thematic Relations and Arguments. *Linguistic Inquiry* 26: 635–662.
- Perlmutter, David (1978), The unaccusative hypothesis and multiattachment: Italian evidence. Paper presented to the Harvard Linguistics Circle, May 9.
- Shore, Susanna (1986), *Onko suomessa passiivia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Silfverberg, Leena (1991), *Suomen kielen jatko-opikirja*. Finn Lectura Oy, Loimaa.

Fodor István

Hajdú Péter Hóman Bálint őstörténeti könyvéről

1985-ben Atlantában a Hungarian Cultural Foundation közzétette a neves magyar történetírónak a világháború évei alatt írt és kéziratban maradt *Ösemberek – ősmagyarok* című könyvét.¹ Pete Györgynek, a *Napjaink* c. szombathelyi folyóirat akkori főszerkesztőjének javaslatára 1988. június 11-én a Magyar Nemzeti Múzeumban szűkebb szakértői körben rendeztünk megbeszélést a könyvről. A résztvevők: Benkő Loránd, László Gyula, K. Éry Kinga, Farkas Gyula, Makkay János, Vékony Gábor, Pete György, Cserményi Vajk, valamint e sorok írója. A meghívottak közül többen nem tudtak eljönni a megbeszélésre, köztük Hajdú Péter sem.

Hóman Bálint korábban ismeretlenül lappangó kéziratának megjelenése nem váltott ki számottevő reakciót Magyarországon. Nem túl sok példány került be az országba, azok a kutatók pedig, akik hozzájutottak, egyáltalán nem törtek ki lelkesedésben. Tallózva való áttekintés után is világossá vált ugyanis számunkra, hogy a magyar őstörténetben korábban sem igen jártas szerző nem járult hozzá – még csekély mértékben sem – e szakterület gazdagításához. A ködös és bizonyítatlan indoeurópai eredetünk már Hóman korában sem volt a tudományos kutatás tárgya. A szintén homokra alapozott, a Kárpátoktól északra elterülő őshaza, a nyugatról keletre való vándorlás, majd valami érthetetlen nyelvkeveredés keleten – mindez komolytalannak és tudománytalannak tűnt mindenkinek már az első pillantásra is. Nem akadt hát senki a tudomány emberei közt, aki vette volna a fáradságot a mű alapos elemzésére, jöllehet a könyv megírásának körülményei, illetve ennek tisztázása és mindaddig homályban maradt tudománytörténeti helye érdekes és nem jelentéktelen tudományos feladatnak tűnt.

Hóman könyvének híre azonban másfajta várakozást is felébresztett a magyar értelmiség bizonyos köreiben. Azokéban, akik a tudományos kutatások-

¹ Hóman Bálint: *Ösemberek – ősmagyarok*. Sajtó alá rendezte Szendrey Tamás és Clementis-Záhony Botond. Az előszót írta: Szendrey Tamás. *Atsnts*, C.A. 1985. Hungarian Cultural Foundation. (Monumenta Historica Hungarica in Exteris. Manuscripta, I.)

ról vajmi keveset tudtak ugyan, de valamiféle „alternatív” őstörténeti irányzat hívei voltak (a sumér származás hívői, a hun atyafiságot vallók, a kettős honfoglalás elméletének vallói, bár arról fogalmuk sem volt, hogy mi fán terem), ebben sokan politikai hitvallást láttak, esetleg hitük szerint „az igazi magyar nem lehet finnugor”. Nos, e táborhoz tartozók Hóman nagy történetírói tekintélyében bízva, arra gondoltak – mivel a könyvről ilyesmit imitt-amott már hallottak is –, hogy a szerző fontos municióval szolgál majd számukra a „finnugristák” elleni küzdelemben. Ők a szakembereknél is kíváncsiabbak voltak arra, hogy mit is tartalmaz e titokzatos könyv, mi is volt a nagy történetíró őstörténeti koncepciója.

Nem kétséges, hogy az Életünk szerkesztője is a fentiek miatt volt kíváncsi arra, miként vélekednek a különböző szakterületek őstörténet-kutatói a még kevesek által ismert könyvről. A Napjaink egyébként gyakorta közölt őstörténeti írásokat, s most is vállalta a beszélgetés írásos változatának megjelentetését is.

A beszélgetés során először *László Gyula* fejtette ki véleményét, előbb általánosságban őstörténetünk legkorábbi korszakairól, majd Hóman munkájáról. Saját korábbi (1961-es) álláspontját ismételte meg, amelyik lényegében egyezett a Hóman-féle nyugat-keleti vándorlás feltevésével, s hangsúlyozta, hogy az adott korban nincs is nyoma az ellenkező irányú vándorlásnak, ami észlelhető, az csupán peremjelenség (pl. a Sperrings kerámia nyugatra való terjedése). (E kérdés azonban valójában már rég lekerült a tudományos kutatás napirendjéről.) Kifejtette továbbá, hogy régebbi felfogásával ellentétben az őstörténet régészeti vizsgálatában a visszafelé nyomozás módszere alkalmazhatatlan. (Igen, mert ekkor már László „Árpád magyarjaiban” kizárólag türk népelemet látott, akik a „valódi” magyarok uralkodó rétegét képezték.) Fontosnak tartotta a Hóman könyvében megbúvó politikumot, nevezetesen az ősmagyarok indogermán kapcsolatainak túlhangsúlyozását, ami nem volt ritka a háború idején Magyarországon. Ezzel a németeknek akarták igazolni, hogy mi sem vagyunk szolganép, mivel szegről-végről nekünk is közünk van az árja fajhoz. László szerint ez az elterjedt vélekedés hatott Hómanra is. Beszélt még arról, hogy amikor a háború alatt Kolozsvárról a fővárosba jött, a Nemzeti Múzeumban hallott már a készülő könyvről.

K. Éry Kinga azzal kezdte hozzászólását, hogy az embertani típus nem azonosítható az etnikummal, ez a kettő soha nem felel meg egymásnak.² Ezt követően arra utalt, hogy a Hóman által feltételezett finn-magyar népcsoport

² Hangsúlyozni kell, hogy a magyar embertani kutatás ezen az állásponton volt már Hóman korában is, bizonyíték erre *Bartucz Lajos* több kiváló tanulmánya. Ld. A magyarság antropológiája. In: A magyar nép. Szerk. Bartucz Lajos. Budapest 1943, 11-68.

létét látszólag alátámasztó ún. „keletbalti” embertani típus nem létezett, ennek kimutatására sohasem volt elegendő forrásanyag.³

Farkas Gyula előljáróban megjegyezte, hogy Hóman könyvében nem következetesen használja a faj, fajta és a nép fogalmát, ezért nem lehet tudni, pontosan mikor mit akar velük kifejezni. Jó lett volna ezért, ha röviden tisztázta volna e fogalmakat. A könyv ma már szerintem csak tudománytörténeti szempontból értékelhető, ebben a tekintetben tarthat számot a szakemberek érdeklődésére, a nagyközönség azonban aligha hasznosíthat belőle bármit is. A Hóman által használt embertani szakirodalom nem tükrözi a kor magyar antropológiájának akkori állapotát.

Benkő Loránd vélekedése szerint a könyvet a kutatók körében kellene ismertté tenni. Hóman nyelvi anyaga - megítélése szerint - nem megbízható, annak kezelése teljesen dilettáns. Még az akkoriban megjelent, Ligeti által szerkesztett könyvet sem vette figyelembe.⁴ Hóman könyve egy preconcepcióra épül, amelyben politikai, tudománypolitikai ok is közrejátszott, a szerző ezt igyekszik adatokkal alátámasztani. Hóman korábban erősen hangsúlyozta a magyarság korai erős török kapcsolatait, s ebben a tekintetben Németh Gyulát is ő ösztönözte. Ebben a könyvben viszont az indoeurópaiakat hangsúlyozza, ám az ural-altáji-indoeurópai ősrökség nyelvi szempontból nem igazolható, s ugyancsak teljesen elképzelhetetlen a finnugor-indoeurópai rokonság feltevése is. Hasonló módon a lehetetlenségek világába tartozik az ugor-lapp-szamojéd nyelvcsere víziója is. Igaza lehet viszont Hómannak a korai szláv hatás tekintetében, ez azonban semmiképpen nem az ősi nyelvi kapcsolatok körébe tartozik, hanem a honfoglalást közvetlenül megelőző korban következhetett be.

Makkay János arra utalt, hogy Hajdú Péter és Rédei Károly kutatásaiból kitetszőleg tulajdonképpen uráli-indoeurópai egyezések nincsenek is. Szerinte a nyugati Gravetti és a Swidry kultúra népessége finnugor volt. A délebbi területeken a mezolitikumban már ősi indoeurópaiak éltek.

Vékony Gábor a szegedi őstörténeti iskola (Moór Elemér, Mészáros Gyula) tevékenységéről beszélt, majd hangsúlyozta, hogy a neolitikumban és a bronzkorban beszélhetünk legkorábban nagyobb nyelvcsaládokról.

Az eszmecsere követően abban állapodtunk meg, hogy a hozzászólások írásos változatát 20-25 gépelt oldal terjedelemben a résztvevők 1988 szeptemberéig juttatják el a Nemzeti Múzeumba, innen kerülnek azok a kiadóba. Egyúttal azt is elhatároztuk, hogy a meghívott, ám bizonyos okok miatt távol maradt szakemberektől is elkérjük tervezett hozzászólásaik szövegét.

³ Ezt viszont a magyar antropológusok egy része még az ötvenes években is napirenden tartotta.

⁴ A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Budapest 1943.

A határidő gyorsan elérkezett, a kéziratok viszont elmaradtak. Kivéve egyet, Hajdú Péterét. Mivel a kéziratokat az Életünk szerkesztője sem sürgette, a dolog annak rendje és módja szerint elaludt. Évekkel később került kezembe Hajdú Péter kézírata, amelyet újólag elolvastam, s rendkívül érdekfeszítőnek találtam. Azóta tervezem kiadását, s nagy örömömre szolgál, hogy most erre alkalom nyílik.

Íme, Hajdú Péter véleménye.

MEGJEGYZÉSEK HÓMAN BÁLINT ŐSEMBEREK - ŐSMAGYAROK C. KÖNYVÉHEZ

Felkérésre készül ez a hozzászólás, s nyilván azt várják tőlem, hogy az uralisztika szempontjából, nyelvészként mondjam el benyomásaimat a könyvről. Minduntalan felmerült bennem azonban az aggodalom, hogy tisztességes dolog-e egy több mint 40 évvel ezelőtt megírt munkát a tudomány mai álláspontja szerint megítélni. Akármilyen kiváló volna is egy 45 éve készült mű, a tudomány fejlődése szükségszerűen túllépne rajta. A kézirat megírásának körülményei, fennmaradásának, kiadásának ténye, a szerző tudományos munkásságának pozitív mozzanatai, életpályájának végzetes összeomlása – mely tudományos érdemeihez képest sajnálatosan méltatlan volt –, mégis csak arra készítetnek, hogy felvállaljam ezt az egyoldalú „vitát” a szerzővel.

Mint uráli nyelvész azonnal észreveszem, hogy Hóman ismerte korának finnugrisztikai irodalmát, legalábbis annak összegző és a téma szempontjából fontos javát, s ehhez hozzájárulhattak azon beszélgetéseknek a tanulságai is, amelyeket hajdani tanárommal, Györke Józseffel folytatott a Nemzeti Múzeum falai között. Talán ezzel is magyarázható, de azért bizonyosan Hóman önálló interpretáló-átértékelő készségével kapcsolatban olyan észrevételeket tett, amelyek vagy ellentétben állottak korának álláspontjával is, vagy éppenséggel a későbbi kutatás során jöttek felszínre. Ezekre azonban ma már más módon válaszolunk, mint Hóman.

Az egyik ilyen felismerése, hogy az életföldrajzi adatok felhasználhatósága az őstörténeti kutatásban kritikával kezelendő, s ezért Hóman pl. nem fogadja el a finnugrisztika akkori hivatalos „őshaza-elméletét”. A mai uralisztika az életföldrajzi adalékok közül a halneveket s az állatneveket csakugyan alig veszi tekintetbe (Észak-Eurázsia jórészt egységes faunája miatt), s a fanevek óriási tömegét – az etimológiák selejtezésével – úgy leredukálja, hogy azokból uráli eredetűeknek legfeljebb a szibériai tajga-erdő fáira vonatkozó szavakat tartjuk (amellett, hogy a legrégibb rétegbe soroljuk az európai lombos erdő fái

közül a szil nevét is) és elkülönítjük ezeket a helymeghatározó érték nélküli, sok helyütt őshonos fafajtáktól (nyír, nyár, éger, fűz). A legrégibb ismert fák elterjedését, az erdőttörténet részleteit ma már – pollenanalízisek révén – mind jobban ismerjük, s ezzel magyarázható az a diszkrepancia, ami Hóman megsejtett bírálata és a korszerű biogeográfiai kutatások nyelvészeti alkalmazása között van, s mely utóbbi Hóman nyugat–keleti expanziójával ellentétben egy Nyugat-Szibériából észak, északnyugat és nyugat felé irányuló terjeszkedéssel számol az uráli népek esetében. Hómannak szembeütni továbbá, hogy a rokon nyelvek viszonylatában jelentős különbségek vannak kulturális és faji tekintetben. Ezeknek igen nagy jelentőséget tulajdonít. Ez a háttere annak, hogy élesen elkülöníti a szamojéd-obi-ugor tömböt a magyartól (bár a köztük lévő szájakat a későbbi történesek folyamán bűvészmutatványnak beillő fordulattal mégiscsak összeköti) és elválasztja vagy szembehelyezi őket a finn-permiek csoportjával (a lappal szemmel láthatólag nem sokra megy, de inkább az előző tömbben próbálja kijelölni helyüket). A magyarságnak ebből a sajátos helyzetéből kiindulva alakítja ki – embertani érvek nagyfokú felhasználásával – a maga egyéni őstörténeti koncepcióját. A magyar nyelv (és nép) különleges helyzetének hangsúlyozása talán jogos. A *talán* szót hangsúlyoznom kell, mert ugyanis ilyen alapon a finnt és az észtet is leválaszthatnánk keletibb rokonaink sorából. A mai nyelvészet azonban e nyelvek helyzetét úgy ítéli meg, hogy az uráli nyelvcsalád legnyugatibb tagjaiként az „európaizált” uráli nyelvek közé sorolja. Az európaizálás azonban nem rokonsági fokmérő, nem is értékrend, hanem annak a jelzése, hogy ez a három nyelv igen nagy mértékben ki volt téve annak az európai kulturális és nyelvi környezetnek, amelyben története során megfordult és amelyben a mai napig él. Egyébként azonban rokon nyelveink egymás közti viszonyaiból arra következtetünk, hogy az uráli nyelvcsaládon belül van egy nyugat-szibériai tömb (szamojéd + obi-ugor), egy volgai (mordvin, cseremis), egy permi, egy balti-fennoszkandiai (finnség, lappok) tömörülés és lent délen a magyarság. Mindezek nyelvi paramétereik tekintetében bizonyos különbségeket is felmutatnak egymás közt, s ez ad okot elkülönítésükre. Az efféle tömbösödések a nyelvészet olyan okokra vezeti vissza, amelyek már részben Hóman korában ismertek voltak. Már ekkor felvetődött ugyanis az ún. „nyelvi szövetségek” (Sprachbund) gondolata az általános nyelvészetben, amelyet mint kutatási eljárást a romanisztika, balkanisztika, szlavisztika eredményesen alkalmazott. Ebből nőtt ki a mai areális nyelvészeti kutatás, amely az új életre kelt és egzaktásra törekvő nyelvtipológiai vizsgálatokkal egyesítve, az ilyen tömbösödések rokon és nem rokon nyelvek között egyaránt a hosszas egymás mellett élés kulturális és természetesen nyelvi „affimizáló” erejével magyarázza. Ezekről az affinitív jelenségektől azonban a modern nyelvészeti

módszerek alkalmazásával elkülöníthetők az egyes nyelvek magával hozott régi örökségének elemei is. Így tehát az uráli nyelvek összehasonlító vizsgálata megbízhatóbb anyag birtokában tudja megvilágítani a nyelvtörténeti folyamatokat és ma már képes arra, amire Hóman korában még nem volt, hogy egy elméletileg három dimenziós alapnyelvi struktúrát is rekonstruáljon, amely a nyelvi szerkezet különböző szintjeinek egyező, azaz közös eredetű elemeit és egészen elemi szabályait tartalmazza. Ezzel összefüggésben változáson ment át családfa-szemléletünk: ma sem *ősnnyelvről*, sem *őshazáról*; sem *ősnépről* nem szívesen beszélünk, mert tudjuk, hogy az általunk belátható idő véges; hogy a rekonstruált alapnyelv nem volt homogén, s az azt megelőző fázisok rekonstruálásában (tehát kb. 10 ezer évnél régebbi korokra) a paleonyelvészet módszerei inkompetensek. Ma már nem tartjuk tudományos kutatási problémának sem az uráli-indoeurópai, sem az urál-altaji vagy egyéb nyelvcsaládokkal összefüggésben fölvetett rokonsági hipotéziseket: ezek a nyelvészet nagy fordulatai után olyan tudomány alatti kérdésekké váltak, amelyek legfeljebb tudománytörténeti szempontból foglalkoztatják a szakmát.

A mai uráli nyelvészetben a nyelvfejlődés dinamikus szemlélete vált uralkodóvá, metodológiai pedig a tipológiai és areológiai szempontok figyelembevételével próbáljuk megérteni, megvilágítani rokon nyelveink egymás közötti viszonyait. A nyelvcsalád előzményéről is módosult véleményünk: a mechanikus családfamodell helyett, amely az uráli „ősnnyelv”-ből kettéágazásokkal vezette le a mai nyelveket, ma a nyelvcsalád előzményeül tekintett alapnyelvben egy olyan metanyelvet látunk, amely az összehasonlító vizsgálatok végeredményét egybefoglalja és magába sűríti. Az alapnyelvet bonyolultabb rendszemek tartjuk, mint régen, fejlődéséről, osztályozásáról, a nyelvek közötti rokonsági viszonyokról is finomultak, módosultak elképzeléseink. Fontos módszertani elvvé vált, hogy az alapnyelvi rekonstrukció alapfeltételének tekintjük a rokon nyelvekben felderített tipológiai, areális fejlődés eredményeinek, a diffúziós jelenségeknek, a konvergens alakulásoknak a lehámozását. Csak így juthatunk el ahhoz, a több szintről származó anyaghoz, amely régi, közös örökség lehet. Ezeknek a protouráli alapnyelvre való visszavetítése akképp történik, hogy jól rekonstruálható protoszamojéd és proto-finn-permi állapotokat állítunk szembe egymással, s áthidalásuknál tekintetbe vesszük a töredékesebb proto-ugor (vagy éppen: proto-obiugor) rekonstrukciót is. E módszerrel posztulálható az uráli alapnyelv szerkezeti és szókészleti váza, hangrendszere. Ebből a mai külön nyelveket bonyodalmas kölcsönhatások és önálló fejlődési trendek figyelembevételével vezetjük le, de amellet elvileg elképzelhetőnek tartjuk egy-egy nyelvnek a lineáris leszármaztatási lehetőséget is. Mindez szemben áll Hóman Bálint elképzeléseivel, aki nem merül el a nyelvészeti problémák sűrűjében,

hanem kitartva az *ősnyelv*, *ősnép*, *őshaza* trichotomiánál olyan zsákutcába téved, amely már-már az általa is elítélt délibábos elméletekre emlékeztet. Ez pedig csak azzal magyarázható, hogy a magyar nyelv és a magyar etnikum jelenségeit Hóman elsősorban humángenetikai és „lelki”, műveltségi szempontok alapján értelmezi: véleménye szerint uráli ősnyelv nem volt, hanem a különböző kulturális szintű és eltérő „testi és lelki alkatú” finn–magyar elődök meg egy idegen fajú (primitívebb) paleoeurópai (= lapp, szamojéd obi-ugor) népcsoport találkozásából jött létre egy új nyelvközösség, azaz – ha jól értem – az urálinak nevezhető nyelvállapot szerinte vagy nyelvcsere vagy két nyelv „fúziója” (?) révén állt elő (mely utóbbi merő képtelenség).

Ehhez hasonló nézetek egyébként később másutt is felmerültek (pl. 1950 táján fejlődéslélektani alapon E. Lagerorantznál) osztatlan megnevezést váltva ki szakkörökben.

A fölvázolt hibrid alakulatot azután Hóman tovább bontja egy finn-permi és egy magyar-ugor-szamojéd ágra, amelyek külön-külön mind tovább osztódtak a mai nyelvek ismert rendjének kialakulásáig. A bizonyítás – hangsúlyozom – nem nyelvészeti, inkább etnikai természetű, azon belül is a műveltségi és faji összetevőknek tulajdonít különös jelentőséget, holott ezek az etnikai sajátságok legváltozandóbb elemei. A gyenge bizonyítás egyébként ellentmondásos is: a magyarok előbb egy finn-magyar közösség tagjai, később átszerveződnek az ugor- szamojéd csoportba, ahonnet időközben a lappok eltűntek.

Nem hagyható szó nélkül a fenti folyamat színhelye sem: Hóman őshazául egy a Kárpátoktól északra, az oroszországi erdős vidéken elterülő kiindulópontra gondol, ahonnet e népek keletre az Urál felé (majd azon túlra) kerültek. Ez a betájolás azért szükséges, mert így tudja a finn-magyar és indogermán kapcsolatokat (rokonságot) a térben és gondolati rendszerében elhelyezni. Tudvalévő persze, hogy az indoeurópaiak régi lakóhelyei gyanánt Európa számos egyéb területe, sőt Európán kívüli térségek is szóba jöttek.

Hóman azután merész képzelettel távolabbi (altaji, sémi-hámi, jafetita, vagyis általános európai) nyelvi kapcsolatokkal is számol és fölveti egy európai ősnyelvnek, az összes európai emberfajták ősi közösségének a lehetőségét. E nézetei hol Marr jafetita elméletére, hol Pederserinek a 60-as években a Szovjetunióban felújított, s nem sok sikert hozó nosztratikus nyelvelméletére emlékeztetnek, bár az utóbbi az előbbihez képest több konkrétumot próbált valószínűsítésként alkalmazni. Korunk nyelvészete azonban sem a marrizmust, sem a nosztratizmust nem fogadja el, de nem ért egyet a Hóman által a nyelvek monogeneziséről adott magyarázatával sem, illetve ezt a kérdést nem is tekinti nyelvészeti problémának. Ezek szerint tehát módszertanilag helytelen a nyelvi változások, áthatások, keveredések, integrálódások, szétválások manipulálá-

sával egy hajdani „egységes” európai nyelvi közösségre (ősnyelvre) következtetni, amelyben minden mai európai nyelv bölcsőjét megtalálnánk, s amely e nyelveket valamilyen zavarosan meghatározott rokoni viszonyba állítaná egymással. Jól ábrázolja ezt a könyv 120. lapján lévő genetikai családfamodell.

Hóman tehát egy rosszul megalapozott genetikai szemléletmódot képvisel, amit nem foghatunk fel tudományos értékűnek, s csupán azért szólunk róla, mert Hóman szavainak tudói hitele lehet a mai nyelvészeti metodológiát nem ismerők körében.

Az uráli népek sorsának régészeti kutatásokkal is nyomát lehet követni és Bartucz óta újabb próbálkozások történtek az uráliaknál fellelhető fajta-jellegek meghatározására. Ezekről mások nyilván szólnak, s arról is, hogy a nyelvész - régész - antropológus olykor közös véleményt is megfogalmazhat. Hóman embertani érveinek túltengése láttán mégis megemlítek egy olyan eljárást, amelyet ő nem ismerhetett és amely most kezd a humángenetikában terjedni. Újabban több helyütt foglalkoznak emberi populációk genetikai térképének hematológiai vizsgálatával, melyből a keveredések mértéke leolvasható. Többek között Finnországban végeztek elég nagyszámú felmérést és az eddigi eredmények arra utalnak, hogy finn nyelvrokonainknál a többi európai népnél is jelentkező gén-jegyek megtalálhatók. A finn gén-koktélban azonban olyan jegyek is vannak, amelyek Európában egyebütt hiányoznak vagy gyakoriságuk eltér a finneknél tapasztalttól. Harri Nevanlinna a finn gén-örökség áttekintésekor arra az eredményre jutott, hogy északi rokonaink gén-órájában különböző arányokban kimutathatók balti, germán és kb. negyed részben szibériai összetevők. Az egyéb rokon népek köréből származó összehasonlítható enzimvizsgálati anyag nem nagy, de a finn gén-örökség összetételén nincsen csodálkozni valónk, ezek a nyelvészeti vizsgálódások eredményét nem változtatják meg.

Hajdú Péter

Úgy vélem, ez a rövidre fogott, igen magvas írás nagyszerű kritika Hóman Bálint őstörténeti könyvéről. Hajdú Péter nem csupán a nyelvtudomány mai nézeteit ismerteti a könyvben felvetett kérdésekről, hanem arról is világos képet ad, hogy mi volt a tudomány álláspontja Hóman korában.⁵ A femti kritikából kiderül, hogy a könyv szerzőjének rokonítási, nyelv- és néptörténeti felvetései már a maga korában is alapvetően elhibáztak voltak, s „...Hóman Bálint

⁵ Az uráli nyelvészet modern fogalomrendszeréről adott hasonló tartalmú áttekintését ld. *Hajdú Péter*: Másodlagos egyezések. Kivezetés az uráli nyelvészetbe. MNy 91 (1995) 129-140; *Uő*. Nicht urakisches in den uralischen Sprachen. *Incontri Linguistici* (Trieste-Udine-Pisa) 17 (1994) 59-79.

elképzeléseivel ... olyan zsákutcába téved, amely már-már az általa is elítélt délibábos elméletekre emlékeztet. Ez pedig csak azzal magyarázható, hogy a magyar nyelv és a magyar etnikum jelenségeit Hóman elsősorban humán-genetikai és „lelki”, műveltségi szempontok alapján értelmezi...” Végezetül Hajdú Péter így vonja meg bírálatának legfőbb tanulságát: „Hóman tehát egy rosszul megalapozott genetikai szemléletmódot képvisel, amit nem foghatunk fel tudományos értékűnek, s csupán azért szólunk róla, mert Hóman szavaik tudói hitele lehet a mai nyelvészeti metodológiát nem ismerők körében.”

Az 1988-as tanácskozáson elhangzottak rövid összegzését, különösképpen pedig Hajdú Péter alapos, kiváló bírálatának közlésére azért is megérett az idő, mert nemrég a Hóman Bálint történeti és politikai életművét áttekintő kötetben próbálkozás történt Hóman őstörténeti munkásságának értékelésére is.⁶ A téma feldolgozását bátran magára vállaló Szabados Görgy azonban túlságosan kemény fába vágta egyébként is csorbult élő baltáját. Elsősorban azért, mert a magyar őstörténet célba vett kérdéseit még csak tallózva sem ismeri. De Hóman Bálint történetírói munkásságát is csak gyengécskén. Az oldalakat megtöltő mellébeszélés a lényegét ugyanis szinte egyáltalán nem érinti. Szabados hosszasan ömleng Hóman hun-hagyomány felfogásáról, pedig mesterétől, Kristó Gyulától illene tudnia, hogy a magyarságnak nem volt hun hagyománya. A szóban forgó könyvet pedig vagy nem is olvasta, vagy csak tallózva nézte át, de bárhogyan is tett, nem értett meg belőle semmit. Jól példázza ezt, hogy állítása szerint a könyv írójának lelkiségét a magyar kiadás előszavának írója, Gedai István értette meg, aki egy csapnivalóan sikerült mondatában lelki szemei elé idézi Hómant, aki éppen azon töpreng, hogy amit ír, az ellenkezőleg is történhetett.⁷ Hóman Bálint azonban nem szertefutó gondolatai nyomában loholt, hanem ezt a könyvét – és a többi is – gondosan megkomponálta. Mit is tart Szabados leginkább időtállóknak Hóman őstörténeti felfogásából? Íme: „A fajta és a nép őseredeti alakulatok, a nemzet későbbi fejlemény...” és így tovább.⁸ Látszik, a szerzőt a néppéválással kapcsolatos szakirodalom még csak meg sem érintette.

⁶ Szabados György: Hóman Bálint, a korai magyar állam és az ethnogenezis kutatója. In: Történeti áttekintés. Hóman Bálint, a történész és politikus. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest 2011, 19-39.

⁷ Gedai István: Előszó a magyarországi kiadáshoz. In: *Hóman Bálint: Ösemberek – ősmagyarok*. Budapest 2011, II. old. Kairosz.; Szabados: i. m. 29.

⁸ Szabados: i. m. 39.

Герасимова, Д.В.

(Ханты-Мансийск)

Пантеон мансийских божеств

Уже не одно столетие мировоззрение народа манси (вогулов) представляет научный интерес этнографов, фольклористов и лингвистов. Это работы: Г. Новицкого, П. С. Палласа, В. Ф. Зуева, И. И. Лепехина, И. Г. Георги, Ф. Беявского, М. Ковальского, Н. А. Абрамова, Н. В. Сорокина, Н. Л. Гондатти, К. Д. Носилова, П. А. Инфантьева, В. Павловского и других.

Прорывом в области теоретического осмысления, а главное – фиксация фольклорных материалов по мансийской мифологии и обрядовой практике можно считать работы венгерских и финских ученых 19-20 века: М. Кастрена, А. Регули, Б. Мункачи, К. Ф. Карьялайнена, А. Каннисто. Продолжателями их научных изысканий стали: В. Н. Чернецов, З. П. Соколова, М. Бакро-Надь, Е. Шмидт, А. Винце-Кережи, Н. В. Лукина, Э. Вертеш, Е. И. Ромбандеева, А. П. Зенько, И. Н. Гемуев, А. М. Сагалаев, А. В. Бауло, С. А. Попова, Д. В. Герасимова, В. С. Иванова и другие.

В религиозно-мифологических представлениях манси Космос делится на три сферы: верхний (небесный), средний (земной) и нижний (подземный), которые в свою очередь делятся еще на ряд сфер. Имеется деление и по горизонтали (относительно течения рек).

В настоящее время накоплен достаточно объемный материал, касающийся пантеона мансийских (вогульских) божеств. Мы опирались в основном на работы Б. Мункачи, его монографию [1910] и на его фольклорные записи, сделанные им у манси (вогулов) в конце 19 века [Мунк. 10], именно в них наиболее полно представлен пантеон мансийских божеств.

Пантеон мансийских божеств так же представлен в записях и переводах фольклорных материалах А. Каннисто [1958], В. Н. Чернецова [1935], Е. И. Ромбандеевой [1993, 2005, 2010].

Обобщив и проанализировав имеющиеся источники, можно сделать вывод, что пантеон мансийских (вогульских) божеств насчитывает свыше трехсот персонажей, которые можно расклассифицировать и рассмотреть с разных позиций. Например:

I. По месту их обитания:

1. Живущие (обитающие) на небе.

2. Живущие (обитающие) на земле, которые в свою очередь можно подразделить на:

а) живущие в реке;

б) живущие в воде;

в) живущие в лесу;

г) живущие в селениях;

д) живущие в доме;

е) не имеющие определенной привязанности к территории.

3. Живущие под землей

II. По гендерным различиям:

- мужские;

- женские.

Итак, рассмотрим каждую из этих групп. Надо сказать, что деление по группам довольно условно, так как один и тот же персонаж может быть отнесен не к одной группе. И еще: постараемся в приведенных примерах произвести лингвистический анализ слов и терминов.

I. Живущие (обитающие) на небе.

Главным божеством, живущим на небе, является Тõрум, Нуми-Тõрум. Для этого божества имеются и другие названия: Тõрум-õйка (букв. Бог-мужчина), Нуми-Пос-Ась (владыка, Отец Верхнего Света), Нуми-Пос (верхний Свет). Слово «тõрум» - многозначное: 1) Бог; 2) Дух; 3) Небо; 4) Вселенная; 5) Эпоха; 6) Погода; 7) Икона, 8) Верхний мир. Слово «нуми» переводится «верхний». Лексема «торум» является определяющей и для обозначения других божеств, показывающих так же их небесное происхождение: Ай-ас торум (Бог Малой Оби); Ёлн-тõрум «нижнее небо» (т.е. земля) и т.д.

Когда-то (во время творения мира) Нуми-Тõрум жил на земле, но потом он передал власть своим братьям, сестре, своим детям и поднялся на небо.

Нуми-Тõрум имеет родителей и детей. Его отец: Корс, Корыс, Корыс Сõрни Ась (всевышний Бог, Всевышний Корс, золотой отец) [РЕИ:457] [ЧВН:138].

На небе также живет õпыль-õйка. Это дедушка Нуми-Тõрума. (‘õпыль’ восходит к слову ‘õпа’ - дед (по отцовской линии)).

Небожителем является и Сяхыл-Тõрум ‘Бог грома’, он младший брат. По другой версии, он - сын Нуми-Тõрума. По информации Е. И. Ромбандеевой Сяхыл-Тõрум, средний сын Корыса, он же Аяс õйка ‘Бог (мужчина) Малой Оби’, имеет место поклонения в п. Березово.

Вверху проживает также Хӧтал-Эква ‘солнечная женщина’. У Солнечной женщины и Лунного старика (мужчины) есть дети: Хӧтал-Эква-аги и Этпос-ӧйка-аги [ГДВ]. Дети есть и у самого Нуми-Торума: Мань-отыр (пыг) – младший сын богатыря.

В северо-вогульском диалекте обычное название солнца, как небесного тела – най. Одновременно это слово имеет еще другие значения: «огонь» и «героическая женщина». Несомненно, что данный термин имеет олицетворяющее мифическое выражение.

Общеупотребительным во всех диалектах является слово Хӧтал (хӧтыл), обозначающее еще и день.

Солнце в вогульской мифологии является женской фигурой. Она дочь Нуми Тӧрума.

В отрывке Гимна Хуль-ӧтыра – «тетя-кукушка» так поет:

«...в завтрашний день, когда огненное солнце, наша женщина-мать на вершину дома батюшки поднимается...». То есть, когда солнце на небо поднимается, с нижнего края моря ветер поднимается.

В другой героической песне, записанной А.Регули, (Нӧтынг ар) поется:

«...весенняя твоя Солнечная женщина, осенняя твоя Солнечная женщина свою отличную руку с жиром осетровой рыбы, свою отличную руку с жиром нельмы у крыши отверстия моего дома с отверстием между бревен свою руку протягивает, между двух бревен заглядывает...»

В одной вогульской загадке солнце – это «женщина в красном платке, обходящая все деревни вокруг», в другой загадке – «женщина с серебряным кольцом, которая в углу комнаты с углом вышивает, озаряя (лучами)»[Munk.10].

В вогульском фольклоре достаточно много образных выражений для лучей солнца: хӧтал сагыг – косы солнца; хӧтыл сагыг тараты – солнце опускает косы, т.е. рассеивает лучи; нӧ хӧтал сорни сагыг – золотые косы восходящего солнца; сорни сагип ёмас хӧтал – красивое солнце с золотой косой и т.д.

Если солнце опускает свои лучи сквозь облако, тавдинские вогулы говорят, что солнце «шапку - рукавицы одевает».

В святом сказе сотворения мира сыгвинских вогулов Мир Суснӧ Хум (Мужчина – наблюдатель мира) попадает в край Солнечной женщины, которая скачет на тройке лошадей по кругу. Мир Суснӧ Хум, чтобы поймать ее, останавливается на месте, и так Солнечная женщина сама попадает к нему. Удивляется Солнечная женщина гостю, попавшему сюда с Земли, она приглашает его в свой дом, где у нее есть

дочь. Согласно правилу вогульского этикета, дочь держится в стороне от чужого мужчины (в углу комнаты за занавеской). Но появление незнакомца с привлекательной внешностью не оставляет ее в покое. Она приводит в движение занавес, вызывая жару, от чего молодому человеку становится жарко. Мать порицает ее за это: «Что это за жизненная привычка молодых?». Покидая дом Солнечной женщины, Мир Суснэ Хум возвращается на свою «героическую дорогу», там, у начала лестницы, ведущей с неба, он встречается с дочерью Солнечной женщины и женится на ней.

Аналогичные данные, касающиеся остяцкого эпоса, мы встречаем в записях С. К. Патканова и П. Г. Григоровского.

Другой мифической фигурой является Луна. В вогульском (и остяцком) фольклоре Луна – мужского пола, это сын небесного отца Нуми Тõрума. Во всех диалектах вогульского языка имеется название Луны – Ёнгхеп, которое восходит к глаголу ёнгхунгкве – вращаться, обходить кругом. В верхне-кондинском диалекте существует выражение на полнолуние: ёнгхеп састыс, ортаг вонтыс – луна выросла, стала князем. В одной загадке, записанной Б. Мункачи у тавдинских вогулов, о Луне говорится, что «с неба белый человек смотрит вниз». Лунный свет олицетворяется с руками Луны: ёнгхеп каат. Луна – это мужская фигура. Другое ее название: Этпос ойка «лунный старик», что переводится как «старик ночного света». Он имеет дочь: Этпос аги. Имеются олицетворяющие названия лучей луны, так же как и лучей солнца: ёнгхеп кат (тавд.) «лунная рука».

В святом сказе сотворения мира у сыгвинских вогулов повествуется о Мир Суснэ Хуме (Наблюдателе мира) о том, как он попадает к Лунному старику, с ним происходит история аналогично той, когда он был у Солнечной женщины, с той лишь разницей, что дочь Лунного старика не теплом, а холодом «досаждала» ему. В конце концов, он женится на дочери Луны.

В мифах среднелозьвинских вогулов упоминается о том, что Лунный старик в древние времена съел маленьких детей, поэтому видятся на луне пятна – это маленькие дети.

Мы находим данные путешественников XVI-XVIII веков о том, что вогулы, жившие по р. Чусовой, некогда поклонялись Солнцу, Луне и звездам, в их честь они жертвовали лошадей, коров, телят, а шкуры этих животных развешивали на высоких деревьях.

Кроме Солнца и Луны на небе есть еще Мось хум и Мось мам – охотник, живущий на звезде и его семья.

В фольклоре имеются мифы, описывающее Лося, этого святого животного, и охоту на него. Ему посвящают песни, сцены, проводятся жертвоприношения. [Герасимова, 1]

Между небом и землей живет Холы-вот-ойка – старик (мужчина) восточного ветра.

Нуми Тõрум наделяется разными эпитетами: «мужчина с рукавами из чистого серебра (из низкопробного серебра)», «отец золотого неба», «отец золотого света» [М.П.:364]

II. В среднем мире (на земле) проживает наибольшее количество божеств-покровителей разного ранга.

а) Живущие на реке

Манси испокон веков занимались рыболовством, т.к. проживали на берегах больших и малых рек, озер. Существует горизонтальное членение мира относительно течению реки. В этом случае все горизонтальное пространство делится на три мира: алгаль (вверх по течению реки, в южную сторону), лонгхаль (вниз по течению реки, в северную сторону) и ты ма (это место) [Иванова: 2009].

Когда-то Нуми-Тõрум предназначил своих детей и своих братьев, сестер на ту или иную территорию (реку), где живут манси. Так появились покровители, защитники определенных территорий. Они распределились так по всей реке (в истоках, в верховьях, в середине рек). Во втором томе фольклорных записей Б. Мункачи «Героические песни богов» повествуется об этом. Приведем лишь несколько примеров: ас-котиль ойка - 'Бог середины Оби' [М.П.:1]; Аяс Тõрум - 'Бог Малой Оби' [М.П.:1]; Тек ойка - 'Бог деревни Теги' [М.П.:25]; Лõр-ус õтрыт - 'Герои города Лор' [М.П.:52]; Нангк-усынг õтыр, Тангкв-тур-ойка - 'Герой лиственничного города, герой Мшистого озера' [М.П.:94]. Во втором разделе этого тома приводятся примеры покровителей (героев) края Сосьвы: Тур-хотанг, - ас-хотанг, - войкан-õтыр, Тагт-талях ойка, 'Светлый герой озерного лебедя', 'обского лебедя', 'герой верховья Сосьвы' [М.П.:130]; Тагт-котиль ойка - бог средней Сосьвы [М. П 160]. В третьем разделе - боги края Конды, Пельма, Сыгвы: Хõнтынг-луи õтрыт – бог нижнего края Конды [М. П 222]; Полум-тõрум-ойка 'Бог Пельма' [М.П.:242]; Сакв-сунт-Тõрум пыг-ойка 'Сын бога устья Сыгвы' [М.П.:256] и др. В таежном крае, где живут обские угры (ханты и манси), свыше двух тысяч рек и свыше ста тысяч озер, все они имеют своих покровителей. Покровителей имеют и те селения, по берегам которых они находятся.

б) Божеств, живущих на воде, в воде не так уж и много. Это: Виткась – мифическое водяное существо [Черн.:142]; Тур-халев войкан õтыр (Тур

халев, Ёс халев войкан отыр) – белый богатырь, озерная чайка, Обская чайка [Бал.:52]; Вит ялпынг Пупыг ёйка – дух святой воды [РЕИ.:344]; Кер алпип сат отыр, Ёхвтас алпип хот отыр – семь героев с железным телом, шесть героев с каменным телом [РЕИ.: 346]. Их вызывают в верховьях р. Лусм.

Из «водных» божеств всеобщим является Вит хон – водный царь. Весной ему приносят в качестве жертвы лошадь пестрой масти. От него зависит удача в рыбном промысле. В честь него устраивают праздники.

в) Живущие в лесу.

Обские угры проживают в зоне тайги. Наряду с рыбным промыслом они занимаются и охотничьим промыслом. И чтобы охота была удачной, нужно задабривать лесных духов, даже если они не всегда дружелюбны к человеку. Например: Менкв – лесной дух. По данным В. Н. Чернецова «менквы» представляют собой духов-предков фратрии Поры-Махум [Черн.:138]. В вогульских мифах рассказывается, откуда появились менквы. Когда Тапал ёйка сделал человека из лиственницы, нужно было дать ему душу, но Хуль отыр вмешался в этот процесс и подменил фигуры, и Төрүм сян дала душу глиняным людям, а эти разбежались по лесу [М.:I]. В. Н. Чернецов приводит еще синоним слову менкв – это Вөр пупы [Ч.:142], хотя это не совсем точно, так как Вөр пупы – лесные изваяния (божки, идолы) несут иные функции. А.Н. Баландин приводит пример названия семи лесных богатырей: Вотла хуенсэвг сат отыр – семь богатырей с косами лесного человека [Бал.:40]. Он же приводит еще несколько названий лесных существ: Вё пупыг хуль аги – дочь лесного божка Хуль [Бал.:32], Вор мис нэ – лесная женщина (добрая волшебница) [Б.:32], Сат кер пор нэ – семь железных лесных ведьм [Б.:33].

г) Живущие в селениях.

Все поселения манси имеют своих покровителей, к которым они обращаются с различными проблемами: Аяс-төрүм – бог деревни Аяс (М.:II 1), Тек-ёйка – бог д. Теги [М.: II 25], Нангк-усынг отыр – бог г. Листвиничного [М.:II 94] Вөрья-отрыт – богатыри д. Ворья (М.:II 204), Лопинг-ус ёйка – богатырь г. Ломбовожа (М.:II:276) он же: Ломп ус пупынг ёйка – старик-божок Ломбовожских юрт (Ч.: 42).

д) Живущие в доме.

У манси достаточно много личных божков, каждый человек имеет своего защитника. Но есть божества, являющиеся общими для всех. Таковыми являются: Най (най-эква) – женщина-огонь. Ее называют и «семязыкая мать моя». Она представляется в виде живого существа, женщины-прародительницы рода. Представление это настолько

реально, что мужчинам запрещается раздеваться донага перед огнем [Ч.:140]. Встречается и образ Наинг-хон – огненный царь [Б.:31], лексема най кроме прямого значения «огонь» имеет много переносных: «героиня», «владычица», «хозяйка», например: Най аги – дочь героини [Б.:33], най хум – герой, герой-человек [Б.:34], Най вапс – зять-герой [Б.:34], найнг кол – геройский дом [Б.:35], най пити – геройское гнездо, жилище [Б.:35], найнг ма – земля героинь [Б.:36], наинг тōрум – вселенная (огненное небо) [Б.:38]. Манси бережно относятся к огню и соблюдают запреты в отношении огня.

е) Не привязанные к определенной территории (всеобщие божества).

Говоря о среднем мире, следует упомянуть, что есть боги-покровители, особо почитаемые обскими уграми. Они являются всеобщими и не привязаны к определенной территории. Например, самый почитаемый из них – Мир-суснэ хум – мужчина-наблюдатель мира. В этнографии и фольклоре – это, пожалуй, самый популярный и распространенный образ. О нем имеется достаточно много сведений и описаний. То, что – это самый младший сын Нуми Тōрума, которому отцом была передана власть. Его вызывают на все территории, где живут манси и ханты [М.: II]. Он небесного происхождения, поэтому ему оказывают особые почести. Его вызывают при всех обрядах, при жертвоприношениях.

Он является посредником между миром людей и божествами. Он объезжает землю на белом коне, который приземляется на серебряные блюдца, специально поставленные для этого. Его изображение находится на жертвенных покрывалах, хранящихся в особых тайниках. (См. работа И.Н. Гемуева и А.В. Бауло. Небесный всадник [Новосибирск, 2001]). Самый богатый фольклорный материал, связанный с этим персонажем, имеется в работах Б. Мункачи и А. Каннисто.

Мир - Суснэ хум – дух-покровитель, сын Нуми Тōрума, основатель жизни на земле. Это имя ему дала его мать, а имя Тарыг Песь Нималя Сов – дал отец [РЕИ: 457-458]. Кроме этого имени у него имеется еще ряд имен: Сат Письпа хум, Хōт-Письпа-Хум [РЕИ: 409]. Имеется целый цикл сказок про Эква-пыгрись – внук женщины. Он же - Мир Суснэ хум (тексты Б.Мункачи, А.Каннисто, В.Н. Чернецова, А.Н. Баландина, Е.И. Ромбандеевой).

Эква-пыгрись - герой современных мансийских сказок. Самый популярный образ на сегодняшний день.

Посредником между людьми и богами является и Товлынг Калм – крылатый Калм, крылатый вестник, через которого передается информация наверх, к Нуми Тōруму, и возвращается обратно.

Самой почитаемой обскими уграми богиней среднего мира является Калтась-Эква – женщина - Калтась. Это жена (по некоторым мифам сестра) Нуми Тõрума. Она является и матерью (по некоторым источникам, тетей) Мир Суснэ хума. Мы не будем останавливаться на этом персонаже, так как в этнографических и фольклорных источниках этому образу уделено достаточно много внимания (Б. Мункачи, Е. И. Ромбандеева, Д. В. Герасимова).

3. Живущие под землей.

Божеств, живущих под землей, не так много: это Хуль õтыр, Куль õтыр, он же: Хинь, Хуль. Это властелин (дух) подземного мира, насылающий на людей болезни. Когда-то он был братом Нуми Тõрума, но в силу своего характера, зависти, жадности и других пороков, был извергнут вниз. Люди его боятся, но и отдают почести, как настоящему божеству. Имя его употребляется при молитвах и заклинаниях. Иногда его называют «низовой человек», т.к. по сказкам он живет на Севере, а Север и низ в мансийском языке – синонимы [Ч: 140]. В бытовой речи его еще называют Тэрн хуль – черт страшной, губительной болезни [Б: 132]. У него есть дочь: Хуль õтыр аги [Б: 132].

4. Пантеон мансийских (вогульских) божеств можно подразделить еще на мужские и женские. Большинство персонажей относятся к мужским, это и понятно, т.к. в обрядовой практике многое регламентировано: территории обитания духа, обряды, исполнения мифологических и героических песен относятся к сакральной сфере, поэтому женщина занимает скромное, особое место. Приведем лишь несколько примеров:

а) мужские божества: Тõрум, Нуми-Тõрум, Ай-Åс-Тõрум, Ай-Åс-õйка, Корс-Тõрум, Полум-õйка, Полум-Тõрум-пыг, Сяхыс-Тõрум, Сакв-сунт-Тõрум, Тагт-котиль-õйка, Хонт-Тõрум, Вит-Хон, Вись-õтыр, Тек-õтыр, Этпос-õйка, Мир-суснэ-хум и т.д.

Определяющей лексемой в этих именах являются слова: хум – мужчина; õйка – мужчина, старик; пыг – сын.

б) к женским божествам относятся: Калтась-эква, Няхсем-вольнай – богиня д. Няксемволь, Хулем-паулинг тõрум аги – божественная девушка из Хурумпауля, Тõрум аги эква – божественная девушка из Мункеса, Сёпыр най, Камин най, Хõтал эква – солнечная женщина и т.д. (Герасимовой Д. В. «Женские образы в мансийском (вогульском) фольклоре»). Определяющими в этих именах являются лексемы: нэ – женщина, аги – девушка, эква – женщина, най – героиня.

Духи-покровители бывают добрые и злые, но их одинаково почитают, к ним обращаются с просьбами, им приносят жертвы.

Таким образом, тема, связанная с пантеоном мансийских (вогульских) божеств до настоящего времени является не до конца изученной, так как отражает сакральную сферу мировоззрения обских угров. Интерес представляет и лексика, связанная с пантеоном мансийских (вогульских) божеств.

Литература

- Баландин, А. Н. (1939), Язык мансийской сказки. Л.: Издательство Главсевморпути, 77 с.
- Бауло, А. В. (1997), Жертвенные покрывала обских угров из Ханты-Мансийского музея \\\ Народы Сибири: история и культура. Новосибирск.
- Гемуев, И. Н., Сагалаев, А. М. (1986), Религия народа манси. Культовые места (XIX – начало XX в.), Наука, Новосибирск.
- Герасимова, Д. В. (2004), Мифы народа манси (вогулов) (По материалам А. Регули и Б. Мункачи) // Материалы Международной научной конференции «Сохранение традиционной культуры коренных малочисленных народов Севера и проблема устойчивого развития». Moskva, с. 351-359.
- Герасимова, Д. В. (2006), Космогонические мифы манси (вогулов) // Марийская филология. Ученые записки историко-филологического факультета. Вып. 7. Посвящен 75-летию профессора Ивана Степановича Галкина. Йошкар-Ола. С.25-32.
- Герасимова, Д. В. (2009), Женские образы в мансийском (вогульском) фольклоре и традициях // Вопросы уралистики 2009 г. Научный альманах. – СПб.: Издательство «Наука», с. 465-470.
- Мифология манси (2001). Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск.
- Попова, С. А. (2003), Обряды перехода в традиционной культуре манси. Издательство Томского университета, Томск, с. 7-14.
- Ромбандеева, Е. И. (1993), История народа манси (вогулов) и его духовная культура (по данным фольклора и обрядов). – АИИК «Северный дом», Сургут.
- Munkácsi Bernát (1892-1921), Vogul népköltési gyűjtemény. I-IV. kötet. Saját gyűjtése s Reguly Antal hagyatéka alapján közléteszi Munkácsi Bernát. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Каксин, А.

(Novosibirsk)

Хакасская сказка о женщине, жене медведя, в контексте сказок и мифов, связанных с медведем, народов Сибири*

Тема *Медведя* в сказках и эпике сибирских народов представляется нам бездонным колодезем. Согласимся в этом с А.А.Бурыкиным, выразившимся по данному поводу следующим образом: “Тема мифологических рассказов о медведе у народов Сибири, представляющая собой интересный в исследовательском плане объект на стыке этнографии и фольклора, кажется неисчерпаемой и сама по себе: к ней приходится возвращаться даже по завершении обобщающих работ” [Бурыкин 2008: 215].

Вот у хакасов (если быть точнее, она была записана у сагайцев, одного из субэтносов) есть сказка о женщине, жене медведя. На языке оригинала она звучит так:

Пір кізі абамаң аңначаң полтыр. Анда чир тура ла иткеннер. Абазы ўреенде, пасха тайғада аңначаң полтыр. Аң даа көрбечең, ниме дее көрбечең полтыр. Абазымаң алында аңначаң тайғазынзары чөр сыхты. Абазы пўдўрген чир тура кірген, адының изерін нимезін алып. Ол туразы тооза іріктеп партыр. Пеезі тооза пўдўн. Аба тураның істінде оймах хас салтыр. Олох оймахсары пахлап көрзе, кізі тынча анда. “Ноо кізі полчаң?” – тіп сурғанда, тапсабинча. Ол кізінің табызын истіп, хат кізі сых килген. Хат кізі чоохтапча: “Мин чистек тереге парғам. Анаң минзері аба килген; киліп, міні пеері ағылған; ағылып, миннең узаан ол аба. Ол абадаң ўс пала төреен. Анаң ол аба чистекке парған, пісті чистекмең азырига. Син пес ўстўне сых!” Пес ўстўне сых парып, чатчатса, көрзе, аба килче. Аба килгендөк, чистек ағылғанда, палалары сых килген. Ол аба чыстапча; чыстаанда, “мында пасха чыс пілдіртче!” – тидір. Аба ол хатха поэының тілінең чоохтапча: “Мында кізі чызы чыстанча!” Ол хат аба тілінең чоохтапча: “Кізі килбеен, кізі чоғыл!” Палаларын-нимезін

* Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ (проект № 12-04-00034а).

азырап, аба пазох парыбысхан чистек теереге. А мол хат тіпче: “Мині апар ибзері, абадаң поэп полбинчам!” – “Сині, хорыхпин, хайди апарчаңмын? Чолда аба, чидіп, чіп салар!” – “Ол табырах килбес! Ол килгенче, піс ибге чит парабыс!” Ол кізі адын ағылған; изерлеп, усхазып алып, апарған. Олар табырах парчалар. Ибзері ағылған. Кізее чоохтапча: “Мыны апарған абаны, хадарып, атыңар!” Чон, чыылып, ол хатты сундухха пиктеп салғаннар, чазырып. Ол аба аалға читіре сүрүс килген; килбиннең ол хатты чазырған чирзері көне килген. Килгенде, аны мылтыхмаң атханнар, өдір салғаннар. Чон парып, палалырын ағылғаннар. Азахтары, пазы, холлы, сырайы тооза кізіні полған, түктіг ле полғаннар пүкүле постары [Катанов 1907-І: 541].

В переводе на русский язык, сделанным Н.Ф.Катановым, содержание передается следующим образом:

Был один человек, который со своим отцом ходил на охоту. Там они сделали только землянку. Когда умер у него отец, он стал охотиться в другой тайге. Не видел он ни зверя, ничего другого. Пошел он в тайгу, где охотился прежде со своим отцом. В землянку, которую делал его отец, он вошел, снявши с коня седло и прочее. Эта землянка вся уже сгнила. Печь вся целая. Медведь выкопал внутри землянки берлогу. Когда он стал смотреть в ту же берлогу, там дышит человек. Когда он спросил: “Что за человек?”, ответа не слышно. Услышав голос этого человека, вышла женщина. Когда вышла женщина, тот человек спрашивает, говоря: “Как ты пришла сюда?” Та женщина отвечает: “Я отправилась собирать ягоды. Потом пришел ко мне медведь; пришедши, привел меня сюда; приведя, тот медведь спал со мною. От того медведя родилось три ребёнка. Потом тот медведь отправился за ягодами, чтобы нас кормить ягодами. Залезай ты на печку!” Когда он, залезши на печку, лёг и посмотрел, идет медведь. Как только пришел медведь и принес ягоды, дети вышли. Тот медведь обнюхивает; обнюхавши, (он) говорит: “Здесь слышен особенный запах!” Медведь говорит той женщине на своем языке: “Здесь слышен запах человека!” Та женщина отвечает на том же медвежьем языке: “Человек не приходил, человека нет!” Покормивши детей и прочее, медведь опять отправился собирать ягоды. Теперь та женщина говорит: “Отведи меня домой, – я не могу освободиться, от медведя!” – “Как без страха я отведу тебя? Медведь догонит и съест на дороге!” – “Он скоро не придет, пока он вернется, мы дойдем до дому!” Тот человек привел своего коня; оседлавши (коня) и посадивши (её с собой), он повез. Едут они скоро. Привез он домой. Людям он говорит: “Медведя, который увёл её, подстерегите и застрелите!” Народ собрался и спрятал ту женщину в

сундук, чтобы скрыть. Тот медведь гнался вплоть до улуса; пришедши, он направился прямо к тому месту, где (люди) спрятали женщину. Пришедши, (люди) выстрелили в него из ружья и убили. Народ пошел и принес детей. Ноги, головы, руки и лица – всё было человечесь; лишь всё тело было покрыто шерстью [Катанов 1907-II: 531].

В процессе чтения и анализа данной сказки неизбежно напрашивается сравнение приведенного текста с мифами и сказочной прозой других сибирских народов, в частности, с мифологией ханты. Нет сомнения, что сагайская сказка о женщине, жене медведя, входит в круг древнейших мифологических рассказов о медведе, предваряющих даже те мифы, в которых медведь называется первопредком (той или иной племенной группы) или посредником-пасынком.

“Древнейшими названиями (терминами) образа Медведя были “Бар” и “Кам” – однослоговые термины, характерные для предчеловека. “Бар” – наиболее древний из них – возник у группы предлюдей Северной Африки, а “Кам” появился у группы предлюдей тибето-алтайского региона. Впоследствии в процессе антропогенеза человек унаследовал образ Бара как первопредка матриархального рода, а образ Кама не получил такой прямолинейной трансформации. Образ Кама приобрел роль посредника-пасынка, родившегося от брачной связи медведя и женщины...” [Мирончиков 2004: 195].

Как видим, “положение” анализируемой сагайской сказки вполне укладывается в только что приведенную схему. Она (сказка) передает очень древний сюжет: здесь нет еще даже Кама (пасынка или сына), а есть, предшествующие ему, его родители – женщина и медведь.

Человеческое сознание очень многомерно, и эта многомерность распространяется на представления о любых объектах материального мира. Да и нематериального – тоже. Медведь очень по-разному предстает в фольклоре народов мира. По крайней мере, уже в приведенной сагайской сказке медведь выступает в роли и похитителя женщины, и родителя, отца троих детей (один из которых обычно становится героем). И, если соединить различные жанры фольклора и разные образы (ипостаси) медведя в них, то получается достаточно объемная картина (или матрица, если употреблять ставший привычным в последние десятилетия термин). Один из фрагментов такой матрицы отчетливо вырисовывается при сравнении рассматриваемой сагайской сказки и близких ей по духу тувинской и калмыцкой сказок о сыне медведя:

И калмыцкая, и тувинская богатырские сказки являются сюжетно законченными и без указания на “медвежье” происхождение героя,

ибо медведь в обоих текстах после бегства женщины с ребенком более не появляется, и победа героя над силачами-будущими вероломными помощниками как элемент развития сюжета тоже никак не связана с его родословной... [Бурыкин 2008: 217]. То же можно сказать о сагайской сказке: освобождение женщины с детьми от медведя может стать завязкой других, вполне героических, сюжетов.

Отношения человека, животных и ландшафта специфически отражаются в языковой картине мира разных народов. Наиболее яркие словесные проявления указанных отношений – табу, эвфемизмы, сравнения с животными, фразеологизмы, поговорки и пословицы. Вот, к примеру, надолго сохранился культ поклонения медведю у хакасов-охотников, и, соответственно, и в хакасском языке сохраняется такое интересное явление, как “подставные имена (названия)” [Патачаков 2006: 27-29].

Именно об этом интересном явлении из области лексики, но уже на материале хантыйского языка, писал в свое время В.Штейниц в грамматическом очерке “Хантыйский (остяцкий) язык” (1937). В.Штейниц писал, что у хантов (остяков) большой интерес представляет охотничий язык. “При охоте на некоторых диких зверей, а именно на медведя, волка, лося и бобра, нельзя употреблять обыкновенные названия для них или частей их тела, так как на них наложено табу; в этих случаях употребляются специальные термины.

Особенно богат так называемый “медвежий язык” (voj jasaj ‘зверя язык’), в словарь которого входят около 100 слов, обозначающих не только самого медведя и части его тела, а также почти все предметы и действия, связанные с охотой на него тем или иным образом. В большинстве своем “медвежьи слова” носят описательный характер.

	Медвежьи слова	Обычные слова
‘нос’	xašŋa ‘муравей’	nuł
‘лоб’	saŋxum ‘гора’	wenš ľuw
‘голова’	woš ‘город’	ux
‘кишка’	tińsaŋ ‘аркан’	sõł
‘ружье’	sijŋ ut ‘шумное нечто’	puškan
‘лук’	kũsi ‘обруч’	jõxł
‘ложка’	saw ‘сорока’	ńali
‘лошадь’	warsaŋ ‘волосатый’	ľow
‘щука’	tijaŋ nuł ‘острый нос’	sort
‘есть		
(про медведя		
и охотника)’	wońšti ‘собирать’	ľeti

Итак, табу и эвфемизмы составляют особую группу слов в любом языке [Арапова 1990; Леонтьев 1990]. Существует и проблема наличия заимствований в этой сфере. Хотя в результате языковых контактов происходят заимствования разных элементов чужого языка (слов, морфем, синтаксических конструкций и т.п.), обычно речь идет все-таки о заимствовании слов. Табу и эвфемизмы тоже нередко заимствуются, но они находятся в числе старых заимствований.

Один пример: в конце 1980-ых гг. мною был записан небольшой текст от моего дяди, и в нем встречается несколько довольно старых заимствований (*puška* ‘ружье’, ‘пушка’, *tūrpa* ‘труба’, *rūs* ‘русский’; в тексте они выделены курсивом).

I pūš wəntan tałasijlməmn pūpije pīla wəjtantiļsum. *Puška* pānan ānt tājsūm. Šāta wən multi *tūrpa* ulas, *rūslan* ewalt *χāsəm* multi *tūrpa*. Ma *srazu* šī *tūrpa* luṣsum, pūpijem pa nēmīta *χāsəs*. Mātta pelk pēla pūpijem jēl katlamṇaḷ punlaḷe, ān wəlem. Ajltašak šī *χātum*, *χəlantman*. Imltijn šī *χəllem* nēmn wūratijltaḷ šī satl'. Ma mākarlasum pa roma lof'um, ān pa laḷum. Pūwa pelka šī *χāttaḷ* satl'. Ma juḷi nūχtasem i juḷi pāstašak šī šətlum, *χās* šī pa *χəχalmaḷum*. *Tūrpa* *χulati* wūša pawtassum, *pātom* ajlta *tūrpa* saj ewalt wantijlūm. In pūpijem šī-šī *tūrpa* kimat oṇaḷa juḷatḷ, aj kūtijeḷ *χāšmaḷ*. Pūpijem tēp *tūrpa* ḷipijn pentas, sora-sora jira punumsem. Juḷi aṇkarmijlūm - šiwl' āntə. Šiti *χulti* šī *χāsəs*, *χāsūm* tāḷel isa šī pentas. Juḷi pa ānt wantman in sora jəš *χūwat* kərtēm pēla punsem. Šiti ḷilem šī lawaḷsem (Моньцāt 1996: 41-42).

В этом тексте встречаются и табуированные слова. К ним относятся, в частности: *pūpije* – медведь (в обычном языке - *mojpar*), *katlam* – лапа (в обычном языке - *woj još-kūr*). Для сравнения возьмем другой текст на похожую тему.

Лангки каншман янгхтэман оланг сыры па пўпи хот войтлясум. ... Щалта ёхат ям хуват волмем юпийн па и щив юхатсум, ищи Щунь юхан тыя мансув, Хуллор Вонтанг икен пила яха мансув холум хуят. Щив юхатсув, лангкийн шошилатэм сат мув хотя па юхатсум. Ин пупи хотэма юхатсум, овал вол лоташак. Овал куш похлыйлсэм, иса потум лап. [Далее рассказ продолжается до того момента, когда герою необходимо сказать о том, что он нашел берлогу, своим попутчикам]. Щи патлаты питас. Щиты омастэм са Кушма яюм ики юхтас. Щалта номаслум, муйвурн луплум, лупты щирэм антом. [И далее следует знак, табуирующий фразу “Я нашел берлогу, и в ней - медведь”]. Имултыйн омассум, омассум, номаслум, нохар юх лэпас пул морэмасум па щит лувела шашумсэм. Щалта ин вой мутшаслэ. “А муй, - лупийл, - пупи хот войтсан”. Щалта щи путартман омассуман, щалта етн ин Вонтэнэман юхтас. Юхтас, па

омассув, шай яньщсув, утсuv па щалта имултыйн па щи нохар юх лэпасн шашумсэм. Муй лув, пупи тотылаты вонлум ут, воллэ, щи мутшаслэ. “Нанг муй пупи хот войтсан?” Ма лупсум: “Войтсэм. Тонял и пуш па вантсэм, па щив хайсэм” (Моньшат 1996: 61-62).

В данном тексте встречаем табу вообще на рассказывание кому-либо (о медвежьей берлоге), но также выражен и способ обхода этого запрета, и этот способ заключается в том, чтобы показать собеседнику надломленную ветку кедра. Из числа табуированных слов в этом тексте употребляются: пўпи хот, мўв хот - берлога (в обычном языке - мойпар хот); умемас, умийл - заревел, ревет (букв.: замычал, мычит); вохалтасэв - убили (медведя; в обычном языке - велсэв; букв.: спустили).

С языковой точки зрения табу - это запрет на употребление тех или иных слов, выражений или собственных имен. Явление табу связано с магической функцией языка (речи), т.е. с верой в возможность непосредственного воздействия на окружающий мир при помощи языка. Табу характерны для языков народов с архаичной культурой (Африка, Австралия, Океания, народы Севера и др.), однако в большей или меньшей степени встречаются во всех языках. В частности, в современных языках к табу можно отнести тенденцию не говорить прямо о смерти, тяжелой неизлечимой болезни, избегать упоминаний о “неприличных” предметах и т.п. Понятие “табу” тесно связано с понятием “эвфемизма” [Леонтьев 1990]. Эвфемизмы - слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов или выражений, представляющихся говорящему неприличными, грубыми или нетактичными, например, русск. “летальный исход” вместо “смерть” [Арапова 1990].

В приведенных выше текстах к числу эвфемизмов можно отнести те хантыйские слова и выражения, для которых в русском языке следует давать буквальный перевод:

умемас, умийл – заревел, ревет (букв.: замычал, мычит); сыйл роммас - перестал реветь (букв.: звук его затих); ант лупсэм, майшьйин тайсэм, щи хайсэм – оставил мысли о берлоге (букв.: не сказал ничего, молча имел, оставил его); ин ут - медведь (буквально: тот некто-нечто); пўпи тотылаты вонлум ут - человек, которому не впервой “выводить медведя” (букв.: медведя выводить привычный некто-нечто).

Табу – не специфически языковое явление: бывают табу на те или иные акты поведения, контакты с определенными людьми, употребление какой-либо пищи, питья и т.п. В отношении языка более всего распространены табу:

- на имя человека, которое воспрещается сообщать посторонним, а иногда вообще называть вслух;

- на произнесение имени родственника (мужа, свекра, тещи, шурина);

- на произнесение имени умершего, имени вождя или царя (отчасти с этим связан обычай пышного титулования), имени божества. Все эти имена собственные заменяются описательными выражениями. Иногда табу распространяется даже на слова, близкие по звучанию запретному слову (например, имеющие с ним только один общий слог).

Но чаще всего (и особенно – в языках народов Севера) табу налагается на названия животных, являющихся объектом охоты и поклонения. Известно, что в большинстве современных индоевропейских языков описательное название медведя заменило общеиндоевропейское название.

Медведь – древнейший мифологический образ. Представлялся хозяином гор и пещер, и образ его формировался до появления человека, у прямых предшественников человека. Предлюди, пользовавшиеся горными пастбищами, воспринимали пещерного медведя как владыку горной экологии [Мирончиков 2004: 195-196].

В 1979 году появилось исследование по языку медвежьего культа у обско-угорских народов, выполненное венгерской исследовательницей М.Бакро-Надь. Отдельный раздел книги посвящен заимствованиям из коми-зырянского и татарского языков. Всего автор рассматривает 19 заимствованных слов, и некоторые из них настолько освоены хантыйским языком, что уже не осознаются как заимствованные. Из них – самые употребительные: *riři* ‘медведь’ (в качестве первого члена: определение в сложных словах) < коми-зыр. *buba* ‘пугало, чучело, призрак’; *mojrər* ‘медведь’ < коми-зыр. *majrir* ‘счастливый; удачный, благополучный’.

Обско-угорские народы заимствовали табуированные слова из коми-зырянского, татарского языков, но, прежде всего – друг у друга. Заимствований из русского языка среди них нет. Что касается первоначального значения заимствованных слов (т.е. того значения, которое было в передающем языке), то они могут быть разделены на две группы.

1. В передающем языке слову уже присуще табуированное значение, которое:

- а) сохраняется также и в принимающем (заимствующем) языке,

- б) в принимающем языке переносится на другое табуированное понятие.

2. В передающем языке слово обозначает бытовое, повседневное понятие, которое:

а) имеет отношение к табуируемому предмету (например, к медведю); слово сохраняет это свое первоначальное значение в принимающем языке,

б) не имеет отношения к табуируемому предмету (например, к медведю); т.е. первоначальное значение слова претерпевает изменения (незначительные или существенные).

Если внимательнее присмотреться к этому явлению – табуированию, обнаруживается, что сфера действия подобных правил достаточно широка. К примеру, в хантыйском языке к ним относится название неродной матери другим словом, не словом *aŋki* – *aŋka* ‘мать – мама’:

äŋki, äŋkä ... мать, Mutter [Steinitz 1966: 136-137]. Справ. с другим словом: *as* (V Vj. VK Kam. KoP Ts.), Trj. J *as*-, Ni. Š Kaz. *ās* ... мать, Mutter ... [Steinitz 1966: 186-187].

Итак, известное об эвфемизмах и табу в хакасском языке выявляется в сравнении с аналогичными категориями других языков, например, хантыйского. В хакасском языке, также как в хантыйском, существуют запреты в охотничьем промысле, запреты и эвфемизмы, связанные с деторождением, имянаречением, смертью. Самым наглядным примером служит сфера охоты, в том числе – охоты хакасов, в которой в современный период произошли, конечно, некоторые изменения [Кыржинаков 2011: 95, 97, 98]. Но эти трансформации почти не затронули основы традиционного отношения хакасов к объектам охоты и к охотничьему снаряжению, поэтому и вывод автора нужно признать вполне адекватным предшествующему описанию: “по-прежнему таежные законы во время промысла не теряют свою значимость, что подчеркивает самобытность хакасской культуры” [Кыржинаков 2011: 99]. Следует признать актуальность данного положения и для многих других сфер современной жизни.

Литература

- Араповаб Н.С. (1990), Эвфемизмы // Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – с. 590.
- Бурыкин, А.А.(2008). Тувинская сказка о сыне медведя в контексте мифологических рассказов о медведе, богатырских сказок и

- эпических повествований // Историко-культурное взаимодействие народов Сибири: Материалы Международной научно-практической конференции / Под ред. И.В.Шенцовой, Д.М.Токмашева. – Новокузнецк: Изд-во КузГПА, 2008. – с.215–218.
- Катанов, Н.Ф.* (1907), Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В.Радловым. Часть IX. Наречия урянхайцев (сойотов), абаканских татар и карагасов. Тексты, собранные и переведенные Н.Ф.Катановым. СПб., 1907. Том I (668 с.). Том II – переводы на русск. яз. (658 с.).
- Кыржинаков, А.А.* (2011), Охотничья культура хакасов (К вопросу трансформации традиций) // Историко-культурное наследие Хакасии: материалы Международной научной конференции, посвященной 85-летию со дня рождения доктора исторических наук, археолога Якова Ивановича Сунчугашева (г. Абакан, 20-21 октября 2011 г.) / отв ред. И.К.Кидиекова. – Абакан: Изд-во ФГБОУ ВПО “Хакассский государственный университет им. Н.Ф.Катанова”, 2011. – с.94–99.
- Леонтьев, А.А.* (1990), Табу // Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – с.501.
- Мирончиков, Л.Т.* (2004), Словарь славянской мифологии: Происхождение славянской мифологии и этноса. 2-е изд., с доп. и уточ. – Минск: Харвест, 2004. – 304 с.
- Моньцэт па путрэт* (1996), Сказки и рассказы. На хантыйском языке. – Ханты-Мансийск, 1996. – 56 с.
- Патачаков, К.М.* (2006), Некоторые сведения об охоте хакасов: (Рукописное наследие Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Выпуск №1). – Абакан, 2006. – 37 с.
- Штейниц, В.К.* (1937). Хантыйский (остяцкий) язык // Языки и письменность народов Севера. Часть I. – Л., 1937. – С.193–227.
- Steinitz, Wolfgang* (1966–1991), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache (DEWOS). 1-13. Lieferung / W.Steinitz, G.Sauer u.a. – Berlin.

On demonstrative anaphora in Kamas*

1. Introduction

This article addresses to a philological problem of the Kamas pre-shift text corpus,¹ namely parsing the sequence of a demonstrative pronoun and a noun (D_N) in a number of ambiguous instances. Such a sequence may, in principal, be interpreted as one single argument {D+N} or as two arguments {D}_{N}. In the first case the demonstrative pronoun *dī* would function adnominally, in the second case pronominally; cf. (1a, b) for examples.

- (1) a. {*Dī* *büže*} *baltu* *i-bi*.
 DEM man axe take-PST
 ‘This man took an axe.’ (9.3, KW 96)
- b. *Küres pa* *nu-ga.* {*Dī-m*} {*Köčün güdər*} *tīl-lü’-bi*.
 cross wood stand-PRS DEM-ACC K.-G. dig-MOM-PST
 ‘A cross stood there. Köčün Güdər dug this out.’ (8.82–83, KW 95)

The readings of the demonstrative NPs in (1a, b) are non-ambiguous due to their syntactic surrounding or morphological form. In (1a) the sequence D_N is followed by a nominal argument (*baltu* ‘axe’), the predicate is a two-place verb (*i-* ‘take’), in consequence, the sequence *dī büže* may be parsed as one argument only (‘this man’), otherwise there would be too many arguments in the sentence. Differently, in (1b) the demonstrative must be parsed pronominally

* This research was supported by European Social Fund’s Doctoral Studies and Internationalisation Programme DoRa.

¹ This small corpus consists of twelve narratives of different length plus some representatives of “minor genres” (one song, two prayers, 30 riddles) recorded by Kai Donner in 1912 and 1914, edited by Aulis J. Joki in 1944 (KW). Examples from these texts are quoted in a phonological transcription, and follow the version in Donner’s manuscripts with reference to the relevant page in KW (except for text M where the manuscript is missing). The present approach does not consider the larger but syntactically defective *post-shift* corpus of Kamas, recorded by Ago Künnap in the 1960-ies and 1970-ies, partly published by Künnap, and digitally accessible at <http://www.murre.ut.ee/arhiiv/>.

because it is inflected for accusative case, and adnominal demonstratives do not agree (see below). The proper noun is not object marked and must be interpreted as the subject of the two-place verbal predicate (*tīl-* ‘dig out’). However, in a number of instances correct parsing doesn’t become obvious from the form of the pronoun or the sentence context. This is the case, e.g., in (2) where, in principal, two readings may apply to the sequence D_N.

- (2) *Dī ma’-də šü-bi*
 DEM tent-LAT enter-PST
 (i) adnominal DEM: {Ø}₁ {*dī ma’də*}₂ ‘{He}₁ entered {this tent}₂.’
 (ii) pronominal DEM: {*dī*}₁ {*ma’də*}₂ ‘{This one}₁ entered {a/the tent}₂.’
 (6.58, KW 93)

Ambiguity in examples like (2) is due to the two functions which the Kamas demonstrative pronoun *dī* ‘this (one)’ fulfils: in adnominal function it appears pre-nominally where it does not agree with its head noun in case, number and person; cf. (1a) and (3). Differently, in pronominal function, the demonstrative is inflected for the respective categories; cf. (1b) and (4). In addition, Kamas allows for zero anaphora: the subject pronouns *he* resp. *they* in the translations of (2i) and (5), as well as the object pronoun *him* in (5) correspond to zero expressions in the Kamas text. Thus, a demonstrative in its base form as in (2) may be a non-agreeing adnominal pronoun which forms together with its head a demonstrative NP in whatever syntactic function – e.g., a lative marked goal adverbial as in (2-i) –, or a subject argument pronoun as in (2-ii).

- (3) *Dī nī-zeṇ-dən śar-bi-n-dən essen uda-bə saj*
 DEM boy-PL-3PL play-PTC-LOC-3PL child.PL.GEN hand-ACC3SG off
rie’-lə-dən
 tear-FUT-3PL:OC
 ‘In playing, these sons of them will tear off (other) children’s hands.’
 (6.3, KW 91)

- (4) *Tüjə dī-zeṇ-bə e-m ku-’.*
 now DEM-PL-1SG NEG-PRS1SG see-CON
 ‘Now I don’t see these of mine (i.e. my lakes).’ (L.9, KW 87)

- (5) *Parəlda-lu’-bi-i’*
 surround-MOM-PST-3PL
 ‘They surrounded him’ (2.53, KW 89)

The purpose of the present paper is to set up pragmatic criteria which help in parsing syntactically ambiguous instances of D_N as in (2). Note that the consideration of givenness on the base of the context is not sufficient: ambiguity of cases like (2) does, after all, also result from the fact that according to Kamas grammar, the expressions in question (zero, D, D+N, N) may all refer to given entities; cf. (6) for an example where a bare lexical noun (*šalguj* ‘blade of grass’) first refers to a new and then to a given entity. Thus, if the context of a syntactically ambiguous case of D_N only reveals that the possible referents are given, this does not yet provide a sufficient base for parsing. A more detailed analysis of the motivations for the different types of pronominal reference is therefore necessary. In other words, what would be the motivation to encode a given referent as D+N instead of, let’s say N; and what the motivation to encode it as D, and not as zero?

- (6) *Šalguj bālda-bi-i’[,]* *köbrügəm-bi.* *Kös bej-lānda-bi šalguj*
 blade break-PST-3PL be a bridge-PST coal cross-DUR-PST blade
amo-lu’bda-bi.
 burn-MOM-PST

‘They plucked a blade of grass which served as a bridge (over a brook). While the coal was crossing over the blade burned through.’ (1.3–4, KW 88)

The structure of the paper is as follows: Section 2 shortly reports the system of Kamas demonstratives and specifies the place of the pronoun *dī* as well as its stressed variant *dí* within that system. Section 3 introduces the necessary pragmatic contrasts and defines the motivations for the different encodings of anaphora expressions. In Section 4 the introductory example (2) will be successfully parsed: as it turns out it conforms to a reference pattern in which newly introduced referents are referred to by demonstrative lexical NP (D+N) after their introduction into the discourse; Section 4 will also discuss other motivations of encoding by adnominal demonstrative anaphora. The following Section 5 assembles some relevant cases of pronominal demonstrative anaphora, in the light of which the discussion of more syntactically ambiguous cases is continued. Finally, Section 6 summarizes the results. It goes without saying that not all problems connected to demonstrative expressions in the Kamas text corpus can be addressed to in the present paper.

2. Kamas demonstratives

2.1. The distinction of demonstrative stems

There are four demonstrative pronouns in Kamas, all of which are also bases of local (and partly other) adverbs – cf. Table 1. Swedish and Russian glossings in Table 1 come from the manuscript by Castrén (1847) who gives the most detailed description. In the following we discuss this data in order to achieve a classification of the Kamas demonstrative system, and especially to determine the place of *dī* within this system.

	demonstrative pronoun		demonstrative locative adverb
1	<i>dü</i> ‘den här (nära); этот’	<i>dü-gən</i>	‘здесь’
2	<i>dī</i> 1. ‘den (obekanta, obestämdt)’ 2. ‘han; он’	<i>dī-gən</i>	‘там’
3	<i>šö</i> ‘den där (langt borta), den därborta; тот’	<i>šö-gən</i>	‘därborta; этам’
4	<i>idə</i> ‘den där (ett stycke ifrån, ej särdeles långt borta); эвоһ’	<i>idə-gən</i>	‘därså’

Table 1: Kamas demonstratives and their locative forms according to Castrén (1847)²

As may be observed from Table 1, *dī* is considered a demonstrative and a third person pronoun. In the latter function it is glossed by Swedish *han*, as well as by the Russian masculine он (the Kamas pronoun is, of course, gender neutral). In its demonstrative function it is glossed as Swedish *den* ‘this (one)’, followed in parentheses by the peculiar comment ‘unknown, indefinite’. In comparison with the other three stems, one may notice that this is the only glossing which does not operate in terms of proximity/distality, a parameter relevant for all the other stems: *dü* ‘this here (near)’ is proximal, whereas *šö* ‘this there (far away)’, and *idə* ‘this there (not very far away)’ are distal, with *šö* – according to Castrén – being more distal than *idə*. In the column of locative adverbs, *dügən* ‘here (Russ. здесь)’ and *šögən* ‘over there (Russ. этам)’ confirm proximity for *dü* as well as distality for *šö*. The adverb based on *dī* is glossed ‘there (Russ. там)’ what may be interpreted as being located between the other two on the proximity scale, or as outside the proximity scale, referring to a location not specified for proximity; this latter interpretation would correspond to the meaning of the pronoun in question. Finally, *idəgən* is glossed as Swedish

² Attested dialectal variants are *dö(-)* for *dü(-)*, *šü(-)* for *šö(-)*, and *jedə(-)* for *idə(-)*.

därsä ‘about there’, bringing up again a notion of unspecified – invisible? – location, but rather distal than proximal. Thus, on the base of the grammatical records one may assume that the four demonstrative pronouns fall apart in a three member system differing in terms of proximity, and one pronoun – our *dī* – standing apart.

In the text sources, a very clear contrast in terms of proximity is documented between exophorically³ used *dü* and *šö* in (7). The example comes from a metaphoric riddle question in which the flower of the food plant *Lilium martagon* is conceptualized as the visible earring of a person whose body is otherwise hidden in the ground. The visible sphere is referred to by proximal *dü to*⁴ ‘this sphere’, the invisible by distal *šü to* ‘that sphere’.

- (7) *boš-tə* *šü* *to-gən*, *kugoj-də* *dü* *to-gən*
 body-3SG DEM sphere-LOC earring-3SG DEM sphere-LOC
 ‘Her body is in that sphere, her earring is in this sphere.’ (R.3, KW 85)

In another riddle (R.16, KW 86), the same expression *šü to* ‘that sphere’ does not refer to a below netherworld as in (7), but to above ‘in the sky’ which is in the same way contrasted with a proximal sphere, now referred to by the lative adverbial of the demonstrative *dü*, *döbər* ‘hither’. Proceeding from (7) one may look for other instances of distal *šö* (dial. *šü*) and proximal *dü* (dial. *dö*) in the narratives. The first one appears twice, both occurrences in direct speech as in (8) where, in principle, it may be accompanied by a pointing gesture; for the other record see below (11). Judging from the exophoric use of the pronoun in (8) we may conclude that this pronoun’s deixis is neither speaker, nor hearer-oriented, but somewhere outside the interlocutors. This type of deixis would be in accordance with the highest degree of distality claimed for this pronominal stem by Castrén (see above). The demonstrative *dü* does not appear elsewhere in the text corpus, but a short example sentence of its lative adverbial from the lexical recordings may confirm the proximal meaning, cf. (9).

- (8) *Šide* *šö-bə* *mī-liə-m*.
 two DEM-ACC3SG give-FUT-1SG

³ “Exophoric” means the pronoun in question does not refer to a textual antecedent but to a referent present in the speech situation (see, e.g., Diessel 1999).

⁴ There is no independently attested lexeme *to* ‘sphere’ in Kamas, and at present it cannot be excluded that the morpheme in question is rather derivational. However, for the purpose of the present illustration the exact nature of the syllable following the pronominal stems in question is of minor importance.

‘I’ll give you these two.’ (Speaker refers to his daughters present at the moment of speech.) (8.112, KW 96)

- (9) *u’bda-’* *döbər!*
 get.up-IMP2SG hither
 ‘Climb up here!’ (KW 13a)

Two-syllabic distal demonstrative *idə* occurs twice in the text corpus, both occurrences in one text, one adnominal and one pronominal, both meaning approximately ‘that other (one)’, cf. (10a, b). In (10a), the man referred to by *idə kuza* is the antagonist of the man who had gathered together the people; (10b) appears in the last sentence of the tale: the same antagonist is to be banned from the community now; he shall be tied to a raft and committed to the river. However, this person is a trickster, and while the community is engaged in building a raft, he manages to trick somebody else into his miserable position, and the community acts on this other person instead of the trickster. The manuscript has *idəm* inserted here as if the narrator had added it later, pointing out or stressing the confusion. These text examples confirm distality for *idə*; however, the question what would be the exact difference between the two distal pronouns *idə* and *šö* remains open.

- (10) a.
Kam-bi il o’bdə-zit-tə. Il o’bdo-bi. Šo-bi idə
 go-PST people gather-INF-LAT people gather (itr.)-PST come-PST DEM
kuza-nə.
 man-LAT

‘He went to gather people. The people gathered. They came to that man.’
 (11.22, KW 99)

- b.
I-bi-i’ idə-m so-gənə sar-bi-i’, bü-nə ö’-le’ mǝ-bi.
 take-PST-3PL DEM-ACC raft-LOC tie-PST-3PL river-LAT let-CV give-PST
 ‘They took that one, tied him onto the raft and committed him to the river.’
 (11.48, KW 99)

Finally, for third person pronoun and demonstrative *dī* it had already been assumed above on the base of Castrén’s data that its place within the Kamas demonstrative system is outside the proximity/distality scale (maybe it’s peculiar glossing ‘unknown, indefinite’ may be interpreted as indefinite in regard to its proximity/distality value since as a demonstrative it certainly

does not express indefiniteness of a referent). Despite its frequency there are no instances of exophoric use in the text corpus. All these properties point to an anaphoric pronoun, i.e. a demonstrative referring to textual antecedents as, e.g., in (1b) above. This can be illustrated by (11), a record from a piece of direct speech within a narrative where the locative adverb *ḍigən* ‘there’ refers to a place pointed out immediately before with the help of exophorically used distal *šü*. From this example it becomes clear that *ḍi* refers to textual antecedents and does not establish a location in terms of proximity. Table 2 summarizes the findings so far.

- (11) *šü* *sagər* *māja-gən*, *ḍi-gən* *amna*.
 DEM black mountain-LOC DEM-LOC live.PRS
 ‘On that black mountain, there she lives.’ (M.19, KW 197)

exophoric			endophoric (anaphoric) ⁵
proximal		<i>dü</i>	<i>ḍi</i>
distal	<i>šö</i>	<i>idə</i>	

Table 2: The system of Kamas demonstrative stems

2.2. Stressed *ḍi*

The system of four demonstratives as reported by Castrén has two stems with an initial dental plosive and a non-low front vowel: *ḍi* vs. *dü*. Strangely, in Donner’s Kamas materials, *dü* as in (7) above, seems to have gone unnoticed when arranging the grammar, at least it is not listed among the demonstratives (cf. KW 144–145). Instead, different phonetic realizations of *ḍi* are presented as two different pronouns: proximal *də*, *də*, *də* ‘dieser hier’ vs. distal *di*, *dī*, *dī* ‘jener’ (KW 144–145). However, this distinction is not based on solid ground. First, the same grammar’s section on personal pronouns presents both vowel types under one entry: *di*, *dī*, *dī*, *də*, *də*, *tə* ‘Personalpronomen der 3. Sing.’ (KW 143). Second, although the lexical part of KW does in fact distinguish

⁵ The anaphora function of *ḍi* is the only endophoric use directly attested in the corpus (for the terminology cf. Diessel 1999, 93). However, of the other two endophoric uses – discourse deictic and recognitional use –, the first one is attested indirectly in a sentence connecting adverbial. The frequent word *digəttə* ‘then’ is analyzed as an ablative 3rd person sing. of our demonstrative *ḍi* in its discourse deictic function; it means literally “from his/her this” where ‘this’ refers to the possessor’s – i.e. an topic actant’s – situation, action or spoken text. Cf. also the grammaticalization cline of endophoric demonstratives by Diessel (1999, 113). For the recognitional – or anamnestic (Himmelfmann 1997: 61) – use no direct or indirect attestations were found.

two entries, their meanings do not correspond to those of the grammar: *də*, *də* ‘der, er’ vs. *dī*, *dī* ‘er’ (KW 13).⁶ And third, neither do the text occurrences reflect this claimed distinction. Here, the vowel of the demonstrative in question varies a lot: from long [ī], full [i] and [e], overshoot [i] and reduced [ɪ], over various front vocalic nuances of shwa [ə, ɐ, ə, ɐ] down to zero (apocope), cf. the account in Table 3 (the hyphen in epentheses means that the variant in question is also attested with a following case or number suffix; occasional initial *t*- is ignored here.)

notations	<i>dī</i>	<i>dī(-)</i>	<i>dⁱ</i>	<i>d_I(-)</i>	<i>d^t</i>	<i>d^ə(-)</i>	<i>d^ə</i>	<i>de(-)</i>	<i>də(-)</i>	<i>d^ə(-)</i>	<i>d₋</i>
instances	3	14	1	24	1	14	1	6	9	18	2
interpretation	stressed <i>dī</i>		unstressed <i>dī</i>								

Table 3: Donner’s notations of (assumed) stressed *dī* and unstressed *dī* in Kamas texts.

The most frequent notations according to Table 3, *d_I(-)* and *d^ə(-)*, would actually correspond to the proximity distinction claimed in Donner/Joki’s grammar (KW 144–145). However, trying to achieve different readings in terms of proximity for these occurrences, is impossible. In addition, it seems from the very outset unlikely that a minimal difference in overshoot vowel quality as, e.g., [i] vs. [ɐ] would be a phonematic distinction of two pronominal stems. Instead, an explanation in terms of stress seems more adequate: stress on the pronoun achieves full vocalic [i] which can appear even long [ī] since Kamas has positional vowel lengthening in open syllable. All other records are variants of overshoot /i/ (cf. Klumpp 2002, 35–36). The sound written by upside down or elevated <ɨ>, as well as the shwa and the fronted shwa [ə] are common phonetic realizations of /i/; obviously, the same holds for [e]. (It must be remarked, that four of the six instances of *de(-)* appear in Donners first recordings from 1912 in which his transcription was not yet as experienced as in his later recordings from 1914.)

Assuming a stressed variant of the demonstrative in question seems appropriate also for semantic reasons, namely in contexts of contrast as, e.g., in (12). The contrast which holds here is one between the mentioned woman who enjoys the advantage of having a hunter in the house, and another female protagonist who has to nourish exclusively on roots because there is no hunter in her house.

⁶ Confusingly, KW contains two more mistakes: (i) KW 13 *də* ‘was?’ for which there is no evidence in the manuscripts, and (ii) KW 145 *dəm* ‘dieser hier’ which goes back to an error in the manuscript of tale 6 (cf. Joki’s commentary no. 50, KW 111).

- (12) (The son of a woman becomes a successful hunter.)

<i>Dí</i> [tī]	<i>nükke</i>	<i>uja</i>	<i>sil</i>	<i>am-na'</i>	<i>i-bi.</i>
DEM	woman	meat	fat	eat-CV	be-PST

'This woman was eating meat and fat.' (M.10, KW 197)

Summarizing it can be stated that Kamas has a demonstrative pronoun *dĩ*, with a stressed variant *dī*, which functions as a pronominal as well as an adnominal anaphoric expression. In opposition to three other Kamas demonstrative stems it is neutral in terms of proximity. The stressed variant appears in contrastive contexts, especially where a contrast holds between identical lexical expressions. However, stress on the pronoun does not necessarily mark contrast, but may also be taken as prosodic independence where the pronoun constitutes an argument expression (this is not regularly so, otherwise the present article would be without substance; but see (30d) in Section 5 below for a pertinent case).

The distinction between pronominal demonstrative and 3rd person pronoun made by grammarians (Castrén, Donner, Joki) is completely ignored here. In our opinion such a distinction is not reflected in the actual use of the pronoun. Kamas, like its Turkic neighbours – cf., e.g., Xakas *ol* 'он; тот' (Baskakov & Inkizhekova-Grekul 1953, 416, Anderson 1998, 19–20) –, is a language which has no distinct 3rd person pronoun. Finally, one more delimitation seems in place here: the relative frequency of adnominal *dĩ* in the Kamas narratives may raise the question whether it is some kind of definite article. The answer to this question is clearly no. Following Himmelmann's (1997: 42) criterion that a definite article has to indicate not only pragmatic but also semantic definiteness as, e.g., Eng. *the* in the expression *in the meantime*, it can be simply stated that such a function cannot be detected for the demonstrative in question. Semantic definiteness, if at all, would be marked by a possessive suffix in Kamas.

3. Anaphoric encoding

Three contrasts apply to anaphoric referential expressions with the Kamas demonstrative *dĩ* (D, and D+N). First, compared to zero anaphora, pronominal reference is a choice for a higher encoding effort from which one may assume that the referent in question is less **salient** than one which may be referred to by zero anaphora – (13a). Second, choice of pronominal over lexical expression is due to **topicality**. By "lexical expression" we mean one which

allows for a givenness reading, may it contain a givenness feature⁷ or not. A topical referent may be referred to by an (unstressed) pronoun, *or* by a lexical expression (cf. Gundel et al. 1993, 275, 294), but not vice versa: a referent which is not the topic of a sentence may not be referred to by an unstressed pronoun (not to speak of zero anaphora) – (13b). Finally, a third contrast concerns lexical expressions only: a bare lexical noun in Kamas may be interpreted as referring to a **given** referent in a specific context, but, of course, it is also a default expression for a newly introduced referent. A lexical expression with a givenness feature (a possessive suffix or an adnominal demonstrative) is an explicit expression of a given referent – (13c). The contrasts in (13a–c) allow for determining the function of different encodings more precisely: encoding a referent with a demonstrative lexical NP means to explicitly express givenness of the referent in question. Further, replacing the lexical expression by a pronoun means to explicitly express the referent's topicality. And finally, dropping of a referential expression is a sign of the immediate saliency of the topical referent in question.

- (13)
- a. Saliency contrast
zero anaphora > pronominal reference
 - b. Topicality contrast
pronominal reference > lexical reference
 - c. Givenness contrast
demonstrative lexical NP > bare lexical NP

4. Adnominal demonstrative anaphora

With the referential taxonomy in (13) in mind one may return to the ambiguous case in (2i) – repeated here as (14) –, and assign lowest possible referential statuses to the argument expressions in question as in Table 4. Then the context of (14) is addressed to with the following two questions: (i) is the subject referent salient or (only) topical? And (ii) is the goal referent given or new? The context of (14) is provided in (15).

⁷ Cf. the definition by Krifka (2007, 37): “A feature X of an expression α is a Givenness feature if X indicates whether the denotation of α is present in the Common Ground or not, and/or indicates the degree to which it is present in the immediate Common Ground.” A givenness feature may be deaccentuation or an element making an expression definite. In Kamas, that could be a demonstrative pronoun or a possessive suffix.

- (14) *Dĩ* *ma'-də* *šü-bi*
 DEM tent-LAT enter-PST
 (i) adnominal DEM: $\{\emptyset\}_1 \{dĩ\ ma'də\}_2$ 'He₁ entered {this tent}₂.'
 (ii) argument DEM: $\{dĩ\}_1 \{ma'də\}_2$ '{This one}₁ entered {a/the tent}₂.'
 (6.58, KW 93)

	argument 1 (subject)	argument 2 (goal)
(i) adnominal reading	$\emptyset$	<i>dĩ ma'də</i>
lowest referential status	salient	given ⁸
(ii) argument reading	<i>dĩ</i>	<i>ma'də</i>
lowest referential status	topical	new

Table 4: Assigning possible referential statuses to the arguments of (14i, ii)

- (15)
Mil-lü'-bi[.] *ma'-gən-də* *šo-bi[.]* *Oñi'* *ma' nu-ga[.]* *jada-t* *kak*
 go-INCH-PST tent-LAT-3SG come-PST single tent stand-PRS village-3SG as
tüjə *naga[.]* *Dĩ* *ma'-də* *šü-bi.* *Surar-ia-t: ...*
 before isn't DEM tent-LAT enter-PST ask-PRS-3SG.OC
 'He went off, came home. A single tent is standing there, his village, as it was
 before, isn't there anymore. He enters this tent. He asks: ...' (6.55–59, KW 93)

As for the subject argument, one may observe that the referent is a protagonist in a topic chain, i.e. it is encoded as a zero subject expression over a series of predications (here the first two verbal predicates 'went off' and 'came home'). The following two predications interrupt the topic chain for a background description of a place the protagonist has arrived in. However, despite he's not the subject, the referent stays active as the implicit discoverer of the 'single tent', and as the referent of the possessive suffix in the expression 'his village'. In addition, there is no concurring protagonist when it comes to entering the tent, i.e. we may assign the referent saliency, and expect zero anaphora for the encoding of the protagonist in the crucial sentence (14), and, in consequence, parse the demonstrative adnominally. Corroborating to this parsing decision is the fact that the referent of the goal argument ('the tent') had been introduced in the preceding background description, it is given, thus encoding it by anaphoric D+N is felicitous. As a result, the correct parsing for (14) is the adnominal one in (14i) 'He₁ entered {this tent}₂'.

⁸ The status "given" for a referent encoded as D+N means anaphorical givenness here. Of course, the exophoric use of demonstratives would also involve situational givenness (cf. Diessel 1999, 94).

Adnominally parsing of D_N in (14/15) may be confirmed by a couple of similar instances where parsing is not ambiguous for syntactic reasons as in (16)–(19). A clearly adnominal demonstrative appears in *dī maḡən* ‘in this tent’ in (16); the predicate is a one place verb, and pronominal parsing of the demonstrative would yield a surplus argument. The same holds for *dī nükken* ‘this woman (gen.)’ in (17). Less straightforwardly adnominally parsed is D_N in (18) because there’s a two-place predicate and the demonstrative may, in principal, parsed pronominally. However, pronominal parsing would involve marked word order VS instead of neutral SV for which there is no motivation. Finally, in (19) an object marking rule helps parsing the string *dī kuza*. In principal, the sentence could mean ‘he invites a man’ (with *kuza* as an unmarked indefinite object), but the context reveals that the object of the invitation is a protagonist referred to by zero anaphora. An adnominal reading, in which *kuza* would refer to this main protagonist, is excluded since the definite object ‘this man’ would require object marking (i.e. accusative *kuza-m*); the correct reading can only be a demonstrative nominative NP referring to the newly introduced ‘other man’.

(16)

Urgo sagər māja-gən ku-bi: ma’ nu-ga. Dī ma’-gən šü
 big black mountain-LOC see-PST tent stand-PRS DEM tent-LOC fire
nei-le’bə, bor mazəro-gə’ u’-la’bə
 burn-DUR.PRS smoke smoke-hole-ABL rise-DUR.PRS
 ‘On the big black mountain he saw there was a tent. In this tent a fire is
 burning, smoke is rising from the smoke hole.’ (M.36–37, KW 197)

(17)

Kam-bi[,] o’b nükke-gən üzə-bi. Dī nükke-n ni-t i-bi.
 go-PST one woman-LOC fall-PST DEM woman-GEN boy-3SG be-PST
 ‘She went on and ended up at a woman’s place. This woman had a son.’ (10.29–
 30, KW 98)

(18)

... tǝga-n kunzə mīnə-lāndə-bi[,] šamnak bāl-da to’bdo-bi[,] i-bi
 river-GEN along pass-DUR-PST spoon break-PTC pop up-PST take-PST
dī šamnām...
 DEM spoon.ACC
 ‘She strolled along the river and came across a piece of a spoon. She took this
 spoon...’ (1.8–10, KW 88)

(19)

O'b nükke-t baška tibi-zi' amno-bi. Dī kuza kăštə-lia-t.
 one wife-3SG other husband-INS live-PST DEM man invite-PRS-3SG.OC
 'One of his wives lived with another man. This man invites him.' (7.3–4, KW 93)

In all these examples, D+N refers to a referent introduced immediately before. Apparently, a frequent pattern which may involve all kinds of syntactic functions like goal/location in (14/15) and (16), possessor in (17), direct object in (18), and subject in (19). This pattern is well known in typological literature on demonstrative anaphora, e.g., Diessel (1999, 97–98) cites several relevant cases.

Equipped with the foregoing one may approach other syntactically ambiguous cases. The following example (20) displays two of them: the first one, 'with this blood', is an exact parallel, i.e. the demonstrative lexical NP appears immediately after the introduction of the referent blood. The second case is a little different in that the referent bladebone had been introduced a bit earlier. However, its introduction may be still considered close enough to fit the pattern. The example is also a parallel to (14i) in that the subject is a continued topic protagonist with no relevant interruptions (the interruption by *kemdə* 'his blood' is not relevant because the referent is a bodypart of the topic referent who is referred to by a possessive suffix), i.e. pronominal reference for the subject is not expected.

(20) Excerpt from tale no. 8 (8.16–20, KW 94)

- a. *Nīdə u'bdə-bi[,]* *talaš šüşkü i-bi.*
 outside stand.up-PST bare bladebone take-PST
 'He got up to go outside where he found a blank bladebone.'
- b. *Püje-bə talə-j to'bdə-bi, kem-də mən-nu'-bi[.]*
 nose-ACC3SG smash-CV hit-PST blood-3SG flow-MOM-PST
 'He smashed his own nose, his blood started running.'
- c. *{Dī kem-zi'}* *šüşkü-m bar to'bdə-bi.*
 DEM blood-INS bladebone-ACC all smear-PST
 'With this blood he coated the bladebone all over.'
- d. *Šü-bi ma'-də[,]* *{dī šüşkü-m} aspa'-də padlo-bi.*
 enter-PST tent-LAT DEM bladebone-ACC cauldron-LAT put.in-PST
 'He entered the tent and (in place of meat) put this bladebone into the cauldron.'

Of course, plot integration of a newly introduced referent is not the only motivation for the encoding D+N. Three more shall be mentioned here: the first one is reactivation, i.e. a once topical referent is not active in the discourse and has to be reactivated by a full lexical expression with a givenness feature. A typical instance may be (21). The protagonist referent encoded as *dī kuza* ‘this man’ was a subject in 11.3 (see below (25)). In the following sentences 11.4–12 he is not mentioned, but implicitly present as the observer of a scene performed by two other protagonists. When he becomes an acting plot participant again he is encoded by D+N. The second of the motivations to be added here is discourse level transition as, e.g., the transition from direct speech to plot (narration flow) in (22). Note that the referent encoded by *d’essen* (*dī essen*) ‘the children’ is, in principal, salient, as they are the addressees of the preceding two sentences of direct speech in which they are even overtly mentioned. Still, after the direct speech level has ended they are encoded by D+N. And finally, contrastive topic expressions as in (23) are one more motivation for encoding a referent by D+N.

- (21) *Dī kuza par-lu’-bi ma’-gən-də.*
 DEM man return-MOM-PST tent-LAT-3SG
 ‘This man returned home.’ (11.13, KW 99)

- (22) “*Esseŋ, urgāba šonə-ga[.] Uja pa’-ka!’*”
 children grandfather come-PRS meat cook-IMP2PL
D_essen ū’mə-bi-i’ ija-gən-dən nörbə-bi:
 DEM_children run-PST-3PL mother-LAT-3PL say-PST
 “‘Children, grandfather is coming. Cook meat!’” The children ran and told their mother: ...’ (1.13–15, KW 88)

- (23)
Kam-bi-i’, šo-bi-i’. Dī ko’bdo ine-n oldā ku-lia, a
 go-PST-3PL arrive-PST-3PL DEM girl horse-GEN clothing look-PRS but
dī ŋi ne-n oldā ku-lia.
 DEM boy woman-GEN clothing look-PRS
 ‘They (the boy and the girl) left and arrived (at the warehouse). The girl inspected horse gear, and the boy inspected women’s dresses.’ (10.36–37, KW 98)

Proceeding from the pattern introduced in this section the following section discusses some more syntactically ambiguous instances of D_N with different

pragmatic constellations. Differently from the examples so far, argument readings of D become central now.

5. Pronominal demonstrative anaphora

The cases of D_N discussed so far turned out to be instances of demonstrative lexical anaphora (D+N). Before proceeding in the discussion of ambiguous readings of D_N, some typical instances of demonstrative pronominal anaphora are presented. In Section 3 it was stated that pronominal reference is to be expected in encoding a referent which is topical, but not salient. Lack of saliency may be due to subject switch as in (24), i.e. where a zero anaphora subject would infelicitously be interpreted as the subject of the preceding sentence. Lack of saliency exists also after a switch of discourse level as in (25). The first two sentences of (25) consist in an introduction of protagonists: a woman, a man, and their friend. The third sentence starts the plot. A zero subject expression would only be tolerated if it would refer to a main protagonist, which is not the friend. (25) is very similar to the pattern of demonstrative anaphora with newly introduced referents in Section 4, only that the anaphoric expression now consists simply in the demonstrative pronoun without a lexical expression.

(24)

Dĩ kuza amnə-bi batpolə-n aŋ-gən-də. Dĩ büštö-zi' köten-gən-də
 DEM man sit-PST cellar-GEN door-LAT-3SG DEM awl-INS butt-LAT-3SG
mü'-lüt'-bi, dĩ kar-i ne'-lüt'-bi.
 prick-MOM-PST DEM open-CV pull-MOM-PST
 'The man_x sat down on the trap-door of the cellar (where the other protagonist_y is hiding). He_y pricked him with an awl in his_x butt. He_x pulled (the door) open.' (11.27–29, KW 99)

(25)

Nükke büže-zi' amno-bi. Najdə-dən i-bi. Dĩ jadaŋ-la' šo-bi.
 woman man-INS live-PST friend-3PL be-PST DEM visit-CV come-PST
 'Once there was a married couple. They had a friend. He came visiting.' (11.1–3, KW 99)

Pronominal reference over zero anaphora may be motivated not only for discourse pragmatic reasons, but also for syntactic reasons: zero expression

is appropriate only for subjects and objects (cf. (5) in the introduction); any other syntactic role of a referent in question requires its overt expression in order to encode it with the necessary case suffix.⁹ This is illustrated with a lative form of the pronoun in (26) where the question about saliency of the referent in question is of secondary importance. It is simply the syntactic role of goal which requires overt expression. Concerning parsing, these forms are never ambiguous because they are inflected, and inflection does not apply to adnominal demonstratives (see introduction).

(26)

Küli-n ńekkə-zeŋ-də-zí' amor-ia. Küli-n ńekkə-zeŋ-də dī-nə
 raven-GEN cub-PL-3SG-INS eat-PRS raven-GEN cub-PL-3SG DEM-LAT
tüššə-lām-bi.

learn-DUR-PST

'He eats together with the raven's nestlings. The raven's nestlings became accustomed to him.' (7.17–18, KW 93)

(27c) is, again, a syntactically ambiguous example.¹⁰ The parsing favoured here is pronominal, i.e. (27c-ii). This decision is based on the assumption that zero anaphora for the subject referent, the wife, would be infelicitous after the discourse level transition from direct speech in (27b) to plot continuation in (27c). The fact that the wife is referred to by minimal material only points to the topicality of this referent. But in the presence of the main protagonist of the tale zero anaphora is not expected. (The main protagonist may be referred to by zero even as a switched subject, as in (27b).) As already in the preceding examples, the English translation for the argument D in (27c) is the personal pronoun, not the demonstrative.

(27) Excerpt from tale no. 7 (7.21–24, KW 94)

a. *T'aktə nükke-t büj-le' šo-bi.*
 old woman-3SG get.water-CV come-PST

'His old wife came (to the river) in order to fetch water.'

⁹ To some degree, for a topical referent such a requirement may be avoided in applying a passive or dative shift as, e.g., in Mansi (cf. Skribnik 200). But for Kamas, such techniques are not available.

¹⁰ We consider the string *dī inəbə* DEM bow-ACC3SG ambiguous though it contains two features which may point to an argument reading of the demonstrative here: (i) in case of an adnominal reading we might expect apocope as with *esseŋ* in (22) above; and (ii) there are no secure instances of adnominal *dī* with a possessive suffixed noun. However, both features are not robust enough to exclude an argument reading *a priori*.

(29)

Šo-bi esseŋ-gən-dən[,] i-bi essem[,] ma'-gən-də kun-na'
 come-PST child.PL-LAT-3PL take-PST child.PL.ACC tent-LAT-3SG lead-CV
kambi.
 go-PST

'He came to his children, took the children, and led them to his home.' (6.48, KW 92)

Finally, (30) presents two more syntactically ambiguous instances of D_N. It is an excerpt from the same tale as (28). In addition to the aforementioned daughter, the other topical protagonist is her brother with whom this excerpt starts. In (30a) he is encoded as D+N, motivated by the begin of a new episode. In (30b, c) he is encoded as a zero anaphora subject. In (30d) then, he switches into object role what, obviously, motivates material encoding. The question is how much: N, or D+N? Again, as in (28d), the noun is object marked what favours a definite reading of 'boy' here (again, cf. *essem* 'the children (acc.),' in (29) above). Further, considering the fact that the subject referent of (30d), the sister, is not salient at this moment zero anaphora would be hardly expected as a felicitous encoding for her. On the other hand, she is definitely topical, since she is the object of his search. So pronominal reference as a simple indicator of subject switch (cf. the parallels in (24) and (27) above) is the favoured parsing in (30d). This decision is corroborated to by assumed stress on the pronoun, resp. its prosodic independence, inferred from the full vowel in the narrow transcription (cf. Section 2.2 above). In the last sentence, (30e) the referential status of the sister is clearly salient, now a continued subject in a topic chain, and, consequently, one may expect zero anaphora as encoding. For the boy, who is, in principal, also salient, we expect material encoding, in order for the lative suffix to be attached to. The question is, why is he referred by D+N, and not simply by D? At present, we have no appropriate answer, however, in the sense of Gundel et al. (1993, 275, 294) we may accept an encoding which is more explicit as minimally demanded. Maybe, the dramatic situation favours some extra effort here. The parsing decision for (30e) thus is adnominal D+N.

(30) 2nd excerpt from tale no. 6 (6.68–72, KW 93)

- a. Dī níi ine-bə šī-bi[,] পে-লে' kalla' তূর-বি.
 DEM boy horse-ACC3SG mount-PST search-CV go.CV disappear-PST
 'The boy mounted his horse, went searching (for his sister).'
- b. *Kambi* urgo kara'-də[.]
 go.PST big steppe-LAT
 'He went to the big steppe.'

c. *Dĩ-gən tunoldə-la' mille'-bi.*

DEM-LOC gallop-CV go.DUR-PST

'There he was galloping around.'

d. *Dĩ [dĩ]¹¹ ní-m ku-biza tunoldə-la' šo-bi.*

DEM boy-ACC see-CV:ANT gallop-CV come-PST

(i) {Ø} {*dĩ ní-m*}: 'When {she} saw {this boy} she came galloping.'

(ii) {*dĩ*} {*ním*}: 'When {this one} saw {the boy} she came galloping.'

e. *Sũmə-le' naŋ-bi dĩ [dĩ] ní-nə.*

jump-CV cling-PST DEM boy-LAT

(i) {Ø} {*dĩ ní-nə*}: '{She} jumped and clung to {this boy}.'

(ii) {*dĩ*} {*nínə*}: '{This one} clung to {the boy}.'

6. Summary

The syntactically ambiguous instances of the sequence D_N – i.e. the base form of the demonstrative pronoun *dĩ*, or its stressed variant *dĩ*, preceding a noun – for which a parsing solution was offered are (14/15), (20c–d), and (30e) with an adnominal parsing {D+N}, and (27c), (28d), and (30d) with a pronominal parsing {D}_{N}. The decisions are based on discourse pragmatic criteria. For the referents in question their referential status has been discussed, distinguishing thereby saliency, topicality, and givenness, and correlating the statuses with possible encodings (see Section 3). Further, discourse level transitions, obviously, do also contribute to the motivations for a specific encoding: after a transition from background transcription or direct speech to plot continuation, the motivation for material encoding (lexical and/or pronominal) is higher. Other motivating factors are subject switch, contrastivity contexts, or semantic case marking. The discussion follows the tradition of many works operating with the notion of referential status as, e.g., Prince (1981), Ariel (1990), Gundel et al. (1993), but does not necessarily assume a homogenous hierarchy, but rather three different contrasts (the saliency contrast, the topicality contrast, and the givenness contrast) because the transitions from topicality to saliency, or from givenness to topicality, are not entirely clear to us. As for the purpose of this paper

¹¹ The forms in brackets are quotes in Donner's narrow transcription from the manuscript; cf. also KW 93.

which addresses the topic from a philological point of view, having specific reading problems in mind, this solution seems satisfying for the time being. As a preliminary work for the discussion in Section 4, and 5, the status of the anaphoric demonstrative among the altogether four demonstratives stems of Kamas has been determined in Section 2: it is an anaphoric device, not used exophorically. In addition, it was necessary to distinguish a stressed, or prosodically independent, variant.

It has to be stressed that the results of this paper do not achieve a complete new understanding of the discussed Kamas text records. In most instances, the German translation in KW reveals a correct parsing, or it does not even make much of a difference whether an NP is translated as 'the boy' or 'this boy'. However, against the background that the Kamas text corpus provides some more problems involving (possible) occurrences of the demonstrative *dī/dí* which shall be discussed in the future, this paper aimed at providing a necessary base.

References

- Anderson, Gregory D. S. (1998), *Xakas*. München: Lincom Europa.
- Ariel, Mira (1990), *Accessing Noun-Phrase Antecedents*. London & New York: Routledge
- Baskakov, Nikolai A. & Inkizhekova-Grekul, Anastasiya I. (1953), *Xakassko-russkii slovar'*. Moskva: Nauka.
- Castrén, Matthias A. (1847), *Manuscripta Castréniana XIX*. *Samoiedica* 13: Kamass-Samoiedica. National Library of Finland, Helsinki.
- CM = Castrén (1847)
- Diessel, Holger (1999), *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. *Typological Studies in Language* 42. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Gundel, Jeanette K. & Hedberg, Nancy & Zacharski, Ron (1993), *Cognitive Status and the Form of Referring Expressions in Discourse*. *Language* 69: 264–307.
- Himmelmann, Nikolaus (1997), *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase*. *Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. *Linguistische Arbeiten* 362. Tübingen: Max Niemeyer.
- Joki, Aulis J. (1944), *Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* VIII. Helsinki.

- Klumpp, Gerson* (2002), Konverbkonstruktionen im Kamassischen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 58. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Krifka, Manfred* (2007), Basic Notions on Information Structure. In: Féry, Caroline & Fanselow, Gisbert & Krifka, Manfred (eds.). The Notions of Information Structure. ISIS 6. Potsdam: Universitätsverlag. 13–55.
- KW = Joki* (1944)
- Prince, Ellen F.* (1981), Toward a Taxonomy of Given-New Information. In: Cole, Peter (ed.). Radical Pragmatics. New York: Academic Press, 223–256.
- Skribnik, Elena* (2000), Pragmatic structuring in Northern Mansi. In: Seilenthal, Tõnu (ed.). Congressus Nonus Internationalis Fenno-ugristarum Pars VI: Dissertationes sectionum: Linguistica III. Tartu, 222–239.

Ломшина, Е. Н.

(Республика Мордовия, Саранск)

Отражение этических терминов в топонимике географических названий (на примере мордовского этноса)*

Топонимика в переводе с греческого означает название места. Это раздел ономастики, исследующий географические названия (топонимы), их функционирование, значение и происхождение, структуру, ареал распространения, развитие и изменение во времени. Совокупность топонимов на какой-либо территории составляет ее топонимию. Топонимы - это производные ландшафта и этноса, взаимодействия природы и общества. По характеру объектов выделяются следующие основные виды топонимии: *ойконимия* - название любого населенного пункта; *гидронимия* - названия водных объектов; *оронимия* - названия особенностей рельефа; *космонимия* - названия внеземных объектов. Исходя из величины объектов, устанавливают два главных вида топонимии: 1) *макротопонимия* - названия крупных природных или созданных человеком объектов и политико-административных объединений; 2) *микротопонимия* - индивидуализированные названия малых географических объектов, особенностей местного ландшафта (лесов, полей, урочищ и т. п.). Топонимика является ценным источником по изучению мировоззренческих ценностей, идеалов, ментальности того или иного этноса. Мы не ставим перед собой задачу изучить все виды топонимии. В статье сделана попытка проведения анализа этических терминов в топонимике географических названий в культурном пространстве мордовского этноса.

Анализ микротопонимии географических названий указывает на наличие этических терминов, присутствующих в названиях

* Издание статьи осуществлено при финансовой поддержке Минобрнауки РФ в рамках госзадания. Проект 6.6254.2011 «Исследование современных процессов и тенденций развития в культуре финно-угорских народов России».

географических объектов, что отражает мировоззренческие ценности мордовского этноса. Слово паро «добро» (м.,э) встречается в названиях сел. Анализируя топонимический словарь И. К. Инжеватова, мы встречаем такие названия как, Промзино (Паронза) – мокшанское село в Zubovo-Полянском районе, в основе названия которого лежит слово паро (добро), Паракино (Пары зеле) – эрзянское село в Большеберезниковском районе. В списке населенных мест Симбирской губернии (1863 г.) Паракино-село удельное из 189 дворов Ардатовского уезда. Паракино находится при речке Штырме, в 64 км. от Ардатова образовано выселенцами из д. Порамзы-.Черного до 1614 г.Название-антропоним, его происхождение связано с дохристианским именем Парай, осложненным топоформантом *-нза* [1с,171]. Парапино (Парапа) – мокшанское село в Ковылкинском районе Это село находится на берегу реки Мокша. «В списке населенных мест Пензенской губернии (1869 г.) Парапино-деревня казенная из 106 дворов Норовчатского уезда. Название антропоним, мордвин с дохристианским именем Парапа был первопоселенцем, основателем населенного пункта. [1с,171].

Парадеево (Парадэле) – эрзянское село в Ичалковском районе. «В списке населенных мест Симбирской губернии (1863 г.) Парадеево-село владельческое из 80 дворов Ардатовского уезда. В генеральной переписи Алатырского уезда упоминается «деревня Парадеева на речке на Сулослее тургаковского беляка, мордва Верхалатырская (1624). Название-антропоним связано с мордовским именем Парадей. Вактовом документе 1618 года упоминаются имена Ардатки Парадеева, Кечата Парадеева, Оря Пародеева и Суюша Пародеева. Параня - русское село в Атяшевском районе Республики Мордовия на речке Макшовка (Мокшалай). «В списке населенных мест Симбирской губернии (1863 г.) Параней-село владельческое из 128 дворов Алатырского уезда. Название антропоним, мордвин с дохристианским именем Параней был первопоселенцем, основателем данного населенного пункта.. [1, с.171;3,65]. Таким образом, названия этих сел произошли от дохристианских мордовских имен, в основе которого был корень «паро» (добро). Понятие любви – Вечкема (э), «Кельгома» (м.), любовных отношений встречается уже в текстах легенд и эпических песен, отразивших древние этапы жизни народа, в ономастике мордовских языческих имен, топонимике географических названий, в мифологии мордовского этноса, отразившей мировоззренческие установки, идеалы, ценности. Анализ географических названий позволил зафиксировать географические названия сел Республики Мордовия, в

которых имеется корень «любить». Например, Кельгинино (Кельге) мокшанское село в Zubово-Полянском районе. Название села сохраняет дохристианское имя Кельгай. Само имя образовано от глагола кельгомс «любить, уважать» [1, с.92-93]. Вичкидеево русское село в Теньгушевском районе. В названии села спрятано имя Вечкидей, возникшее благодаря глаголу вечкемс «любить», и имяобразующего суффикса –дей. [3, с.64], Вечкусы –русское село в Ичалковском районе. Название происходит от старинного эрзянского личного имени Вечкесь или Вечкись.

В ономастике мордовских языческих имен, как отмечает Н.Ф. Мокшин в книге «Тайны мордовских имен», встречаются такие дохристианские имена, как Вечкас, Вечкуш, Вечкуша, Вечкус, Вечкан, Вечкеват, Вечкенза, Вечкидей, Келгу, образованные от слова «вечкема», «кельгома» - любовь.[2]

Также в топонимике встречаются названия с негативным значением. Например, Вярвеле (в переводе с мокшанского вярь-кровь, веле –село)- русское село в Атюрьевском районе [1, 55]. Находится на реке Большой Шуструй. В списке населенных мест Тамбовской губернии (1866). Вярвель-деревня владельческая из 51 двора Спасского уезда. С XVII века является вотчиной крупного темниковского феодала. Из челобитной мордвина Отки Ентулатова и других о пропаже у них сжатой ржи «видно, что в 1863 году вотчинник занимался открытым разбоем.». Этимология происхождения названия села была связана с разбоем, насилием. Но, что интересно село русское, а название мокшанское. По всей видимости, название селу дали соседи мокшане.

Апракино [3, с.55] – русское село в Чамзинском районе . Фамилия Апраксин, по мнению Цыганкина Д.В. восходит к тюркскому слову *апураг* – «бахвал, хвастунишка».

.Ардатово (Орданьбуе) [3, с.63-65]- эрзянское село в Дубенском районе, город в Ардатовском районе, Лесное Ардашево (Ордаш)- мокшанское село в Темниковском районе. Их основа - имя прозвище _Ордатка (Ордай, ордадомс надуться, рассредиться.)

Каласево (Колазь веле) - эрзянское село в Ардатовском районе [3, с.64]. Название села содержит в своей структуре языческое имя Колась. Его происхождение связано с глагольной основой кола (коламс в переводе с эрзянского «разбить». повредить. колама порча, вредительство. извращение).

Анализ топонимики географических названий показал, что в основном, в топонимике отражены названия с позитивным значением, это, по-видимому, связано с тем, что преобладают самоназвания

объектов населенных пунктов. Своя же земля всегда воспринималась ценностно, качественно и позитивно. Эрзя и мокша мыслили себя в теснейшей и священной связи с землей своего рода.

Качества человека как индивида, как члена коллектива – семьи, рода, общины, с одной стороны, и качества земли, которой он владел в составе этого коллектива, – с другой, не размежевывались, переплетались в общественных представлениях этой эпохи.

Предметно-чувственное отношение к участку, которым владела семья, определяло его центральную роль в системе космических представлений людей. В усадьбе заключалась модель вселенной. Привязанный к земле хозяйством, поглощенный сельским трудом, человек воспринимал природу как интегральную часть самого себя и не относился к ней как к простому объекту приложения труда, владения или распоряжения. Земля представляла объект любования, отношение к ней имело нравственный смысл.

Отношение к земле – это безусловно отношение ценностной взаимосвязи, как и в реальном, так и в идеальном аспекте нравственного сознания.

В родовом обществе преобладала ценностная установка на гармоничное взаимодействие всех частей мира, они выступали как одинаково значимые элементы единого целого. Человек не вырывал себя из всеобщей связи явлений, напротив он постоянно подчеркивал свою связь с миром, брал природу в качестве критерия совершенства. Сознание первобытного общества помещало источник правильного поведения вне самого общества, в природе, которая не противопоставлялась обществу, как абсолютно враждебная стихия, хотя и не лишена была отрицательных «демонических характеристик».

Ценностное восприятие пространства, истоки гуманистического к ней отношения связываются прежде всего с язычеством. Этому феномену был присущ, во-первых, принцип анимизма, согласно которому животный и растительный мир воспринимался в образной форме. Мордва поклонялась Вирь-аве (матере леса), Ведь-аве (матере воды), Моде-аве (матери земли) и др. Анимизм у мордвы носил актуально-природосообразный характер. Во-вторых, характерным является принцип синкретизма, когда человек мыслит себя неотъемлемой частью Великой Матери-Природы. В-третьих, язычество, выступая как система этико-эстетических взглядов, влияла на формирование оценок, нравственного идеала, линии поведения, что нашло отражение в языковом оформлении географических названий. Надо добавить,

что этому способствовала антропоэтикоцентристская ориентация, присущая мордовскому этносу.

На основе этого мордовская сельская община выработала экологически оптимальные способы самоорганизации, позволяющие воспроизводить равновесие с природой, поддерживать телесно-духовную целостность. Создается своеобразная национально-этническая ментальность, как мировидение и способ мышления, как архетип культуры, которая нашла отражение в топонимике географических названий.

Список сокращений:

м- мокшанский

э.- эрзянский

Литература

- Инжеватов, И. К.* (1987), Топонимический словарь Мордовской АССР. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 264 с.
- Мокишин, Н. Ф.* (1991), Тайны мордовских имен. Мордовское книжное издательство, Саранск, 125 с.
- Цыганкин, Д. В.* (1993), Память земли. Мордовское книжное издательство, Саранск, 160 с.

Панченко, Светлана
(Екатеринбург)

Освоение многокомпонентных лексем хантыйского происхождения в русских письменных источниках 1870–1930 гг.

Источниками исследования послужили 289 русских печатных работ 1870–1930 гг., а именно монографии и статьи в журналах, описывающие разные районы проживания «остяков» в бассейне р. Оби с притоками. Более 500 лексем, язык-источник которых не имел письменности до 1931 года, приводятся в них в русской графике и представляют интерес с точки зрения их адаптации в русском языке посредством функционирования в письменных текстах. Комплексный анализ хантыйской лексики в источниках позволил проследить пути ее проникновения в русский язык и определить функцию того или иного исходно хантыйского слова в конкретном датированном тексте. Очевидная неоднородность хантыйских лексем по степени освоенности обусловила их распределение на I – **слова-вкрапления** (390 единиц), II – **окказиональные заимствования** (34 ед.) и III – **заимствования** (77 ед.) по нескольким критериям: функциональному (указание в тексте на хантыйскую или русскую сферу употребления слова), формальному (степень графической, фонетической, морфологической ассимиляции), семантическому (степень смысловой ассимиляции), количественному (частотность фиксации) и лексикографическому (фиксация слова в словарях русского языка). Слово-вкрапление – лексема, употребляемая как вставка из хантыйского языка в русский текст, переработанная на графико-фонетическом уровне с учетом графической и звуковой системы русского языка. Окказиональное заимствование – лексема, в разовом порядке употребляемая в русском тексте, освоенная на графико-фонетическом и морфологическом уровне, но, наряду с признаками вхождения в русскую речь автора, сохраняющая признаки «инородности». Заимствование – лексема хантыйского происхождения, освоенная в русском языке и часто употребляемая в источниках.

Этимологически хантыйские лексемы делятся на однословные и многокомпонентные. Цель исследования – показать освоение сложных лексем на разных языковых уровнях. Освоенность проявлена в следующем:

1. Вариативность на графическом уровне. В письменных источниках отражена вариативность при передаче на письме структуры слова. Из всех 452 слов-вкраплений этимологически 165 – двусоставные, 28 имеют 3 компонента, 4 состоят из 4 слов. Заимствования окказиональные и освоенные оформлены как одно слово, при этом этимологически 8 – двусоставные.

При передаче в русской графике хантыйских сложных слов возникают варианты: 1. Правильное членение на компоненты, например: **АЙ-ХУТЬ-НЕВЪ-ХАНЧЪ**. *р. Иртыш*. «Узор «ай-хуть-невъ-ханчъ» – малый пихтовый сук (ветка) - узор – встречается в нескольких вариантах» [Изделия остяков, 83] ~ ирт. *áj* 'малый', *χut* 'ель', в.-дем., фил., кр.-яр., сог., цин., чesn. *nəw* 'сук', *χäpč* 'узор, орнамент' [Steinitz, 12, 464, 987, 511], букв. 'малый еловый сук - узор'. 2. Неправильное членение: **МЫХАРГ-АНТЬ**. «Княженика: *р. Конда*. «мыхарг-анть» [Скалозубов, 62] ? ирт. *təu* 'земля', *χär* 'место', кам., кр.-яр. *änt* 'ягода' [Steinitz, 898, 544, 131], букв. 'земля-место-ягода'. 3. Одно слово. Именно при записи заимствований часто наблюдается отсутствие первоначального членения на компоненты: **КАЛЫДАН, КЫРСЕМ, НЕГОВОИ, ОРТИК, ПАТАНКА, СОРГАМКА, УТКЕЛ, ЧЕКВОЙ** [Щапов, 478; Лопарев, 226; Даль, 509, 490; Лопарев, 130; Дунин-Горкавич, 1911, 26; Бартенев, 1894, 129; Лопарев, 231]. Причиной структурных изменений сложной лексемы во всех случаях является то, что авторы не осознают внутреннюю форму слова: или она им не знакома у слов-вкраплений или заимствованное слово полностью освоено. В отношении заимствований речь идет о более сложной графико-фонетико-морфологической трансформации. Например: **І. ПАТОМ-КУЛ**. *Вах*. «Морожена рыба *pátom-kul*» [Дунин-Горкавич, 1910, 26]. **ІІ. ПАТАНКА**. 1. *г. Сургут*. «... одно из любимых рыбных лакомств сургутян – «патамка», т. е. сырая мерзлая рыба» [Швецов, 68]. 2. *с. Самарово на р. Иртыш*. «*pátanka*, сырая замороженная рыба» [Лопарев, 228] < *vas. patəm kul*, *тр.-юг. pátəm kil*, *каз. potəm χıl* 'мерзлая рыба' [Steinitz, 467]. Обратный процесс – выделение окончания слова – наблюдается при записи 11 окказиональных заимствований, этимологически однословных: «**тучан**»-ы [Руденко, 50], **лонх'и**, **менк'ом** [Смирнов, 141].

2. Вариативность на фонетическом уровне. Запись слов в русских источниках отражает 1) фонетические процессы при употреблении

слова в хантыйской речи; 2) диалектные варианты в фонетике исходного языка; 3) пути освоения слова в русском языке. Анализ фонетических изменений при фиксации лексем в источниках показал, что все слова в той или иной степени переработаны с учетом закономерностей звуковой системы русского языка. Однако в отличие от слов-вкраплений фонетическое освоение заимствований сопровождается их морфологической, словообразовательной и семантической адаптацией.

Вариативность при передаче звуков на письме – это закономерность, причем причины появления фонетических вариантов различны:

А. Один автор по-разному передает на письме звучание слова, принадлежащего к одному хантыйскому диалекту. Наиболее частотные явления: чередование гласных в безударном слоге слова и чередование согласных: Примеры: III. 1) **калдан**, **колыдан** [Финш, 460–461], **колыданъ**, **колыганъ** [Шостакович, 30]. Есть ценные записи, отражающие вариации устной хантыйской речи с изменением или редукцией звука в сравнении с более поздней фиксацией слова в словаре В. Штейница: **ТУД-ХАП**. с. *Обдорское*. «... Приходит «туд-хап» (огненная лодка)» [Бартенев, 1896, 115] ? обд. *tut* ‘огонь’, *χαρ* ‘лодка’ [Steinitz, 1420, 529], ‘огненная лодка’. Ср. обд. *tutəŋ-χαρ* ‘пароход’ [Steinitz, 529].

В. Авторы передают один хантыйский звук в слове в разных текстах по-разному. Очевидно большое разнообразие передачи специфических хантыйских звуков: [ц] – нуль звука, е, о, а, у; [0] – у, ы; [] – к, х, г; [?] – л, т; [\] – н, нк, нг; [S] – с, с', ш; [w] – в, у. Например: I. **Вах**. **СЮГМЕ-ЛЫВАТ** [Дунин-Горкавич, 1910, 21], **СУГМЕ-ЛУВАТ** [Шатилов, 49] ? *söymät läwät* [Steinitz, 1319, 792], ‘пленка бересты’.

С. Многокомпонентные лексемы представлены в вариантах, отражающих различия хантыйских диалектов: **ТОНДЫ-ВЕШЬ**, **ТУНСАХ-УАНЧ**. 1. *р. Казым*. «Берестяная маска (тонды вешъ)» [Шухов, 53]. 2. *р. Аган*. «Вбегает ... Иван, в берестяной маске с длинным носом – «тунсах-уанч» [Митусова, 12] ? аг. *tāntä* ‘береста’, *wāñč* ‘лицо’ [Терешкин, 476, 519], каз. *tōnti* ‘береста’, *wēš* ‘лицо’ [Steinitz, 1446, 1596], букв. ‘берестяное лицо’. Некоторые диалектные фиксации являются дополнениями к данным словаря хантыйского языка В. Штейница: **ВАЛЕХ**, **ВЕЛИ-ЮХ**. 1. *Вах*. «оленный шест валех» [Дунин-Горкавич, 1910, 32]. ~ *вах*.-*вас*. *weli*, ср. *варт*., юг. *weli*; *вах*., *вас*. *jux* ‘палка’; 2. *Ниж. Обь*. «для погони оленей служит шест..., называемый «вели-юх» (оленья палка)» [Старцев, 40]. ср. каз. *wīli*, сын. *wīli* ‘олень’; каз., сын. *jīx* ‘палка’, ‘шест’ [Steinitz, 1583, 331–333], ‘олений шест’. Ср. низ. *wūtə-wal-jux* ‘шест погонщика, напр. погонщика оленей’, букв. ‘олений шест-палка’ [Steinitz,

1589]. **КОТЬ-ЛУХЪ, КЕТЪ ЛУХЪ**. 1. Вах. «Костяная пластинка кóть-лухъ» [Дунин-Горкавич, 1910, 28]. 2. Сур. «Кетъ лухъ (по-остяцки) – костяные пластинки для ручного лука» [Дунин-Горкавич, 1911, 128] ~ 1. вах., вас. *köt*, 2. варт., м.-юг., тр.-юг. *köt*, юг. *köt*, ср. ирт. *ket* ‘рука’, 1. вах.-вас. *loy*; 2. варт. *лоу*, м.-юг., тр.-юг. *лăу* ‘кость’ [Steinitz, 698, 730], ‘кость для руки’. Ср. вас. *köt-löy* ‘костяная пластинка для защиты запястья’ [Steinitz, 698].

Д. В источниках есть фонетические фиксации лексемы-заимствования в статусе слова-вкрапления. Такие вариантные данные помогают установить исходное звучание и состав лексемы, верную этимологию слова, этапы освоения в русском языке. Например: **I. НЮГИ-ВЕЙ**. Каз. «Обувь ... летняя – из замши (*нюги-вей*)» [Шухов, 48]. **III. НЕГОВО́И, НЕГОВАИ**. Сиб. «НЕГОВО́И ... сиб. Летняя обувь остяков и русских, в Тобольском крае, из оленёвины, в роде чулков» [Даль, 509] < хант. Алквист **Nuga-vai** ‘хантыйские летние сапоги’, ср. каз., сын. *ńiki*, обд. *ńiki* ‘замша (каз., обд.: из оленьей шкуры)’; низ., шер., каз. *wej*, сын. *waj*, обд. *wāj* ‘пимы, сапоги из шкуры оленя’ (каз., обд.), ‘чулок’ (сын.) [Steinitz, 1032, 1559]. **I. ХОЛТИМОНЪ**. «Нац. рыболовные сети Остяков, «холтимонъ» (Калданъ, Колыданъ)» [Финш, 460-461]. **III. КАЛЫДАНЪ, КОЛЫДАНЪ, КАЛГАНЪ** и др. варианты. Сибирь. Ср. хант. вас. *kolttä-jöyäl-pon*, кам., низ., шер. *xuttä-pun*, каз. *холти-pon*, обд. *холти-pon*, бер. *xulta-pun*, сург. *koltta-pon*, ирт. *xute-pon* ‘калдан, мешковидная плавучая сеть с переметом’ [Steinitz, 482, 1172].

Чаще всего появление нескольких вариантов лексемы в русских источниках обусловлено как существованием диалектных вариантов слова в хантыйском языке, так и разнообразием передачи отдельных хантыйских звуков слова у разных авторов. Первичная вариативность в языке-источнике, дополненная вторичной в русском языке в процессе освоения, дает множество различных фиксаций слова.

3. На морфологическом уровне слова-вкрапления не проявляют свои грамматические характеристики в текстах, они лишь графически (шрифтом, кавычками, скобками) выделены. Адаптация 8 однословных заимствований-существительных, этимологически двусоставных, проявлена так: оформление рода, согласование с прилагательными, склонение с разными словоформами в источниках. Типичен мужской род: **КАЛЫДАН, КЫРСЕМ, ОРТИК, УТКЕЛ, ЧЕКВОЙ**; есть существительные женского рода: **ПАТАНКА, СОРГАМКА**. Большинство лексем фиксируется с окончательно оформленной разновидностью рода, однако отмечена и вариативность (женский род

при типичном мужском роде): «**колында** – особый снаряд» [Латкин, 135–136].

Морфологическое освоение сопровождается и словообразовательными процессами на двух уровнях: 1) при первичном заимствовании лексики из хантыйского языка в русский; 2) при функционировании заимствованной лексики в русском языке и появлении производных слов. Пример субстантивации: **ЕМЫН**. *Тобольский Север*. «Под «**емыни**» отведены громадные площади» [Статистика, 53] < ирт., низ., шер., сын., обд. *jetəŋ*, бер. *jetəŋ* ‘святой’ [Steinitz, 372, 1408]. Первоначально являясь определением в словосочетании, слово в сокращенной форме также употреблялось в хантыйском языке на Тобольском Севере в значении ‘святое место’. Ср. дем., кр.-яр. *jetəŋ tāχə* ‘святое место’ [Steinitz, 373]. Из 17 заимствований с производными в источниках 9 образуют только одно новое слово, а 8 имеют вариации частей речи (прил., сущ., гл.), среди которых 1 этимологически двусловное: **Колыдан** > **колданные** [Дунин-Горкавич, 1897, 3]; **колданщики** [Эристов, 67]; **ка(о)лыданить** [Даль, 79].

Интересны случаи появления морфемной многокомпонентности при заимствовании. Например, членение нечленимой иноязычной основы с последующим словообразованием и словоизменением: Непроизводный глагол **КАСЛАТЬ(-СЯ)**, образованный от глагола типа низ. *kas-*, каз. *kasl-*, обд. *kās-* [Steinitz, 693] фонетико-морфологическим способом, спрягается и имеет видовую пару и возвратность в письменных источниках: **каслали**, **каслаем**, **касляет**, **скаслал** [Евладов, 46, 56, 110, 251], **касаться** [Даль, 95]. Существительное **НУР** образует и глагол, и производное существительное: р. *Демьянка*. «... **нурят** в обе стороны, т. е. передвигают подо льдом при помощи длинных шестов (**нурила**) веревки, с прикрепленными к ним крыльями невода» [Патканов, 34], Ср. тр.-юг. *kili-nõr*, в.-дем. *xuŋə-nur*, каз. *xīli-nor* ‘шест с нанизанной на него рыбой для сушки’ [Steinitz, 468].

4. Освоение многокомпонентных лексем на семантическом уровне проявлено 1) в наличии оттенков значений в сравнении с данными словаря В. Штейница, 2) в особенностях перевода, 3) в утрате внутренней формы слова при заимствовании. Лексическая вариативность в хантыйском языке отражена в словах-вкраплениях, зафиксированных намного позднее в словаре В. Штейница, которые обладают в источниках другими семантическими оттенками за счет новых компонентов в сложном слове или за счет новых значений: **ЛЫБЫТ-ЭТТЫ-ТЫЛИС**. р. *Казым*. «Май – Лыбыт-этты-тылис (месяц листьев)» [Шухов, 30] ~ каз.

līpat-tīlās 'месяц листьев', *et-* 'появиться' [Steinitz, 201, 851–852, 1430]. 'Месяц появляющихся листьев'.

Полисемия в языке-источнике проявлена и в группе сложных лексем с компонентом **ЮХ** «дерево». В текстах он представлен в трех общих значениях на основе метонимии: 1) «дерево-растение», 2) «дерево-материал», 3) «приспособление из дерева», «напр., палка, стропило, вежа» [Steinitz, с. 331–333]. Из 30 слов этой группы 11 лексем не зафиксированы в словаре В. Штейница в многокомпонентном виде, 10 приведены в других диалектах и 9 воспроизведены в словаре – такая вариативность показывает значимость данных из русских письменных источников как дополнительных сведений об ареале распространения слов. Например: *Нижняя Обь*. **ЛЕЙДЫ-ЮХЪ** «цепь» [Финш, 462] ? ср. каз. *loj-*, сын. *loj-*, обд. *laj-* 'подвешивать', каз., сын. *jǫx*, обд. *jux* 'палка' [Steinitz, 721, 331–333]. 'Палка для подвешивания'. Ср. тр.-юг. *lǎjǎutǎ lǒu*, каз. *lojit jǫx* 'кость для подвешивания', 'деревянный крюк для подвешивания колыбели' [Steinitz, 721].

Авторы текстов по-разному толковали значения приводимых ими иноязычных слов. Слова-вкрапления в подавляющем большинстве случаев переводятся правильно. Чаще всего не сохраняется структура многокомпонентных лексем (сущ. или прил. + сущ.): 1) либо используются литературные общеупотребительные термины, которые обобщают значение слова и не передают признаки реалии при номинации или метафору, 2) либо опускается оттенок значения, выраженный каким-либо компонентом сложного слова, при сохранении смысловой доминанты. Например: 1) **ПИДЕ-ВОНЗЕЛЬ**. *г. Березов.* «Водяника черная или вороника: бер. «пиде-вонзель»» [Скалозубов, 28] ? бер. *pita, piti* 'черный', *op* 'большой', *set* 'глаз' [Steinitz, 1135, 110, 1338]. Букв. 'черный большой глаз'. **САР-ЛОУ**. Обд. «Табакерки (*сар-лоу*)» [Руденко, 43] ~ обд. *sār-lux* 'табакерка' [Steinitz, 300]. Букв. 'кость для табака'; 2) **ПЕСЛИХЪ ПАМЪ**. *Вах.* «Осока *пэслихъ памъ*» [Дунин-Горкавич, 1919, 8]. *Кев.* «Осока ... *песте-пумъ*» [Скалозубов, 21] ? *вах. peslaj*, ср. кон. *peštǎ*, кр. *peštǎ* 'осока', *вах. rat*, ирт. *rut* 'травы' [Steinitz, 1230, 1165], букв. 'осока-травы'. **КАРДЫ-НЁТЬ**. *р. Казым.* «Стрелы (*карды-нёть*)» [Шухов, 52] ~ каз. *karti* 'железо', *ǫol* 'стрелы' [Steinitz, с. 685, 1040], букв. 'железная стрела'.

Наряду с этим при переводе трети многокомпонентных лексем буквально передается и их значение, и внутренняя форма. Например: *Вах.* «рыба ... подсушивается на особой сушилке на кострище – «*кул-нянелъте-леме*» (*рыбу сушит сушилка*)» [Шатилов, 42] ~ *вах. kul* 'рыба', *pānaltǎ-* 'сушить', *lǎmǎt* 'сушилки, подмости для сушки рыбы' [Steinitz,

466, 1179, 767]. Букв. 'рыбу сушить сушилка'. В этнографических текстах перевод часто дополнен описанием предметов и явлений, относящихся к хозяйственной деятельности, материальной и духовной культуре народа ханты. В определенном смысле иноязычная лексика семантически адаптируется в русских текстах при переводе и пояснении, однако она остается фактом хантыйского языка без процессов трансформации значения слова в новой языковой среде.

Заимствования в подавляющем большинстве случаев используется в русском языке в своем изначально прямом значении. Терминологическая однозначность, конкретность значений, связь с трудовой деятельностью людей послужили основными причинами закрепления иноязычных слов в первичном значении языка-источника. При этом значения отдельных компонентов исходной сложной лексики не осознаются носителями русского языка на фоне многоуровневой адаптации. Примеры: **УТКЕЛЬ**. Обдорск. «Уткель – возжа в оленьей упряжи» [Бартенев, 1894, 129]. Ср. каз. *йк-кел*, сын. *йк-кел*, бер. *ик-кел*, обд. *ок-кол* 'возжа', каз. *йк-кел* 'возжа оленя' [Steinitz, 31].

Рассмотренные процессы освоения многокомпонентной лексики хантыйского происхождения в русских письменных источниках помогают в дальнейших разноуровневых реконструкциях и сопоставлениях при анализе взаимодействия языков. Кроме языковой сферы данные можно использовать при изучении фольклора, этнографии и истории народа ханты.

Литература

- Бартенев, В. В. (1894), О русском языке в Обдорском крае // Живая старина. СПб., Вып. 1, отд. IV. с. 126–129.
- Бартенев, В. В. (1896), На крайнем северо-западе Сибири: Очерки Обдорского края. СПб., 154 с.
- Даль, В. И. (1881), Толковый словарь живого великорусского языка. СПб., изд. М. О. Вольфа, Том 2: И–О. 779 с.
- Дунин-Горкавич, А. А. (1897), Словарь технических терминов, употребляющихся в работе // Север Тобольской губернии. Опыт описания страны, её естественных богатств и промышленной деятельности её населения. Тобольск, с. 1–4.
- Дунин-Горкавич, А. А. (1910), Русско-остячко-самоедский практический словарь наиболее употребительных слов. Тобольск, 58 с.

- Дунин-Горкавич, А. А. (1911), Тобольский Север. Том III: Этнографический очерк местных инородцев. Тобольск, 140, 51 с. прил.
- Евладов, В. П. (1992), По тундрам Ямала к Белому Острову. Экспедиция на Крайний Север полуострова Ямал в 1928–1929 гг. Тюмень, 289 с.
- Изделия остяков Тобольской губернии. Этнографическая коллекция Тобольского Губернского Музея на первой Западно-Сибирской Выставке в г. Омске. Объяснительный указатель к коллекции. Тобольск, 1911. – 136 с.
- Латкин, Н. (1884), Карское море / Н. Латкин // Живописная Россия. М., 1884. Т. 11: Западная Сибирь. Очерк VII. С. 118–138.
- Лопарев, Х. М. (1997), Самарово, село Тобольской губернии и округа: хроника, воспоминания и материалы о его прошлом. Тюмень, 264 с.
- Митусова, Р. (1926), Медвежий праздник у аганских остяков Сургутского р., Тобольского округа. (Из путевого дневника) // Тобольский край. Тобольск, № 1. – С. 11–14.
- Патканов, С. (1894), По Демьянке (Бытовой и экономический очерк) // Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Омск, Кн. XVI, вып. II и III. – с. 1–64.
- Руденко, С. (1914), Предметы из остяцкого могильника возле Обдорска // Материалы по этнографии России. Т. II. с. 35–56.
- Скалозубов, Н. Л. (1913), Ботанический словарь // Ежегодник Тобольского Губернского Музея. Тобольск, 1913. Вып. XXI, II. с. 1–87.
- Смирнов, И. (1904), Остяки и вогулы (югра): Историко-этнографический очерк // Вестник и Библиотека Самообразования. СПб., № 2. с. 61–68; № 3. с. 99–104; № 4. с. 136–149.
- Старцев, Г. (1928), Остяки. Социально – этнографический очерк. Л. – 152 с.
- Статистика Российской Империи. Т. XXVII: Волости и населенные места 1893 г. Тобольская и Енисейская губернии. СПб., 1895. Вып. 10: Тобольская губерния. 204 с.
- Терешкин, Н. И. (1891), Словарь восточно-хантыйских диалектов. Л. – 544 с.
- Финш, О., Брэм А. (1882), Путешествие в Западную Сибирь. М., 578 с.
- Шатилов, М. (1929), Пища Ваховских остяков. Томск, с. 41–50.
- Швецов С. Очерк Сургутского края // Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Омск, 1888. Кн. X. с. 1–87.
- Шостакович Б. Промыслы Нарымского края // Записки Западно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Омск, 1882. Кн. IV. – С. 1–40.

- Шухов, И.Н.* (1916), Река Казым и ее обитатели // Ежегодник Тобольского Губернского Музея. Тобольск, Вып. XXVI. – с. 1–57.
- Щапов, А. П.* (1906), Историко-этнографическая организация русского народонаселения // Сочинения А. П. Щапова. СПб., Том 2. с. 398–480.
- Эристов, А.* (1930), Уральский север. Тобольск.
- Steinitz, Wolfgang* (1966–1991), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der Ostjakischen Sprache. Berlin. L. 1–13.

Adalékok Jegorov–Popov Емынъ ястопса c. munkájához*

„Az osztják nyelvújító törekvések Vologodskyval kezdődnek, ő volt minden idők legnagyobb osztják nyelvújítója. Evangéliumfordításaiban megalkotta a vallási műnyelvet...” – írja Schmidt Éva (1973/2006: 25). Vologodszkij Máté evangéliumát fordította osztjákra, a művet Hunfalvy Pál is közzétette a Nyelv-tudományi Közleményekben (1869, 1875).

A nyelvújító törekvések első korszakának nevezett időszakba (Schmidt uo.: 26) tartozik Jegorov tevékenysége is. Joan Jegorov az omszki tanítói szeminárium elvégzése után 1894-ben lett az obdorszki misszió tagja. Többek között tankönyveket is írt hanti és nyenyec gyerekek számára. Ezek közé tartozik a *Емынъ ястопса* 'Szent történet' címet viselő kétnyelvű (osztják-orosz) hitoktató mű is, amely Tobolszkban 1900-ban jelent meg. Bár a címlapon két szerző (Jegorov és Popov) neve szerepel, a misszió történetét megíró Irinarch (polgári nevén Semanovszkij) a kiadvánnyal kapcsolatban csak Jegorov nevét említi (1904: 144). Egyébként Obdorszk 1898-as krónikájában Irinarch azt is megemlíti, hogy a városba megérkezett Joszif Joszifovics Pápai, magyar nyelvész (Csepregi 2005: 112).

Pápay szibériai kutatóútja során 1898. augusztus 17-e és 1899. március 29-e között fő tartózkodási helye Obdorszk volt. Jegorovot Pápay József is jól ismerte, naplójában és leveleiben rendszeresen írt róla, János atyaként emlegeti. Valamint a településen élő más szerzetesek tevékenységéről (pl. Irinarch) is gyakran beszámol.

1898. augusztus 30-án ezt jegyezte le Pápay menyasszonyához írt levelében: „*Ily körülmények között legjobban érzem magamat Irinarch atya (egy fiatal szerzetes, aki Szt. Pétervárról jött ide) és Matyaszevics barátom társaságában. Irinarch atya is az osztjákokkal foglalatoskodik, a napokban vándorútra kel. Összeszedi az osztják gyermekeket és elhozza őket Obdorszkba, itt azután tanogatja*

* Егоров, Иоаннъ – Поповъ, Иоаннъ (1900), Емынъ ястопса. Издание Тобольскаго Комитета Православнаго Миссіонерскаго Общества.

őket az ábécére” – számolt be (R 1670/VII). Irinarchról Karjalainen is megemlékezett naplójában. Fiatal, vidám orosz férfit ismert meg benne, aki a papokra nem jellemző módon Zolát olvasott, mindig énekelt. Munkáját is újszerűen végezte: ő maga kereste fel jurtaikban az osztjákokat. Azt sem bánta, ha a hantik megőrzik bálványait, és áldoznak nekik (Karjalainen–Krohn 1921: 33).

A misszió szempontjából fontos eseményen vett részt Pápay 1898. október 2-án, amelyről így emlékezett meg naplójában: *„Ma volt a misszionárius iskola megnyitása. János atya [Joan Jegorov] meghívott erre az ünnepélyre. Négy tanítvány. (Egynek az apja és anyja is ott volt.) Az imádságot osztják nyelven mondták és énekeltek... A szentelés. Az osztják nem igen érdeklődött, szemügyre vette az egyes tárgyakat, padokat stb. Hogy jobban lássa, még le is hajolt... a szenteléskor elnevette magát, mikor a pap megfecskenedezte a szentelt vízzel... Az ünnep lakomával végződött”* (R 1673/IV).

Pápay ott tartózkodása során egyre többet tudott meg a misszió tagjairól. Irinarch atyával kapcsolatban ezt írta naplójába (1898. dec. 20-án): *„... Rendkívül érdekes ember, tűz-láng! Mindennap más és másféle tervvel áll elő, érdekesek az érseknek küldött számadásai – úgy szólván – mindvalamennyit végig kellett olvasnom...Az obdorszki kereskedőket ki nem állhatja, látja, hogy mint zsarolják ezeket a szegény osztjákokat – szóval itt nem sok jó embere van. Sokat vesződik a misszió könyvtárával is, erre ő maga is sokat áldozott, csak az a baj, hogy nagyon sokat akar”* (R 1673/VI). Pápay a misszió tagjai között feszültséget érzékelt, Irinarch maga is sokat beszélt a papi intrikákról, ő különösképp tobolszki rosszakaróitól tartott (uo.1898. dec. 21).

Az orosz újév napján (azaz január 13-án) Pápaynak sok látogatója akadt, s kötelességszerűen ő is körbejárta ismerőseit, bármennyire is hátráltatta ez munkájában. Hiszen tudta, ha nem tartaná be az íratlan szabályokat, sok keletlenesség érhetné, különösen a kereskedők akadályozhatnák tevékenységét. Ezen az ünnepnapon járt a szerzeteseknél is, akik a misszió nyolc kis tanítványának karácsonyfát állítottak, és apró ajándékokkal is meglepték őket. A gyerekek az ünnepségen elferdített osztják nyelven a Miatyánkot is elénekeltek. Ekkor történt egy furcsa eset. A templom előtt a szamojédok rénszarvast áldoztak *„Nikolaj iginek”* (azaz Szent Miklósnak). Az ő szemükben ez a szent már pogány istenséggé változott, ugyanúgy tisztelték, mint a többi bálványukat. A szerzetesek, akik később vették észre a történeteket, nem bizonyultak túlságosan megértőnek, és elzavarták onnan a nyenyeceket (R 1673/VI).

Pápay néhány hét múlva az általa János atyának nevezett Jegorovtól tudta meg, hogy Irinarchot valószínűleg áthelyezik (márc. 8). Március 20-án már bizonyossá vált, hogy Irinarchot Tobolszkba hívatta a püspök, a misszió vezetője János atya lesz. A szerzetes kénytelen-kelletlen hozzáfogott az úti készüle-

tekhez. Reménykedett, hogy még a nyáron visszatérhet. Irinarch e készülődés közben mesélte el Pápaynak, hogy állítólag a tobolszki érsek kétségbe vonta a magyar nyelvész keresztényi voltát, mert valaki hírül vitte, hogy együtt áldozott az osztjakkal.

Pápaynak március 25-én kelt (Szarka Antóniához címzett) leveléből értesülünk arról, hogy Irinarch atya Európába indul, és csak a nyáron tér vissza. Ebben a levélben Pápay két fényképet is küldött: magyarázata szerint az egyik az osztják iskoláról készült, a másikon pedig a két szerzetes is látható: „... az osztják csemetéket János atya oktatja (ez az idősebb pap), a fiatal szerzetes Irinarch atya, a misszió feje” (R 1670/VII). A missziós iskola képének hátlapján a tanulók névsora és adatai olvashatók, tehát ez érdekes kortörténeti dokumentum, amelyet A. Molnár Ferenc (1990) közölt.

1899. március 29-én Pápay búcsút vett kedves ismerőseitől. János atya megígéri, hogy egy Popov-féle fordítást Pápay után küld. Ez valóban így is történt, erről tanúskodik egy kísérő levél 1899. augusztus 1-jei keltezéssel (R 1670/I), amelyben osztják nyelvű evangéliumra és tankönyvre utal, és kéri Pápayt, ne nyelvészeti szempontból nézze őket. (Ezek a küldemények kéziratos másolatok, és a debreceni hagyatékban az R 1690 számon találhatók.)

Jegorovot hamar a bizalmukba fogadták az őslakosok, nagy szerepe volt az „inorogyc” iskola 1898-as megnyitásában. Itt a környékbeli (hanti, manyisi, nyenyec) lakosok gyermekei tanulhattak. Számukra készült a szóban forgó munka, tartalma a tananyag fontos részét jelentette. A szerzők különös gondot fordítottak a bibliai események ismertetésén túl az egyházi ünnepek eredetének megmagyarázására is.

Nem mindennapi feladat jutott a hitoktató könyv íróinak: a bibliai fogalmakat, eseményeket kellett körülírniuk, hanti nyelven terminológiát alkotniuk. Többször kényszerültek orosz szavak átvételére, emellett gyakran éltek különféle nyelvújítási módszerekkel: más jelentésben használtak közismert szavakat, új összetételeket, kifejezéseket hoztak létre; de találhatunk az agglutinációra és a szófajváltásra is példákat.

A következőkben a tankönyvben föllelhető nyelvi újítások néhány jellegzetes típusát mutatom be. A szavak, kifejezések értelmezésében felhasználtam a Honti László által összeállított szójegyzéket (Nordostjakisches Wörterverzeichnis 1982). Ez a mű több 19. századi kéziratos forrás szóanyagát dolgozta fel: Popov osztják–szamojéd szótárát, Roszljakov–Bartenyev orosz–osztják szótárát. Az említett munkák korábban készültek, mint Jegorov tankönyve, de a szócikkek tartalma azt bizonyítja, hogy a szerzők a helybéli gyerekek vallásos nevelésére is felkészültek. Bartenyev és Roszljakov osztják nyelvtant is írtak. Arról is van tudomásunk Honti műve alapján (1982: IV),

hogy a missziós iskola vezetője ezt a nyelvtant lemásolta, hogy tanulhasson belőle. Ez a vezető lehetett Popov, Irinarch vagy talán Jegorov is.

Az orosz szavak egy részét változatlan formában találjuk az osztják szövegben:

рай 'paradicsom, éden'

грех 'bűn,'

судъ 'ítélet,'

креститель 'keresztelő'

апостолъ 'apostol'

Ветхий Заветъ 'Ószövetség.'

Arra is találunk példát, hogy a *грех* 'bűn' szót más alakváltozatban is közlik: *крехъ*.

Az osztják szavak új jelentésben szerepelnek:

ондазъ 'segítség, jószívűség,' itt 'kegyelem.'

Торымъ 'Isten,'

вешитаты 'megmentő, megváltó'. Ebben a jelentésben már Roszljakov–Bartenyev művében is találunk adatot (vö. Honti1982: 208/1696). Az igei szótő első jelentése a rének terelésére vonatkozik.

ельбидасъ 'feltámasztott' Az 'új' jelentésű melléknévből képzett ige jelen-tései: 'megújul, átváltozik, feltámad'; a szó ebben a jelentésben már korábbi szerzők műveiben is előfordul (vö. Honti 1982: 29–30/244).

A grammatikalizálódást a szóösszetétel speciális alfájának nevezi Widmer Anna (2004: 132). Az agglutináció elsősorban a *wer* 'dolog,' 'ügy,' 'munka' jelentésű szóval alkotott kifejezésekben, összetételekben érvényesül. A -ság/-ség, illetve az -ás/-és képző funkcióját tölti be a szó, az ilyen típusú szószervezetek különírása mind a mai napig megmaradt. Legtöbbször folyamatos vagy befejezett melléknévi igenévhez kapcsolódik:

муу омдымъ веръ 'a föld teremése,'

ханжасты веръ 'írás, irat'

перная лонгомъ веръ 'keresztelés, megkeresztelkedés' (vö. Honti 1982: 80/651). A *перна* 'kereszt' jelentésű szó zürjén eredetű, a *лõη, læη* első jelentése 'belép, bemegy'.

вотъ роммолдымъ веръ 'a szél lecsendesítése, megfékezése, megszelídítése' (vö. Honti 1982: 144/1172)

эльбидымъ веръ, епъбидымъ веръ 'feltámadás'

этдтымъ веръ 'jelenés, megjelenés'

шогазимъ веръ 'elszenvedett dolog, szenvedés'

перна тайна халамъ веръ 'keresztthalál'

Торымъ Ази пеля нохъ элымъ веръ 'Istenatyához való felemelkedés, mennybemenetel'

Arra is van példa, hogy orosz (eredetű) szóhoz illesztik a képzőszerű utótagot:

судъ веръ 'ítélet'

благословидымъ веръ 'áldott dolog, (meg)áldás'

виноватъ веръ 'bűnös dolog, bűn'

Különösen a foglalkozásnevek kifejezésére használnak összetételszerű kifejezéseket:

поишихо няннь верды хо 'földműves' (vö. Honti 1982: 138/1131)

ландъ сэмъ энмалты хо 'táplálékmagot növelő ember, magvető'

ошъ тась тайды хо 'juhnyáját birtokló ember, pásztor' (Honti 1982: 21/173)

ошъ тась лаулды ягъ; ошъ тась шавды ягъ 'juhnyáját védő, óvó, őrző emberek, pásztorok' (Honti 1982: 73/594)

Gyakori a körülírás jelzős szerkezettel, pl.:

емъ хоразынъ оръ 'jó szép erdő, Paradicsom'

емынъ пурьсь иги Иосифъ 'szent öreg férfi József'

Емынъ Еви Марія tkp. 'szent lány Mária, azaz Szűz Mária; Vologodszkijnál ugyanígy: *jemīng evi* (Hunfalvy 1875: 212)

ландъ сэмъ 'gabonamag, vetőmag'

тудынъ оголъ 'tüzes szán, tüzes szekér' (vö. Honti 1982: 2/11)

емынъ хотъ 'szent ház, templom' Ugyanezt a kifejezést használta Vologodszkij is (Hunfalvy 1875: 214).

емынъ хатлъ 'szent nap, ünnep'

юхъ работа вератманъ 'famunka csinálván, ács' Szent József foglalkozásának jelölésére félig orosz, félig osztják elnevezést használnak a szerzők.

судъ ягъ 'bírák'

емынъ ястонца 'szent történet'

холымъ вешни 'Szentháromság' tkp. 'Háromarcú'

Емынъ Лиль 'Szentlélek'

Тохлынъ Емынъ Лиль 'Szárnyas Szentlélek' tkp. angyal, a továbbiakban *тохлынъ лиль* 'szárnyas lélek'.

емъ ай кель паумтты хо tkp. jó hírt hozó, közlő, tevő ember; az angyal szót értelmezik így a szerzők.

емынъ ай кель 'szent hír' (Vologodszkijnál *jim ajkol* 'jó hír' [Hunfalvy 1875: 195]).

перная лоһолты хо 'keresztelő ember' [Szent János']

перная лонды 'keresztelni'

онтлматы хо 'tanítvány' és 'tanító' jelentésben is használatos; 'apostol'

Емынъ пори веръ 'szent evés, utolsó vacsora'

тыниимъ хо предающий человек 'eladó ember, áruló'

Емыҥъ ларасъ 'szent láda, frigy láda'

A szerzők időnként élnek azzal a lehetőséggel is, hogy a hanti szövegben megmagyarázzák egy-egy orosz szó, kifejezés jelentését, majd a továbbiakban mindkét szövegben csak az orosz megfelelőt használják. Pl.:

Давидъ Емыҥъ хонъ хажемъ нэбеклапъ русь языкъна Псалтирь 'A Dávid szent király által írt szent papírok orosz nyelven Псалтирь [Zsoltároskönyv]'

Az orosz *пророк* 'proféta' szó jelentésére ez a kifejezés szolgál: *ельли осьты хо* 'előre tudó emberek'. A folytatásban (miután megmagyarázták a szó jelentését), az orosz megfelelő szerepel mind a két szövegben. Vologodszkijnál a hasonló szerkezetben kinyilatkoztatásra esik a hangsúly: *jelli jastati iki* 'előre mondó öreg' (Hunfalvy 1874: 211).

Míg Vologodszkij Máté evangéliumának szöveghű fordítására törekedett, addig Jegorov és Popov munkája a fontosabb bibliai események ismertetésén túl magyarázatot ad az egyházi ünnepek eredetére. A szerzők feltehetően ismerték a vallásos irodalom osztják nyelvi előzményeit, azaz például Vologodszkij munkáját. Így felhasználhatták az elődök neologizmusait, de maguk is szükségszerűen alkottak újabb kifejezéseket, szavakat.

Irodalom

- Csepregi Márta (2005), Jamali tájak, emberek (Ljudmila Lipatova fotóiról). Pannon Tükör 10: 111–112.
- Honti, László (1982), Nordostjakisches Wörterverzeichnis. József Attila Tudományegyetem, Szeged. Studia Uralo-altaica 16.
- Hunfalvy Pál (1869), Osztják evangélium s az éjszaki osztják nyelv. Nyelvtudományi Közlemények 7. évf. 403–419.
- Hunfalvy Pál (1875), Az éjszaki osztják nyelv. Nyelvtudományi Közlemények 11. évf. 188–217.
- Иринарх 1904: История Обдорской Духовной Миссии 1. том 1854–1904. Санктпетербург.
- Karjalainen, K. F. – Krohn, K. (1921), Siperian-matkoilta. Porvoo.
- A. Molnár Ferenc (1990), Finnugor vonatkozású kéziratok és fényképek Debrecenben. CIFU–7/A: 48–55.
- Pápay József kéziratos debreceni hagyatéka. A Tiszántúli Református és Kolégiumi Nagykönyvtár kéziratára, az R1670–1692 szám alatt besorozva.

Schmidt Éva szakdolgozata (1973/2006), In (Sipos Mária szerk.:) *Nyelv, nyelv-járás, irodalom*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Schmidt Éva Könyvtár 2.

Widmer Anna (2004), „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek!” Az új suriskári osztják bibliafordításról. *Folia Uralica Debreceniensia* 11. 127-139.

A tisztátalanság eredete

Az állatok szerepe a hanti tisztaság-koncepcióban

1. Bevezetés

Schmidt Éva munkásságára – és lényére – emlékezve az első, ami eszünkbe jut, a **medve**, az obi-ugor medvekultusz. A medvével kapcsolatos obi-ugor folklórból, rítusokból és hitvilágra vonatkozó adatokból Schmidt Éva által leszűrt vallási koncepció olyan kristálytisza és koherens, hogy inkább tényként, mint tudományos koncepcióként érzékelhető. Megértése önmagában komoly szellemi kihívás, újragondolására pedig aligha vállalkozhat az, aki nála kevesebb adatot ismer – nála többet pedig nem ismer senki.

Írásomban is alapelemként használom fel Schmidt Évának az obi-ugor világképről készített modelljét, ehhez próbálom viszonyítani a tisztasággal kapcsolatos adatokat és problémákat. Tanulmányom az állatokra vonatkozó tiltásokon keresztül vizsgálja a tisztaság fogalmát. A 'tisza' jelentése összeér a 'tiltott, szent' fogalmával, ami az állatvilággal való kapcsolatban központi kategória. Míg azonban bizonyos tiltások egyértelműen vonatkoznak egyes állatokra, feltételezve, hogy azok 'tisza, tiltott, szent' minőségűek, hiszen ennek megőrzése tűnik a tiltások céljának, addig állatok tisztátalanságára alig akad példa, kérdés tehát, hogy „mihez képest” 'tisza, tiltott, szent' egy állat. Új terapeadataim¹ e kérdést a végeletekig feszítik, ugyanis a hanti kultúrából ismert, nőiséggel kapcsolatos tisztátalanság – amely női eredete miatt egyértelműen az emberi világhoz kötött – megjelenik egy állatfaj, a menyhal tulajdonságai között is, eleve tisztátalannak tekintve e fajt. Létezhet-e tehát női jellegű, emberi eredetű tisztátalanság a nem-emberi világban?

¹ Intenzív kutatást az északi hantik Szinja folyó mentén lakó csoportjánál végeztem-végzek, így tanulmányom elsősorban rájuk vonatkozik, a nyelvi adatok is e nyelvjárást tükrözik.

2. A tisztaság a hantiknál²

2.1. Fogalmak

A tisztaság fogalma a hanti kultúrában (is) több szinten értelmezhető: a hétköznapi értelemben vett piszok, piszkosság és ennek ellentéte, a tisztaság mellett létezik egy „elvi”, gyakran „szakrális”-ként megnevezett tisztaság és tisztátalanság. Ez utóbbi egyértelműen a női havi tisztuláshoz kapcsolódik, bár nem fizikai valóságában, hanem az ez által okozott elvi tisztátalanság meglétében mindenben, ami érintkezik a női alsótesttel annak termékeny időszakában, tehát az első menstruációtól a menopauzáig tartó hosszú időszakon keresztül végig – igaz, havonta és a gyermekvárás idején változó mértékben.

2.2. Kifejezések

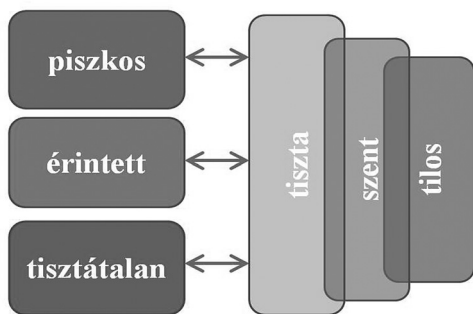
Tereptapasztalataim alapján a tisztasággal kapcsolatos fogalmak a színjai hanti kultúrában a következőképpen verbalizálódnak:

A *sistam* 'tisztá' szó nagyon széles jelentésben, tulajdonképpen az említett fogalomkörök túlnyomó többségében használatos, míg az ezzel szembenálló 'nem-tiszta' kifejezésére önálló szavak állnak rendelkezésre. Létezik egy hétköznapi, praktikus jellegű tisztaságfogalom. Van, ami *sistam* 'tisztá', ami pedig nem az, az lehet *χulen* 'piszkos', *naprəŋ* 'szemetes', *noxləŋ* 'maszatos', belepheti a *wōsi* 'füst, korom, por'. A 'tisztá' szó használatos azonban 'új', 'érintetlen' értelemben is. Ugyancsak a 'tisztá' szóval fejezik ki a női tisztátalanságtól, a *šoxma*-tól való mentességet is. A tiszta és a tisztátalan szétválasztását, illetve összekeveredésük megakadályozását tiltások segítik, így a tisztaság koncepciója összefüggésbe kerül a 'szent, tiltott, tabu' fogalmával is. A *raχəl*, *ət raχəl* 'szabad, nem szabad' kifejezés praktikus értelemben is használatos, de a tiltások, tabuk magyarázata során is e kifejezést használják. A *jem* 'szent, tiltott, tabu' szó jelentéseként hantiul elsősorban az *ət raχəl* 'nem szabad' magyarázatot adják meg.

A nem-tiszta állapot mértéke és érvénye is változó lehet. A hétköznapi vagy háztartási piszok tisztítható: a piszkos tárgyról lemosható, kiporolható, lesöpörhető, stb., a piszok megszüntethető, a tisztaság helyreállítható. Az 'új, érintetlen' értelemben használt tisztaságát ezzel szemben végérvényesen elveszti valami, amint használatba kerül, kicsomagolják, feltárlják; ez a folyamat tehát

² A téma kutatása az OTKA PD 83284 „Amikor a láb elnehezül... – a tisztaság koncepciója a színjai hantiknál” című projekt keretében zajlik az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2011–2014 között.

visszafordíthatatlan. A női jellegű tisztátalanság esetében a tisztítás bizonyos esetben és mértékben lehetséges, bizonyos esetekben nem; ennek szabálya nem teljesen világos egyelőre. Tény, hogy a nők számára a havi tisztulás és a szülés után létezik tisztítóeljárárs, így mosakodás, gőzölés és füstölés után viszszatérnek a közösségbe és a közös térbe (Taligina 1999, 2005), teljesen azonban ekkor sem számítanak tisztának. Bizonyos tárgyak – padlódeszka, női fekhely részei, női cipő, alsónemű – első használat után végérvényesen tisztátalanná válnak. (1-2. ábra; RuttKay-Miklián 2012: 515–519.)

1. ábra: A tisztaság és nem-tisztaság kategóriáinak nyelvi kifejezése

2. ábra: A nem-tisztaság kategóriái és tulajdonságai

2.3. Az „elvi tisztátalanság” lényege

A hanti „elvi” szenny neve *šoxma*. Fizikai (fiziológiai) eredete ellenére a fogalom nem fizikális szennyeződést takar. Amint egy nő *kūral lawarta jis* ’lába elnehezült’, azaz elkezdődött havi tisztulása, talpától felfelé egészen a derekáig, sőt akár a nyakáig is (Rombangyjeva 1975: 301) szennyezettnek számít. Ez a szennyeződés, a *šoxma* ’női eredetű tisztátalanság’ permanens,

periodikusan felerősödve jelen van a nő lábfeijében, a havi tisztulás alatt pedig hatása felerősödik. Csak a menopauzával szűnik meg, amikor a nő *süwəl ɣot-loŋala wöskalle* 'botját a tetőre dobja'. Bár ettől kezdve az elvi szabály szerint tisztátalansága okafogzott, a *šöχma*-val kapcsolatos viselkedésükön a nők általában nem változtatnak. A *šöχma* olyan szubsztancia, amely jelen van az „elnehezült” női lábban, sőt felülről lefelé haladva terjedni is képes, mintegy „fertőz”. Ezért minden, amire tisztátalan női láb rálépett, belebújt, amin átlépett, az *šöχmaja jis* 'tisztátalanná vált'. Sőt, a tisztátalan tárgy maga is tovább fertőzhet: amire rákerül, vagy ami fölé akár érintkezés nélkül kerül, az is tisztátalanná válik. Ami pedig *šöχma*, az veszélyeket hordoz, betegséget eredményezhet. Egy hanti asszony szerint „a régi hantik semmitől sem féltek jobban, mint a *šöχma*-tól”. Fontos megjegyezni, hogy a *šöχma* felfelé nem terjed: a nők által (is) használt padlódeszkán például veszély nélkül járhatnak a tisztának számító férfiak és gyermekek is, amint azonban felemelik azt (ami a félnomad halász-vadász-réntartó életmódban gyakori költözéseknél elkerülhetetlen), veszélyt jelent minden alá kerülő tárgyra vagy személyre.

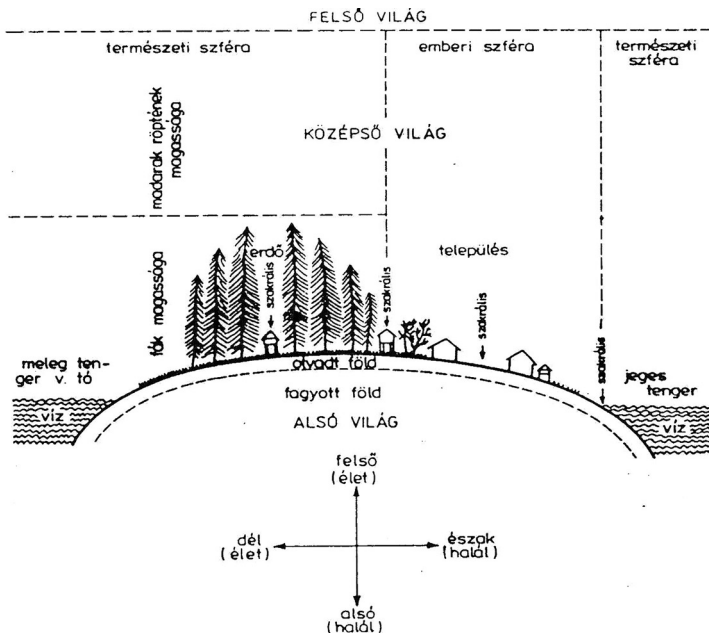
Úgy tűnik, hogy a nők tisztátalanságának több fokozata is van. Az eddig is ismert volt, hogy a menstruáció, a terhesség és a gyermekágy idején szigorúbb szabályok vonatkoznak a nőkre, mint az első menstruáció és a menopauza közötti időszak többi részében, míg az ezt megelőző és ezt követő életkorban elvileg nem releváns a női tisztátalanság kérdése. Rombangyejeva (1975) klasszikus leírása a szenny elterjedésének függőlegesen mérhető mennyiségében fogalmazta meg a különbséget: a lábfej és a talp mindig tisztátalan, míg innen felfelé csak bizonyos periódusokban. Úgy tűnik azonban, hogy a „láb elnehezülését” a menstruáció alatt a szennyeződés mennyiségi vagy minőségi változása okozza, hiszen olyan óvintézkedéseket is meg kell tenni ilyenkor, amelyek a lábfej vagy a talp szennyezettsége alapján máskor is indokoltnak tűnhetnek. A sátor padlódeszkáin például a nők szabadon járkálhatnak még akkor is, amikor belekerültek a tisztátalan kategóriába, azaz a talpuk és a lábfejük már szennyezettnek számít. A padlódeszkák ezáltal meglehetősen szennyezettnek és veszélyesnek minősülnek, mint korábban említettem. Amikor azonban a nők „lába elnehezül”, azaz menstruálni kezdenek, a padlódeszkákat a sátor belső része felé csúsztatják, és maguk csak az ajtó felőli területre mennek be, ott is alszanak az ajtó mellett – a menstruáció szinonimája az „ajtóhoz jönni, ajtónál lenni” kifejezés. Nyilvánvalóan kerülük, hogy az alájuk kerülő – egyébként már tisztátalan – tárgyak szennyezettek, pontosabban szólva még inkább szennyezettek legyenek. Egyes elbeszélések alapján úgy tűnik, hogy a tisztíthatóság fokozatai is ezzel a szennyezettségi mértékkel függ össze, azaz az „alapjáraton” szennyeződő tárgyak még

tisztíthatóak, a nagyobb fokozatú szennyyel érintkező tárgyak azonban nem. Mint feljebb említettem, a *šōxma* ellentéte is a *sistam* 'tisztá'. A tisztátalannak számító nő a menopauza után „tisztán kezd élni”, tehát az „elvinek”, „rituálisnak” vagy „szakrálisnak” nevezhető, tilalmakkal övezett tisztátalanság azután már nem jellemző rá.

3. A tisztátalanság helye a világképben

3.1. A hagyományos obi-ugor világkép

Schmidt Éva világkép-ábrázolásán jól látható, hogy az obi-ugor világ vertikálisan és horizontálisan szférákra tagolódik. A függőleges tagozódás három fő szintjét, a felső, a középső és az alsó világot a szellemi, az emberi és az alvilági/

3. ábra: Schmidt Éva összefoglaló rajza „Az északi obi-ugor világkép rekonstrukciója” címmel (Schmidt 2011: 159³)

³ Írásomban Schmidt Éva 1990. Az obi-ugor mitológia és a medvekultusz. Ethnographia 101/2: 149-193. cikkének az újrakiadott változatának oldalszámaira hivatkozom, ld. Schmidt Éva 2011.

halál területtel szokás azonosítani. Ennek megfelelően az ábra alján látható séma szerint a felső irányultság az élet felé, az alsó a halál felé mutat. Ugyanez az orientáció jelenik meg a horizontális tagolásban is, ahol dél – az Ob forrásvidéke, a folyamon „felfelé” – az életet, észak – az Ob torkolata, a folyamon „lefelé” – a halált szimbolizálja. (3. ábra)

3.2. A tisztátalanság a térben

A női eredetű tisztátalanság a fentről lefelé terjedés szabályának megfelelően tagolja a teret: a nők lába alá eső terület tisztátalan, az emberek feje feletti terület egyértelműen tiszta, míg tiltások segítségével az emberi szféra horizontálisan is tagolódik tiszta – nők által meg nem közelített – és tisztátalan területekre, a kettő között jelentős átmeneti zónával. Valójában a tisztaság/tisztátalanság mentén tagolt világ képe nagyban összecseng a világkép egészével, hiszen az emberi szféra alatti terület – az alsó világ – egyértelműen tisztátalan, az emberi szféra feletti – szellemi – egyértelműen tiszta, míg az emberi szféra horizontálisan tovább tagolódik. Mivel a szent helyek jelentős része egyben a nők számára tiltott terület, a 'szent', a 'tisztá' és a 'tilalmas, tabu' fogalma összeér, mint feljebb már utaltam rá.

3.3. Alvilág és túlvilág

Az alvilág alapvető jellemzője az, hogy az emberi világ alatt helyezkedik el, az emberek lába alatt van, így a hanti tisztasági normák szerint tisztátalannak számít. Az alvilág fejedelme a magyarra Kór-fejedelemként fordított *χῖν-iki* 'betegség-apó'. A színjai hantik körében ez az elnevezése kevésbé használt, mint az őt körülírásokkal jellemző tabunevei: *kūr ilpi iki* 'láb alatti apó', *piti sāχpi iki* 'fekete bundás apó'. A tisztátalanság fenti elve alapján a 'láb alatti apó' megnevezés magában foglalja a lényegét: az alsó elhelyezkedést és a tisztátalanságot; a 'fekete bundás apó' arra utal, hogy e szellemlény bálványát fekete (sötét) színű textilből készítették. Tisztátalan volta miatt a vele való kapcsolattartás női feladat. Helye a ház tisztátalan, ajtó felőli részén van. Bálványa (állítólag) minden hagyományos hanti háztartás része. Érintését, elhelyezését, gondozását – a tiszta bálványokéval ellentétben – nem szabályozzák tabuk. Egy idős asszony megjegyzése szerint „akár a feje tetején is ugrálhatsz” (mármint nőként is, tisztátalan női lábbal). A Kór-fejedellemmel, aki a betegségekért felelős, a család egészsége érdekében ápolnak jó kapcsolatot az asszonyok. A neki szóló ajándék a számára készített (bálványának megfelelő, kis méretű) fekete viselet, általában egyszerre hét réteg. A neki szánt pénzáldozatot a földre teszik

vagy a földbe ássák, ezzel is utalva a vertikális elhelyezkedésre. Bálványa női és családi áldozóhelyekre (feltehetően oda, ahova egyébként a tisztátalan női láb is beléphet) kivihető, ezekben az esetekben az ételáldozatból, dohányból, alkohorból ő is részesül: elé is helyeznek teli tányért, poharat. A neki ajánlott textilszalagokat lucfenyő ágára kötözik, ellentétben a felfelé irányuló áldozatok helyével, a fehér törzsű nyírfával (4. ábra).

4. ábra: A 'Láb alatti apó' bálványai több háztartásból családi áldozóhelyen. Előttük a nekik szánt étel- és italáldozat.

A túlvilág, a halottak birodalma az alsó világtól eltérően valahol északon, nagy víz közelében helyezkedik el, vagy a vízen, a tengeren túl, a túlsó parton vagy egy szigeten található. Arrafelé folyik az Ob, így a vízen lefelé menés a hanti álomfejtésben a halál megfelelője. A temetőbeli viselkedési szabályok alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy a halottak ott is „jelen vannak”. A túlvilág neve is utal a horizontális és a vertikális távolság kettősségére, így létezik az *ilta turəm*, *ilta müw* 'alsó világ' és a *tüm müw* 'az a (másik) világ' megnevezés is. A túlvilág szinte megegyezik az ittenivel, de minden fordítva van. Odaát a jobb- és a baloldal is felcserélődik: a temetőbe a halottat kivívó szánt a szokásostól eltérően jobbról balra, azaz fordítva fogják be (a vezérállat kerül a jobb szélre). Ami be van kötve, azt ki kell oldani: a koporsóba kiengedett hajjal, kicsatolt

övvel, megoldott csizmakötővel fektetik a halottat, hogy odaát rendben legyen a ruházata. A halottak a túlvilágon ugyanúgy élnek, mint ezen: esznek, isznak, dolgoznak, fáznak (Csernyecov 1959: 133-134). Ezért a halotti emlékünnepek alkalmával mindig megkínálják őket ennivalóval, tüzet raknak. A sírmelléklet tartalmazza ruháikat, használati tárgyaikat. A túlvilágon is vannak falvak, a rokonok együtt élnek. Mivel az evilági nappal a túlvilágon éjjel, ezért a temetőt az élők nappal látogatják, sötétedés után már nem ajánlatos ott tartózkodni, hiszen lassan megkezdődik a halottak nappala, és nemkívánatos találkozásokra kerülhet sor.

Az alvilág és a túlvilág között – annak ellenére, hogy az elhelyezkedésükről szóló elképzelések összeérhetnek – egyértelműen különbség van a tisztasági koncepcióban. Az alsó világ tisztátlanságával szemben a halottak világa nem tisztátalan. Tanulságos ugyan az az összefüggés, hogy a lehető legtisztátalanabb helyzetben születő csecsemőt és a halottat ugyanazzal a főzettel mosdatják rituálisan, és a bölcső és a halotti emlékbábu dobozának neve is egybeesik, a halottra, a halottak tartózkodási helyére akkor sem használják a női jellegű tisztátalanság megnevezését. Számtalan más veszély fenyegeti az élőket a halottakkal kapcsolatban, de nem a tisztátalanság, legalábbis nem ilyen értelemben.

4. Állatokra vonatkozó szabályok

4.1. *Állatok a világképben*

Schmidt Éva fenti világkép-ábrázolásában látható, hogy egyes szintek, szférák meghatározásában is szerepet kapnak a természet jelenségei: a fák magassága, a madarak röpte. Az állatokhoz, növényekhez, vizekhez, területekhez való emberi viszonyt sokféle szabály határozza meg. Ezek közül az obi-ugor medvekultusz kutatása kapcsán a medvére vonatkozó szabályok a legismertebbek, de több állat-, madár- és halfajta esetében vannak korlátozások. E szabályozás vonatkozhat a megérintéstől kezdve a fogyasztáson át a felhasználásig sok részletre, érvényessége pedig kisebb rokonsági vagy területi csoportoktól kezdve egyes esetekben az egész hanti népre kiterjedhet (sőt, esetenként a manysikra, nyenyeczekre is). A szabályozás leginkább a *jem* 'szent, tiltott, tabu' kategóriával történik: ez a bizonyos állat ennek a bizonyos csoportnak *jem*, ezért ezt és ezt nem teszik vele. Vannak esetek, amikor a tiltás megszegéséért egyértelmű a büntetés: tiltott helyen növő boggyó evéséért a fog vásik el, tiltott helyre, tárgyra nézéskor a szem betegszik meg, tilosban

járáskor a láb dagad fel. A fogyasztási tabuk jelentős részénél azonban nincs egyértelmű büntetés kilátásba helyezve, és a következményeket firtatva csak azt a választ kaptam, hogy „senkinek sem jutna eszébe áthágni őket”. A tiltások ma is létező visszatartó erejét akkor érhetjük tetten, ha az életmód változásából adódó lehetőségekre adott válaszokat követjük nyomon. A csukát például a színjai hanti nők nem vágthatják késsel/fémmel, a hal feldolgozása, és a manapság oly kedvelt halpogácsa készítéséhez szükséges filézés és darálás férfimunka. Az elektromos húsdarálók megjelenésével azonban a filézés után a darálást már végzik nők, „hiszen a húsdaráló gombja műanyag, azt kell csak megnyomni”. Ez és az ehhez hasonló, többek által verbalizált vélemény a módszer legitimálásának szükségességére világít rá.

4.2. A tisztaság fogalmával kapcsolatban levő állatok

Míg az állatok között a ’tiltott, tabu’ kategória meglehetősen gyakori a halaktól a hüllőkön át a madarakig és emlősökig, a ’tisztá’ és a ’nem-tisztá’ kategóriák csak alig néhány fajjal kapcsolatban relevánsak.

4.2.1. Az egér megnevezése a színjai hantiknál *nampər woj* ’szemét állat’ vagy *ilta jǎχti woj* ’lent járó állat’. Schmidt Éva szerint az egér a medve kicsi és ellentétes tulajdonságú megfelelője, és «míg a „nagy” kategória tagjai [a medve és a rozsomák – RME] „szent” és „tisztá” jegyűek, a „kicsik” [az egér és a patkány – RME] ellenkezőleg... » (2011: 24). Hogy a szent és a tisztá ellenkezője ez esetben milyen kategóriát is jelöl, azt nehéz eldönteni, hiszen az egér nevében szereplő ’szemét’ a közönséges hulladékot, piszkot jelöli, a továbbiakban azonban az állat tisztátalanságára is van utalás: «a föld negatív, „tisztátalan” aspektusa többen is kifejeződik, pl. kazimi osztják „egér” – por/piszok állat... », akinek «hatáskörét növeli, hogy – a szellemlényekkel ellentétben – tisztátalan és hozzáférhetetlen helyekre is eljuthat... » (2011: 26). Bár e jegyek a női jellegű tisztátalanságra utalnak, a színjai hantik nem állítják, hogy az egér *šōχma* ’elvi’ tisztátalan lenne. Szoros a kapcsolata a halottakkal: a gyászidőben a közeli rokonoknak nem szabad egeret ölniük, a sírba pedig eleinte ételt dobnak, hogy az egér azt egye, ne a halottat. Mint fent azonban bemutattam, a halott nem tartozik az ’elvi’ tisztátalan kategóriába, így ez sem „húzza” az egeret ide.

4.2.2. A varjú szoros kapcsolatban áll a termékenységgel és a gyermekáldással, így a nőiséggel. A Schmidt Éva világgép-ábráján látható dél/élet – észak/halál tengely miatt a délre költöző madarak – így a varjú is – tavasszal az életet viszik északra. A varjú éneke szerint lábát a bölcsőből kiöntött friss gyermekürülékes

kupacban melengeti, így köze van a háztartási szeméthez. Ő hozza el a leányoknak a „vörös posztót”, azaz az első menstruációt, így a női jellegű, „elvi” tisztátalansághoz is bőven van köze, maga mégsem számít semmilyen szempontból nem-tiszta állatnak.

4.2.3. *A menyhal* valójában az az állat, amely e tanulmány kérdésfelvetését motiválta. A róla szóló adatokat lejjebb, a halak között mutatom be.

4.3. *Emlős állatok*

A medvekultusz és a jávormítosz miatt talán az e két állattal kapcsolatos folklór- és szokásanyag a legismertebb. A medvére vonatkozó szabályozások a nyelvhasználatról kezdve (ld. Bakró-Nagy 1979) a fogyasztási módokig sok területre kiterjednek, és alapvetően ismertek az egész hanti területen. Az 5. ábrán látható táblázatban a teljesség igénye nélkül néhány meghatározó jelentőségű emlős állatra vonatkozó tilalmat gyűjtöttem össze, amelyek elsősorban az állat elejtésére, fogyasztására és felhasználására vonatkoznak. Az adatok összegzése azt mutatja, hogy a rénszarvasra, mely alapvető tápláléknak számít, alig vonatkoznak tiltások, míg a ritkábban, vadászszerencsétől függően fogyasztott vadakat tiltások sora veszi körül.

<i>emlős állat</i>	<i>medve</i>	<i>rozso- mák</i>	<i>farkas</i>	<i>jávor</i>	<i>rénszar- vas</i>	<i>kutya</i>
elejthető-e?	nőről nincs adat/nem	nőről nincs adat/ nem	nőnek csak megse- besíteni szabad	nőről nincs adat ⁴	igen	nemzetség- től függően
nyúzzható, vág- ható?	nőnek nem	nőnek nem	nőnek nem	nyúzásra nincs adat, vágni lehet	igen	nemzetség- től függően
húsa fogyaszt- ható-e?	igen	igen	igen	igen	igen	nem
nyersen	nem	nem	nem	nem	igen	-
<i>emlős állat</i>	<i>medve</i>	<i>rozso- mák</i>	<i>farkas</i>	<i>jávor</i>	<i>rénszar- vas</i>	<i>kutya</i>

⁴ A színjai hantiktól nincs adat, máshol, pl. manysiknál ismertek női jávorszarvasvadászok.

egyes részei külön szabályozás szerint	epe szá- rítva; nők csak a jobb feléből; fejét nők nem; csak férfiak fő- zik, külön edényben, só nélkül	nők csak a jobb feléből; fejét nők nem; csak férfiak főzik, külön edény- ben	csak fér- fiak	feje, faroktőcsont melletti hús csak férfiak- nak	nyersen a fejét nem eszik	-
nők számára általában	jobb felét, fejét nem	igen	nem	igen, de a feje, faroktőcsont melletti hús nem	igen	-
nők számára tisztátalan állapotban	nem	nincs adat/ nem	nem	nem?	igen	-
temetőben	nem	nem	-	igen, de a fejét nem	igen	-
áldozóhelyen	igen	nincs adat	-	igen	igen	-
halotti emlék- helyen	nem	nincs adat	-	igen	igen	-
darabjai felhasznál- tók-e?	igen	igen	nem****	igen	igen	igen
egyáltalán	igen*	igen	-	igen***	igen	igen**
nőknek	nem	nem	-	nem	igen	nem
más	-	-	-	-	-	megbízással öletik; más esetben kutya meg- ölésekor áldozatot kell vinni Tegibe

* szemfog, karom

** malicaalja-prém, férfisapka; szőréből kötött ruhadarab nőnek is

*** lábszárprémből férfiaknak lábbeli; borjúprémből férfinak és gyereknek

**** rituális tárgynak igen

1. táblázat: Emlős állatokra vonatkozó szabályok

4.4. *Halak*

A halak közül a színjai hantiknál három faj esik különleges szabályozás alá: a menyhal,^a csuka és a tokhal. Mindháromra igaz, hogy sem férfi, sem nő nem fogyasztja nyersen, nők nem ölhetik meg és nem vágthatják fémmel, valamint nők egyáltalán nem fogyaszthatják a menstruáció napjaiban. E tiltások miatt ezek *jemən* 'szent, tiltott' halak. E kategórián belül azonban meglehetősen eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek az egyes fajok, míg az úgy nevezett „hanti” halakra, a fő táplálékot jelentő szibériai- és peledmarénára semmilyen korlátozás nincs – ez hasonlít az emlősöknél tapasztaltakhoz. Néhány halfajra vonatkozó szabályok összesítő táblázata a 6. ábrán látható.

4.4.1. *Tokhal* a Szinjában igen ritkán fordul elő, a színjai hantik csak a folyó alsó szakaszán fognak ki időnként, egyébként az Obon halászva akadhat a hálóba. A tokhalat sózott és fagyott állapotban fogyasztják, ekkor nem számít nyersnek. Emellett egész különleges vonása, hogy áldozati állatként is szerepelhet. E funkciót alapvetően háziállatok tölthetik be, valószínűleg azért, mert az erdei vad „úgyis” a szellemeké, azt nem lehet nekik ajándékozni. Így áldozati állatként leggyakrabban rénszarvast, lovat használnak, manapság birka, baromfi is alkalmas lehet e funkcióra. Ahhoz, hogy a tokhal betölthesse áldozati állat szerepét, az Obból kifogva élő állapotban kellett a Szinjára szállítani, ami több napot is igénybe vehetett. Ez alatt nedvesen tartották. Végszükség esetén az élő állat⁵ helyett az is elegendő az áldozathoz, ha vérért viszik el az áldozóhelyre. A tokhal tehát annak ellenére, hogy nem háziállat és nem melegvérű, áldozati állat lehet. Ennek okáról nem rendelkezem információval.

4.4.2. A *csuka* jelentős számban fordul elő a Szinjában, nyáron villantóval fogva a leggyakoribb halászszákmány. Bár más folyóvidékeken⁶ frissen sózva is fogyasztják, a színjai hantik számára ez tilos. A nőkre vonatkozó, tisztátalan állapotban érvényes fogyasztási tilalmon és a fémmel vágás tilalmán túl külön szabályok nem övezik a csukát.

4.4.3. A *menyhal*hoz való viszony ambivalens, nemcsak a hanti kultúrában, hiszen közismerten dögevő (is), a vízbefúltakat is megeheti. Ennek ellenére testéhez képest hatalmas, zsíros mája csemegének számít. Ennek egyik

⁵ ez minden fajta áldozati állatra igaz

⁶ pl. a Kazim folyó mentén

elkészítési módja az, hogy májdarabokat töltenek az egyik bélszakaszba, amely feltűnő hasonlóságot mutat a férfi nemi szervvel, így is nevezik meg. A nők számára tiltott vágás miatt a csuka és a menyhal feldolgozása férfimunka, a májjal töltött kolbászt is ők készítik el, ők is vágják fel tálaláskor. A menyhal bőrét is felhasználták, a XIX. században még felsőruhák alapanyagaként is széles körben használatos volt. Mivel erős, tartós bőr, zsákokat varrtak belőle.⁷ Ma leginkább női alsónemű tárolására szolgáló „csizmazsák”-okat látni belőle, de régen más holmit, még élelmiszert is tartottak benne. Tartóssága miatt a sásból font gyékények szélét is ezzel szegték be. A fekhelyül szolgáló gyékények – hiszen nők is használták – tisztátalannak számítottak, így a menyhal itt is, mint a tisztátalan női holmik tárolásánál is kapcsolatba kerül a női eredetű tisztátalansággal. A menyhal tisztátalansága gyanítható abból az adatból, hogy áldozóhelyre és halotti emlékhelyre – ahol szintén „áldozzák” az ételt – nem szabad vinni, míg a csukára és a tokhalra ilyen tilalom nincs.

A menyhal tisztátalanságára explicit verbis adat is van. Ilja Ivanovics Longortov színjai rénpásztor elmondása szerint a menyhalnak – melynek neve hantiul *pan-ne* ’homokfövenyi nő’, tehát valóban kötődik a női képzetekhez – van egy *waj χir* ’csizmazsák’-ja, ami a női tisztátalan holmik tárolására szolgáló zsák neve, így eleve tisztátalan, *σόχμα*. E zsák fizikai megjelenését tekintve egy vérrel telt hólyag a hal végbélnyílása táján. A hal feldolgozásakor ezt eldobják, és a többi rész nem számít tisztátalannak. Ilja Ivanovics Longortov szerint innen ered az összes női tisztátalanság. Bár ennek okára, mikéntjére semmilyen további adatot nem találtam, a menyhal tisztátalanságáról alkotott fogalom általánosnak tűnik.

<i>hal</i>	<i>menyhal</i>	<i>csuka</i>	<i>tokhal</i>	<i>marénafélék</i>
elejthető-e?	nőnek nem, csak hálóból kiszedni	nőnek nem, csak hálóból kiszedni	nőnek nem, csak hálóból kiszedni	igen
nyúzzható, vágható?	nőnek nem, se nyersen, se főve	nőnek nem, se nyersen, se főve	nőnek nem, se nyersen, se főve	igen
húsa fogyasztható-e?	igen	igen	igen	igen

⁷ A varrás folyamata ellentmond a fémmel vágás, lyukasztás nőkre vonatkozó tilalmának. Több beszélgetőtársam is felvetette ezt a problémát, elsősorban a régi viseleti darabokra utalva. Menyhalbőr kabátot és nadrágot a mai idős generáció sem látott már, így a probléma elméleti jellegű a számukra is.

<i>hal</i>	<i>menyhal</i>	<i>csuka</i>	<i>tokhal</i>	<i>marénafélék</i>
nyersen	nem	nem	fagyottan mindenkinek	igen
egyes részei külön szabályozás szerint	nincs	nincs	hátideget egyben kiszedik, nem szabad elvágni, nem ehető; máját nem eszik meg	nincs
nők számára általában	igen	igen	igen	igen
nők számára tisztátalan állapotban	nem	nem	nem	igen
temetőben	igen	igen	igen	igen
áldozóhelyen	nem	igen	igen	igen
halotti emlékhelyen	nem	igen	igen	igen
darabjai felhasználhatók-e?	igen	nem	igen	nem
egyáltalán	igen*	-	igen**	-
nőknek	igen	-	-	-
más	-	-	áldozati állatként is jó	-

* pl. férfi késtokra ragasztott bőr; női csizmazsák; gyékény szegélye

** úszóhólyagból enyv

2. táblázat: Halfajokra vonatkozó szabályok

5. Tisztán látunk?

A fenti adatok nyilván nem adnak teljes képet a hantik állatokkal kapcsolatos elképzeléseiről. Arra azonban mindenképpen alkalmasak, hogy megfogalmazódjon három alapvető kérdés.

5.1. *Mi a jem kategória tartalma?*

Ha a csukával, a tokhallal és a menyhallal kapcsolatos szabályokat hasonlítjuk össze, jól látható, hogy bizonyos tiltások – a legismertebbek: a nőkre általában,

illetve a nőkre tisztátalan állapotban vonatkozók – azonosak, míg egymástól teljesen eltérő tulajdonságok sejlenek fel az egyes fajoknál. Míg a tokhal áldozati állatként a felső világgal kerül kapcsolatba, a menyhal tisztátalanságával az alsó világhoz tartozik. A közös bennük nem a „miért”, hanem a „hogyan”, nem a tartalom, hanem a kapcsolat szabályozottságának ténye. nyilvánvaló, hogy a *jem* szó ’szent’ fordításával szemben – amely legelterjedtebb a szakirodalomban – érdemes a ’tiltott’ jelentést előtérbe helyezni.

5.2. Mire valók a szabályok?

De mire is valók a tiltások? Kit védenek? Ha a tisztátalan nő nem vághat fel csukát, azzal a csukát védi a szabály a beszennyeződéstől, vagy a nőt attól, hogy valamivel érintkeznie kelljen? Ha a tiltott helyen nőző bogyból éve az ember foga fájdul meg, akkor feltételezhetjük-e, hogy a csukának árt, ha nő vágja fel, és nem a nőnek veszélyes ez? Mi is történne, ha valaki áthágná a szabályt? Felborulna a világrend? Összekeverednének a kategóriák?

5.3. Van-e tisztátalanság függetlenül a női tisztátalanságtól?

S ha a világ kategóriáinál járunk: ha a női tisztátalanság valóban **női**, tehát emberi, így ott lehet jelen, ahol ember – nő – jelen volt, van, akkor hogyan értelmezhető, ha egy állatfaj „eleve” tisztátalan? A menyhal-e az egyetlen faj, amely tisztátalan? (N.B.: igaz-e az adat?) Ha nővel való gondatlan érintkezés nélkül is az? Honnan ered a tisztátalansága? És honnan ered a nőé? Azonos forrású a kettő, vagy egymással van kapcsolatban? Jelen lehet-e egy emberi szférára vonatkozó tulajdonság a nem-emberi világban? Elválasztható-e az emberi és a nem-emberi világ?

Ez az a pont, ahol a tisztaságról alkotott elképzelések és a világkép filozófiai távlatokat öltenek, és gyanítható, hogy a hanti kultúra megismerése során még bőven érhetnek meglepetések bennünket.

Irodalom

- Bakró-Nagy Marianne* (1979), *Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen. /Bibliotheca Uralica 4./ Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- Csernyecov* (1959), Чернецов, В. Н.: Представления о душе у обских-угров. ТИЭ нов. сер. 51:114-156.
- Rombangejeva, E. I.* (1975). Az asszonyi élet. In: Gulya J. (szerk) *A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből.* Budapest, Európa. 299-310.

- Ruttkay-Miklan Eszter* (2012), A szent hely és a szemét. In: Landgraf Ildikó - Nagy Zoltán (szerk.) Az elkerülhetetlen. Vallsantropolgiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék/MTA BTK Néprajztudományi Intézet/L' Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó. 513-528.
- Schmidt va* (2011). Medvekultusz. Schmidt va Könyvtár 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Taligina* (1999), Талигина, Надежда Михайловна: Обряды очищения женщин у сынских хантов. In: Народы северо-западной Сибири. Вып. 8. Томск, Изд. Томского Государственного Университета. 97-104.
- Taligina* (2005), Талигина, Надежда Михайловна: Обряды жизненного цикла у сынских хантов. Томск, Изд. Томского Государственного Университета.

Simoncsics Péter

Nyelvi gesztusok: A tagadásról, különös tekintettel a permi nyelvekre (Disztribúciós elemzés)

Vászolyi Erik emlékének

0. Előzetes tudnivalók

Mielőtt a permi nyelvek tagadásának problémáit bemutatnánk, tárgyalnánk és, reményeink szerint, megoldanánk, tekintsük át röviden a permi magánhangzók rendszerét, mert ez az a nyelvi keret, amelyben az uráli, közelebb-ről a permi tagadás értelmezendő és magyarázata remélhető. A permi tagadó segédigéi többnyire egyszótagú magánhangzótövek: *e-*, *ë*, *o-*, *u-*, melyek összhangban vannak a permi lexikonban érvényesülő általános egyszótagúság tendenciájával. Mind a komiban, mind az udmurtban hét magánhangzó fonémával számolhatunk:

<i>i</i>	<i>ï</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ë</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

Nyomdatechnikai okokból az itt következőkben a felső és középső nyelvállású centrális magánhangzók Csúcs és a Rédei chrestomathiákban használatos és a szakma által általánosan elfogadott *i-* je és *ë*- je helyett *ï*-t és *ë*-t használlok, és megjegyzem, hogy *e* magánhangzókat Vászolyi átírásában *y* és *ø* jelöli. Ugyanilyen megfontolásból a votják peremnyelvjárások Csúcs által *^ə* -vel jelölt magánhangzóját mellékjel nélküli *a*-vel jelzem. Hasonlóképpen: átírássomban mindkét nyelv a palatális affrikátáját – Wiedemann nyomán – kettős betű, *dž* jelzi.

Az első szótagi hangsúly közönséges a komiban, míg az udmurtban – a szomszédos törökségi nyelvek, csuvas és tatár hatására – a hangsúly az utolsó

szótagra csúszott át. A váratlan/szabálytalan hangsúlyt szótagot követő ponttal, {·} jelezzük a Csúcs idézte szövegekben, és szótagot előző emelt vesszővel, {'} Vászolyi szövegeiben. A magánhangzó hosszúságot emelt gondolatjellel {~} jelezzük. Más különbség is létezik a két szerző alkalmazta átírásban, de ezeknek az itt tárgyaltakra nézve alig van, vagy éppen nincs is jelentősége.

Azon túlmenőleg, hogy a permi magánhangzó rendszerek meglepően hasonlítanak egymásra, két további jellemzőjük érdemel itt említést: az egyik a magánhangzó harmónia hiánya, a másik a tőhangzó-váltakozás hiánya, számunkra közülük utóbbinak van különös fontossága. A két jellemző egyébiránt kizárja egymást, azaz komplementáris disztribúcióban, vagy-vagy viszonyban állnak egymással, de kettejük egyidejű hiánya különösen atipikus az uráli nyelvek körében.

1. A probléma komparatív szempontból nézve

Szinte közhelyszámba menő ismeret, hogy a permi nyelvek a rokon nyelveknek abba a széles körébe tartoznak, amelyek tagadó segédigéket használnak. Szigorú értelemben és tulajdonképpen ez az egyetlen nagyobb grammatikai eszköz, amely bennük közös a legtöbb uráli nyelvvel. Ami nyelvtani kategóriájukat illeti, az uráli nyelvekben a tagadásnak ezek az eszközei igék, amelyek ideális esetben magukban hordozzák a személyt, számot, időt és módot képviselő morfémákat. A valóságban csak egyetlen olyan rokon nyelv létezik, melynek tagadó segédigéiben megtalálható mind a négy főtnevezett kategória, s ez a szamojéd nyelvek északi csoportjába tartozó nganaszán, amely az uráli régió legészakibb periferiáján honos (Wagner-Nagy 2011). Az uráli nyelvek többségében a tagadó segédigéknek csak nem-teljes paradigmáit találjuk, ahonnan hiányzik vagy az idő vagy a mód, vagy mindkettő képvisellete, de általában megvan bennük a személyé és a számé, míg a fennmaradó többi kategória képviselétét a tagadó segédigék a főigére hagyják, amit ebben az összefüggésben konnegatívumnak nevezünk.

Ekképpen a nyelvi tagadás az uráliban sokkal inkább személyesebbnek mutatkozik, mint a személytelen tagadósavakat, tagadópartikulákat használó indoeurópai nyelvekben, ahol ezek az eszközök, ti. a tagadópartikulák a tagadás személytelenségét (grammatikailag harmadik személyűségét), s ezáltal logikai aspektusát hangsúlyozzák, sőt bizonyos értelemben túlhangsúlyozzák. Az a valóságos tér, amelyben a tagadás (éppúgy mint az állítás, ill. általában a kommunikáció) történik természetesen minden nyelvi közösségben személyes. Az uráli nyelvekben azonban, azáltal, hogy a nyelvtani személyek képvisellete

megjelenik a segédigékben, a tagadás sokkal markánsabban jelölt nyelvileg mint az indoeurópai nyelvekben. Az uráli tagadás tehát egy nyelvileg különösen jelölt térben történik, melynek résztvevői a beszélő, a hallgató és egy harmadik személy, amely mindkettőtől egyenlő távolságra található és/vagy virtuális szereplő, ami magát a beszédet is képviselheti. Ezt a teret legjobban a Lotz János bevezette T-struktúra demonstrálja (Lotz 1967):

$$\begin{array}{c} \text{SG1} \dashv \text{SG2} \\ \text{SG3} \end{array}$$

ahol a beszélő (SG1) és a hallgató (SG2) alkotja a beszéd tengelyét, amely közeli, intim és valóságos és szemben áll a harmadik személlyel (SG3), amely távoli, és adott esetben virtuális is lehet. E struktúra bemutatására tekintsük az udmurt jelen idő egyes szám állító és tagadó paradigmáit:

Jelen

Állító

Tagadó

SG 1	<i>mīn=iško</i>	'megyek'	<i>u-g mīn=iški</i>	'nem megyek'
2	<i>mīn=iško-d</i>	'mégý'	<i>u-d mīn=iški</i>	'nem mégý'
3	<i>mīnē</i>	'megý'	<i>u-g mīnī</i>	'nem megý'

A SG1 és SG2 alakokban szereplő – és a SG3 alakból hiányzó – morféma, *=iški*, amelyet első látásra visszaható képzőként azonosíthatnánk, de véleményem szerint itt egyfajta affektív morfémaként értelmezhető, amely a közeli (intim) szereplőket, *téged* és *engem* egyesít és állít szembe a távoli ő-vel. A tagadó frázisok olyan entitást képeznek idő, mód, személy és szám tekintetében, amit a megfelelő állító igealak önmagában állva egyedül szokott. A tagadó segédigének, mint fentebb mondtunk, csak a nganaszánban van teljes paradigmája. Azok a kategóriák (idő és mód), amelyek adott esetben hiányoznak a tagadó segédigéből, a főigén, az ún. konnegatívumon jelennek meg. A tagadó segédigék jelen idejében szereplő permi *-k/-g-*, illetőleg mari *-γ-* történeti szempontból a PFU, esetleg a PU jelen időjel **-k-* folytatói. Velük ellentétben a nekik történeti szempontból is megfelelő finn morféma, amit a helyesírás nem jelez, (s ami fonetikailag gégezárhang), s amit mi itt *-q-* val jelölünk, a konnegatívumhoz csatlakozik. Ekképpen a konnegatívumokat legtöbbször a fölszólító mód SG2 alak morfémájával azonos és/vagy homofón jel jelöli, amely lehet zéró is. Ez a testes vagy zéró jel – végső soron – a jelen vagy a

közvetlen jövő jele, amely a tagadó segédige és a konnegatívum szoros összetartozását mutató nyelvi eszköz. A permi nyelvek tagadó segédigéivel együtt jelentkező konnegatívumok az utóbbi típusba tartoznak, azaz zéró jelesek. A tagadó segédige együtt jelentkezik a konnegatívummal, amelyet rendszerint meg is előz. A rövidség kedvéért és azért, hogy a bemutatás világos legyen csak SG1 (egy esetben SG2) alakokat hozunk példának, a komi és udmurt jövő idejű, illetőleg imperfectum és plusquamperfectum alakjait nem idézzük, mivel ezek az egyes jelen és múlt idők alig változtatott alakjai. Ami a komi hiányzó SG1 elbeszélő múltbéli alakját illeti, érdemes megfigyelni, hogy ebben a vonatkozásban a komi „logikusabb” mint az udmurt: hiszen nyilvánvaló, hogy amikor az elbeszélő, azaz a nyelvtani első személy olyan helyszínről vagy esetről számol be a múltból, ahol nem volt jelen, és amelyről csak hallomásból, közvetve értesült, nyelvileg nem kaphat képviseletet mint jelenlévő, ráadásul első személy (SG1). Éppen ezért a komi elbeszélő múlt esetében a beszéd tengelyének másik szereplőjét, a hallgatót (S2) választottuk, hogy érveinket az ő példáján fejthessük ki. Az udmurt *mīni-* ‘megy’ és komi *šet-* ‘ad’ tagadó alakjai következnek:

Udmurt

Komi

Kijelentő mód jelen idő

SG 1	<i>u-g mīn=iški</i>	‘nem megyek’	<i>o-g šet</i>	‘nem adok/adom’
------	---------------------	--------------	----------------	-----------------

Szemtanúsági múlt

SG 1	<i>ěj mīni</i>	‘nem mentem’	<i>e-g šet</i>	‘nem adtam’
------	----------------	--------------	----------------	-------------

Elbeszélő múlt

SG 1	<i>ě^vël mīn=iške-m</i>	‘nem mentem’	--
	<i>/ mīn=iški=mte(je)</i>	‘ua.’	
2	<i>ě^vël mīn=em(e-d)</i>	‘nem mentél	<i>ab=u šetë=mī-d</i> ‘nem adtál’
	<i>/ mīni=mteje-d</i>	‘ua.’	

Feltételes mód

SG 1	<i>ěj mīni-sal</i>	‘nem mennék’	--
------	--------------------	--------------	----

Parancsoló mód (Tiltó mód)

SG 2 *e·n mīn(i)* 'ne menj!' *e·n šet* 'ne adj!'

(Csúcs 1990:53-54; Rédei 1978: 83-84)

Egy röpké pillantás megmutatja, hogy a segédigék (1) preponáltak, (2) magánhangzó kezdetűek (azaz magánhangzó tövek) és (3) két töváriánsuk van: egy *u~o-* tö kijelentő mód jelen (és jövő) időben és egy *e~ě-* tö az összes többi módban és időben. Magánhangzó kezdetű (magánhangzó tövű) tagadó segédigéket találunk az uráli nyelvekben a számitól a mordvinon át a kamasszig és szölkupig, sőt, ahogy másutt utaltam rá, részben még a magyarban is (Simoncsics 2010). Az udmurt elbeszélő múltban a tagadást alternatív módon, szintetikusán is ki lehet fejezni karitív szuffixumos participiummal, míg az analitikus alak az *ě-* töre van építve: *ě^vël* 'tagadó tö^léltige (csonkja)'. Ehhez hasonlóan a komi elbeszélő múlt tagadása is analitikus: *a^bu* 'tagadó partikula (ismeretlen eredetű kölcsönelem? vagy eredeti tagadó tö?^1 ^léltige (csonkja)'. Ez utóbbi változattól eltekintve a negatív *u~o-* és *e~ě-* tövek, úgy tűnik, a komplementáris disztribúció viszonyában állnak egymással a kijelentő mód jelen idő és a fennmaradó többi idő és mód viszonyában. Más szóval és szélesebb távlatban tekintve: kijelentő mód jelen időben csak *u~o-* tövek szerepelnek, míg az összes többi időben és módban *e~ě-*, ill. *a-* tövek. A permi (és mari, ill. részben még a mordvin) tagadó segédigéknek ez a kettős képviselete készített arra némely kutatót, hogy a PFU-ra egyszerre két tagadó tövet rekonstruáljanak, nevezetesen **e-t* és **a-t* (Bereczki 1996:55). És „Ez itt a göcs”! Occam borotvájának elve, „Numquam ponenda est pluralitas sine necessitate” még a távoli PFU-korszakra nézve is számon kérhető: miért rekonstruáljunk két tagadó tövet, ha a finnugor nyelvek perifériáján, a nyelvek többségében nyugaton, északon és délen, a balti finnben és a magyarban, tehát mindenütt, ahol a konzervatív tendencia uralkodik, úgy tűnik, egy tö is elég? (Hasonló jelenségekről beszélhetünk a szamojédban is, de ennek tárgyalását későbbi időre halasztjuk.)

¹ A komi magánhangzó rendszer ∇ alakja, valamint a magánhangzó-harmónia hiánya miatt szimmetrikus megfelelések/tükrözések nem lehetségesek, ezért nincsenek is a komiban, de – mint később igyekszem megmutatni – egyazon nyílásfokú magánhangzós tagadó tövek között gesztikuláris eredetű váltakozás (*e~o*) lehetséges; labiális *o* mint a hallgatót eltávolító „gesztus” tovább erősödhet a tagadás, elutasítás irányában a leejtett állal és hátraszegett fejjel formált *a-val* (vö. „török tagadás”). Ekképpen *abu a-*ja lehet belső fejlődés eredménye is. Vagy másképpen: ez a hangképzésben rejlő gesztus a legtöbb nyelvben spontán is előfordulhat, s afféle „konvertibilis nyelvi valutaként” cserélhet gazdát egy adott régióban.

De hogyan hozhatjuk e két tövet közös nevezőre? E rejtély megoldásának legegyszerűbb módja az lenne, ha paradigmaticus magánhangzó váltakozást tehetnénk föl a permire is. De ellentétben néhány közelebbi (és távolabbi) rokon nyelvvel, mint a mari, a hanti, a vogul, sőt korlátozott mértékben még a magyar is, a permiben nincs paradigmaticus magánhangzó váltakozás (Ablaut) (Austerlitz 1985:99). Wolfgang Steinitz mégis Ablaut-jelenségekre utal a permiben híres *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* c. művében megjegyezve azonban, hogy ezek nagyjából nyelvjárási és „mindeztidáig megmagyarázatlan”. A következőkben megpróbálom megfejtetni ezt a permi enigmát.

2. A probléma megoldása kívülről: nyelven kívüli effektusok

Javaslatom szerint a kijelentő mód jelen idő vs. a többi nem-jelen idő és mód oppozícióját illető *u~o-*, ill. *e~ë-* tagadó igetövek eloszlása adja meg a probléma kulcsát. A jelen idő úgyszólván azonos a beszélő és hallgató képezte tennel és szimultán a beszédaktussal, amely az üzenetet aktuálisabbá és hangsúlyozottan informatívabbá teszi. Mivel a tagadás önmagában is hangsúlyos és jelentésben gazdagabb és logikai tartalmához képest a beszélő személyes hozzáállását is magával hordozhatja, amellyel az megkülönbözteti magát a beszéd többi résztvevőjétől és összetevőjétől és ekképpen kifejezhet visszautasítást, távolságtartást, visszahőkölést stb. amit gyakorta testi gesztusok is kísérnek. Ezek között találunk arckifejezéseket, grimaszokat és ajakcsücsörítést, a szaknyelv semlegesebb tónusában: ajakkerekítést (labializációt), amely az arckifejezések leggazdaságosabbika, minthogy az arcizmok legkisebb erőfeszítését kívánja meg. Figyelmet érdemlő tény, hogy a tagadó segédigék a permiben is, ahogy más rokon és nem-rokon nyelvekben a mondat vagy a frázis bevezető elemei, s ekképpen kezdő hangjaik természetesen a szóban forgó mondat vagy frázis legprominensebb összetevői. A labiális *u~o-* kezdőhangok összehasonlítva az illabiális *e~ë-* hangokkal nyilvánvalóan sokkal „láthatóbbak” és *hic et nunc* többejt árulnak el a tagadással járó érzelmekből a beszédaktus másik résztvevője, a hallgató számára.

A tagadó segédigékkel kifejezett tagadás az uráliban ekképpen összetett nyelvi jelenség, amelyben egy logikai művelet, a tagadás összekapcsolódik az őt létrehozó személy(ek) érzelmeivel, miután a tagadás e nyelvtani személyek által meghatározott térben zajlik le. Némely rokon nyelvben és különösképpen a permiben a beszélő negatív érzelmei hatnak a tagadásra használt hangzó anyagra mégpedig arcjáték formájában, mint amilyen az ere-

detileg illabiális magánhangzók labializációja. Steinitz erre utal, amikor így ír: „In mehreren urspr[ünglichen] Vördervokalischen Wörtern ist es – wohl unabhängig vom syrj[änisch] – neu entstanden, wohl in Zusammenhang mit der (bisher unerklärten) doppelten Entwicklung von **e* > wotj[akisch] *o* und *u*...” (Steinitz 1944: 129). Bár Steinitz számos példát idéz ugyanott a magas PFU magánhangzóból a permiben mély magánhangzóra történő „megmagyarázatlan” változásra (pl. létige PFU **lewe-* > komi *lo-* ~ udmurt *lúi-*; PFU **se’we-* > komi *śoj-*), az udmurt tagadó *u-* és komi megfelelője, *o-* jelenidejű tövét nem említi, noha mindkettő jól illik az *e*-ből vagy *ë*-ből *o*-ra vagy egy további lépéssel az udmurtban *u*-ra váltó magas-mély magánhangzó változásba (**e-* > **o-* > *u-*). A problémát némileg más szemszögből tekintve mint Steinitz, szerintem a tagadó *o*~*u-* tö eredeti PU **e*-ből fejlődött, amely a PPM felbomlásáig meg is őrződött. A tény, hogy a földrajzilag közeli rokon mari, *ceteris paribus*, szintén *o*-tövet használ a tagadó segédigék jelenidejében arra mutat, hogy a tagadó segédige jelen idejében az illabiális magánhangzó már a PPM-ot megelőző időben és térben labializálódott.

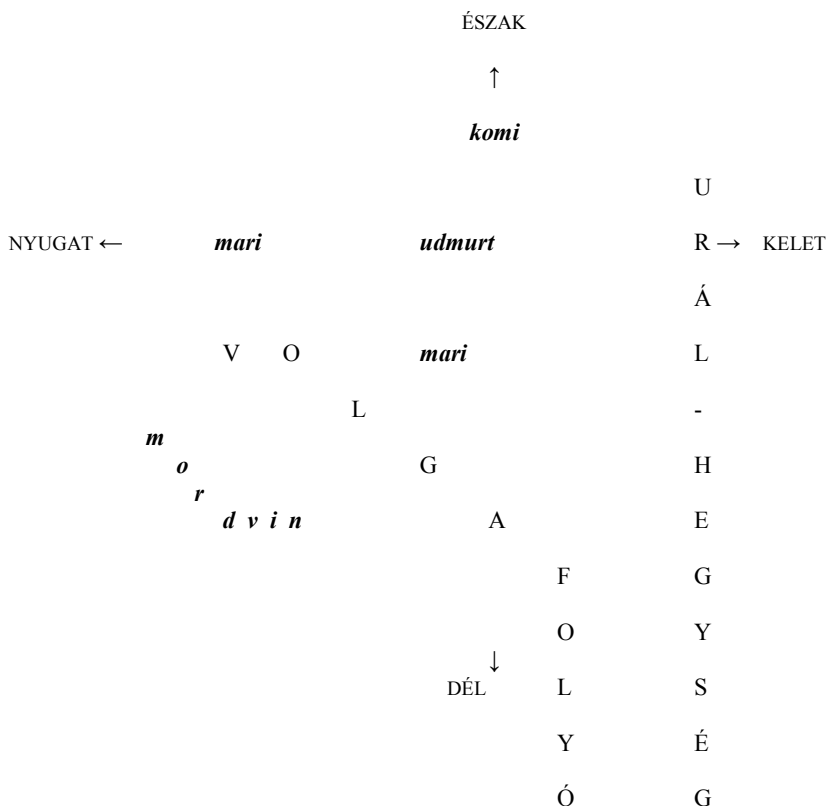
A -*g*- időjelhez adódik a tagadó segédige illabiális kezdő magánhangzó **e*-jének labializációja, s ezzel a jelen idő kétszeresen is jelöltté lesz, még inkább háttérbe szorítva a múlt időket, ahol a tagadás logikai jellege prominensebbé, azaz analitikusabbá válik az *ë^vël* és *a^bu* ‘nem volt’ ~ “nincs” partikulák használatával az udmurtban, illetőleg a komiban. Mind az udmurt *ë^vël*, mind a komi *a^bu* petrifikálódott összetételek, melyek előtagja az udmurtban a tagadó ige töve, sőt a komiban is valamiféle tagadó morféma (mely lehet kölcsönzött elem, de lehet éppenséggel belső fejlődésű elem is, amely az eredeti tagadó töből jött létre mint hangképzésben megnyilvánuló gesztus (ld. „török tagadás”említését a fönti lábjegyzetben), utótagja pedig a létige csonkja. A főige, azaz a konnegatívum személyragos befejezett melléknévi igenév, pl. udmurt *mîn=eme-d* ‘men=te-d’, komi *śet=em-nîd* ‘ad=to-d’. A szerkezet egésze voltaképpen a melléknévi igenév tagadása a grammatikai idő képviselője nélkül – eltekintve a melléknévi igenév befejezett (perfektum) voltától, amelynek szó szerinti jelentése “nincs mented, adtad” (különös tekintettel a ‘nincs’ átláthatatlan, nem-transzparens, petrifikálódott voltától), valódi jelentése „nem mentél, nem adtál” (figyelemre méltó, hogy a *t*-s igeidő a magyarban is igenévi eredetű!). A grammatikai idő képviselőjének hiánya megmagyarázza, hogy miért tud az elbeszélő múlt olyan könnyedén váltakozni a jelen idővel folklór szövegekben. Például:

udmurtban megfelel annak az általános tendenciának, hogy többedszótagban utolsó helyen *-a* a leggyakoribb magánhangzó. (3) A simuló kérdőszócska szabadon tapad az igei vagy névszói állítmányhoz, függetlenül annak grammatikai idejétől. Megjegyzendő azonban, hogy az eldöntendő kérdésnek mindig van valamilyen *hic et nunc* aktualitása és, mivel hallgatóra irányul, nyílt vagy rejtett gesztusértéke – ezzel is magyarázható az udmurt *-a* (vö. a hátravetett fejjel történő „török tagadás”). Sajátságos és különös ebben a vonatkozásban az az egymást „keresztvező” felállás, amit az „előálló” és „simuló” tagadó partikulák eloszlása mutat a komiban és az udmurtban. Az „előálló” *evël* tagadó partikulával szemben „simuló” *-a* áll az udmurtban, aminek lényegében a fordítottja a helyzet a komiban, ahol az „előálló” *abu* tagadó partikulával szemben *-ë* simuló kérdőszócska áll. Pl.

Komi	Udmurt
(ii) <i>ez-ë sim</i> 'nem volt-e rozsdás?' (Rédei 1978: 101)	(xvii) <i>mənam evël-a [...] ta dişe?</i> 'enyém nem-e [...] ez a ruha?' (Csúcs 1990: 73)
(vi) <i>öz-ë sajdmı</i> 'magához tér-e?' (Rédei 1978: 110)	<i>Anı, nünı-ed bërde-a ma?</i> 'Ani, babád sír-e vajon?' (Csúcs 1990: 112)

3. Nyelvi gesztusok areális kontextusban: az illabiális *e-*, *ë-*, *i-* ~ labiális *o-*, *u-* váltakozás földrajzi szempontból nézve

Amint fentebb már utaltunk rá, a permi nyelvek mellett a mariban is megtalálható ugyanez a magánhangzó váltakozás hasonló feltételek mellett. A közös kiindulópont a permiben és a mariban a pre-proto-permire (PPM-re), voltaképpen akár proto-finnugorra (PF-re), sőt valószínűleg proto-urálira (PU-ra) rekonstruálható **e-* tö. Nézzük meg a szóbanforgó rokonyelvek (udmurt, Komi, Mari és Mordvin) sematikus térképét (lásd köv. oldal ábráját): *o-*-tövé tagadó segédige van jelen időben a komiban és a mariban, míg *u-*-tövé tagadó segédige van az udmurtban. A mordvinban nincs sem *o-*, sem *u-*-tövé tagadó segédige a jelenben, ezzel szemben mind a moksában, mind az erzában *a-*-tövé tagadó partikula szerepel a jelen időben. Az *a-*-tövé lehet kölcsönzött elem (erre mutatnak a tőle keletre elhelyezkedő *a-*-tövé tagadó partikulák a rokon vogulban és a szölkupban, és még tovább az area keleti régiójában talál-

ható nem-rokon nyelvben, a ketben), de lehet belső keletkezésű is, amelynek kiindulópontja egy nyelven kívüli gesztus, az *e-* többől labializációval előállott *o-*, eredménye pedig egy nyelvállással lentebb (hátravetett fejjel) ejtett *a-* – ami a hangadással egyidejű újabb nyelven kívüli gesztus, ún. „török tagadás”. Bármi legyen is a történeti háttér, a mordvin nagyon is beleilleszkedik az area általános képébe, mivel a szemtanúsági múltban ő is *e-* tagadó segéd igetövet használ ezzel is kiemelve a jelen és szemtanúsági múlt ellentétét. A jelen és múlt megkülönböztetése, továbbá a szemtanúsági és elbeszélő múlt közti különbségtétel, úgy tűnik, közös jegye a Volga-kanyartól északra és délre található négy rokonnyelvnek (udmurt, komi, mari és mordvin) valamint az őket körülvevő törökségi nyelveknek (csuvas és tatár). Egy nem régen publikált tanulmányában Bereczki azt állítja, hogy még a magyar is megőrizte ezt a különbségtételt (főltehetőleg török hatásra), ahogy az eredeti és participiális

váltása természetes, ha a folyamatot gazdaságosan úgy képzeljük el, hogy az erőfeszítést, amely létrehozza, apránként, a lehető legkisebb erőbedobást alkalmazva fejtjük ki: (1. lépés) a nyelvhat vízszintesen előre mozdul nagyobb térséget alakítván így ki a szájüreg hátsó felében, melynek eredményeként áll elő *ë*- (magas > mély váltás), (2. lépés) ezzel a váltással együtt az ajkak is megmozdulnak, ezáltal az illabiális *ë*-ből *o*- lesz. Ez a lépés szupralingvisztikai, nyelvre rátelepedő, gesztikuláris mozgás, azaz csücsörítés, szakmai nyelven ajakkerekítés, amely a tagadással társuló – többnyire – negatív érzelmet (meghökkenést, eltávolodást, visszautasítást, elborzadást stb.) fejez ki. Amikor már az ajakkerekítés (labializáció) gesztusa beépült volt a tagadás rendszerébe, más szóval, „petrifikálódott”, alkalmassá válik arra, hogy részt vegyen intralingvisztikai, nyelven belüli folyamatokban. Az *o > u* tendencia általános voltát demonstrálandó tekintsük például a következő párokat: komi *on* (nyelvjárásilag *un* is) és udmurt *um* 'álm', komi *qlēm* és udmurt *ulem* 'élet', ahol az *o*-s változat az archaikus, amint azt maga a népnév *ud-murt* rokonnyelvi háttere mutatja: a mariban használatos változat, *odo-mari* tartalmazza az eredeti középső nyelvállású labiális magánhangzót (Hajdú 1981: 44). E vonatkozásban figyelemre érdemes körülmény a labiális *o* nyelveken átívelő széleskörű használata meglepetés, visszahőkölés, meghátrálás kifejezésére: komi *ok ok o! kış-kē taj i te taččë voēmüd?* 'Ohóhó! Hát te honnan jöttél ide?' (Rédei 1978: 100). A mordvinban a következő – permi etimológiai megfelelőkkel is rendelkező – szavak képviselik az *o*-zónát: *on* 'álm', *od* 'új, fiatal', *nolams* 'nyal'. (3) lépésként intralingvisztikai fejlődés észlelhető az udmurtban, ahol a proto-permi-volgai *o*- egy újabb változás, a nyelv vertikális mozgása szerinti zártabbá válás folytán *u*-ra váltott. Érvényesítsük most itt a nyelvföldrajz elfogadott tételét, mely szerint a központ általában újító és a periféria pedig konzervatív: ezek szerint a komi és a mari a perifériához tartozik, amely megtartotta az újítás első fázisát képviselő *o*-t, míg az udmurt a következő fázist képviselő *u*-val adja az újító centrumot. Tágabb perspektívában a többi uráli nyelv szempontjából a permi nyelvek képviselik a centrumot, míg a perifériához sorolandók mindazok a nyelvek, amelyek tagadó töveik megőrizték jelen időben az illabiális *e*-t vagy *i*-t mint a mordvin, balti-finn, magyar, szamojéd, sőt részben még az obi-ugor is. Ezek a nyelvek alkotják azokat a külső koncentrikus köröket, amelyek körülveszik az újító permi magot. Másfelől az *e*-> *o*- > *u*-váltás, ahogy a permiben és a mariban látjuk, nem csak történeti fejlődés eredménye, hanem szinkronikus, élő és produktív folyamat, ahogy Steinitz állítja föntebb.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy *o*- tövet találunk a fölszólító módban is. Valójában a látszólagosan fölszólító módú alakok mint a komi *med oz šet* 'ne adjon', *med oz šetni* 'ne adjanak' és – kicsi, de gesztusértékű eltéréssel – udmurt

meda-z mĩnĩ 'ne menjen', *meda-z mĩnele* 'ne menjenek' szigorú értelemben véve nem fölszólító módú alakok, hanem olyan szintaktikai szerkezetek, sőt az udmurtban már összetételek, amelyek első eleme a *med-* 'ohajt, akar, tervez' ige SG2 felszólító módú alakja, második eleme pedig a tagadó ige jelen idő kijelentő módú SG/PL3 alakja, s amelyek óhajt vagy kívánságot fejeznek ki, s ekként modalitásukat tekintve inkább óhajtó módú, semmint felszólító módú igei konstrukciók. Az udmurt SG/PL3 fölszólító alakok gesztusértékű eltérése az utolsó szótagi hangsúlynak, s föltehetőleg a velejáró hosszúságnak köszönhető, ahol a várható és a jelen idejű tagadó SG/PL3 **medu*z helyett *meda-z* szerepel összhangban a Donegan-Tálos-Abondolo hipotézissel, mely szerint hangsúlyos/hosszú alsó nyelvallású magánhangzók általában nem válnak zárttá (Abondolo 1996, Donegan 1978/85, Tálos 1983). Az udmurt tagadásnak e kis szelete is újítás, amennyiben az újítás első fázisát képviselő *o-* töből (vö. komi *o*z 'SG/PL3') zárt *u-* helyett (vö. udmurt *u*z SG/PL3) nyílt *-a-z* lett, ami a hátravetett fejjel és leejtett állal produkált, ún. „török tagadással” egyenértékű szimultán gesztus. Másfelől, komi *ẽ-n ẽt* 'ne adj', *ẽ-nẽ ẽt-ẽj* 'ne adjatok' valódi fölszólító módú alakok, amelyekben a tagadó segédige „múltidejű” (azaz eredeti) *ẽ-* töve szerepel. Jelen vs. múlt és fölszólító mód vs. más módok opozíciója alapvető koordinátái az igei tájékozódásnak és, részben, komplementáris is egymással, legalább az uráli tagadás esetében: ahol a jelent és múltat szökezdő labializáció különbözteti meg mint a permiben, ott a fölszólító mód marad jelöletlen, ahol a fölszólító mód lesz jelöltté a labializációval, mint a nyenyecben, ott ellenkezőleg, a jelen marad jelöletlen.

A permi nyelvek tagadó *e-~ẽ-* töveinek jelen időben történő labializációja példa arra, hogy nyelven kívüli gesztusok, pl. egy grimasz vagy csücsörítés miként hat a nyelvi változásra, s miként válik ennek főnikus reprezentációja részévé a nyelv belső paradigmájának.

Tágabb kontextusban a marit, sőt a mordvint tekintve is a labializációs folyamat centruma az udmurt kellett, hogy legyen, amelyben a folyamat első lépése, *e-~ẽ-*ből *o-* megtörtént, éspedig azzal, hogy csak egyetlen jegy, a labializáció jelent meg új tényezőként. Az udmurt, azaz a centrum tovább fejlődött azzal, hogy a nyelv vízszintes mozgását tekintve az *o-*ból egy fokkal zártabb *u-* lett. A periféria, a komi és a mari eközben megmaradt a középső nyílásfokú *o-*nál jelen időben. A mordvin, amely a múlt idejű és nem-kijelentő módú tagadó *e-~i-* tö jóvoltából ugyancsak része a perifériának, némileg más eset, éspedig azért, mert jelen időben nem *o-* hanem *a-* tövű partikula képviseli a tagadást. Többször utaltunk már rá fõntebb, hogy ez lehet belső fejlődés eredménye is (leejtett állal, hátravetett fejjel ejtett *E a, at, M at*), mégpedig középső nyelvallású labiális *o-*ból alsó nyelvallású illabiális *a-* vá válással. Ezt ellenkező

irányú változásként ugyanúgy újításként foghatjuk fel, mint az udmurt korábbi *o*-jából zártabbá vált *u*-t, amely egy újabb centrumot hoz létre a periférián és kongruens mind a központban, mind a periférián sporadikusan megjelenő más *a*-t tartalmazó tagadó elemekkel (ld. az eldöntendő kérdés udmurt tapadó kérdőpartikulája *-a*, a komi egzisztenciális tagadó összetétel előtagja *a^bu* 'nincsen'). Ez utóbbi újítás összhangban van a tágabb régió más nyelveinek tagadó elemeivel, vö. vogul eldöntendő kérdés tapadó kérdőpartikulája *-a*, tagadó szava *at*, egzisztenciális tagadó szava *āt'im* 'nincsen', ket *a* 'nem'. Noha némelyik *a*-s elemnek belső magyarázata is lehetséges, minden valószínűleg a tagadással járó gesztusnak a hangadásra gyakorolt általános hatása mutatkozik meg bennük (vö. „török tagadás”). Másfelől a mordvin archaikus természetű mutatkozik meg a szemtanúsági múlt tagadó alakjaiban, amennyiben az alakok az eredeti *e*-s, ill. *M i*-s tövet követő *-s*- múlt idő jel + személyrag szerkezetet mutatják:

Moksa

- SG1 *i-ž-əń ~ aš-əń soda*
 SG2 *i-ž-ət' ~ aš-ət'soda*
 SG3 *i-š ~ aš-əs/aš-əž soda*

Erza

- e-ž-in soda* 'nem tudtam'
e-ž-it' soda 'nem tudta/tudtál'
e-s soda 'nem tudta/tudott'

Rejtélyes kivétel: a moksa *aš*- *tő*, amelyre több magyarázat létezik, összefoglalásukat röviden közli Hamari (2007: 110-112). Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy noha az egyik magyarázat szerint *e* *tő* is az eredeti illabiális tagadó ige tövából fejlődött, közvetlen derivációs viszonyban mégsem áll az eredeti **e*- tagadó *tő* múlt idejű használatával, amint, vele ellentétben, tagadás másik moksa alternatívája, az *i*- *s*, illetőleg az erza *e*-*s* tövű paradigmák.

Hasonló archaizmust találunk az észti egyik nyelvjárásában, pl.: *esin anna* 'nem adtam' (Hakulinen 1941: 226), továbbá a lívben, egyes déli számi nyelvjárásokban és a mariban is (részletesen Hamari 2007: 114-115).

Ezen a ponton és összefoglalás helyett hadd idézem Austerlitz-et: „A permi centrum gondolatát ki lehetne terjeszteni és hozzá lehetne igazítani a koordináták nagyobb halmazához. E keret mintául szolgálhatna a finnnségi, sőt finnugor nyelveket beszélők legkorábbi csoportjainak korai szétszóródásáról és ezek későbbi történetéről való gondolkodáshoz.

Vajon véletlen-e, hogy a tényleges földrajzi viszonyokat tekintve a finnugor centrum nagyjából azonos volt a permi centrummal?”²

² “The idea of a Permian Centre can also be expanded and grafted on a larger set of coordinates. It

4. A komi *abu* és udmurt *ëvël* problémája

A komi *abu* és udmurt *ëvël* tagadó szókat úgynevezet egzisztenciális szerkezetekben használják, ahol (1) az alany minőségét tagadják, mint pl. az udmurt *ton piči ëvël ni* 'te már nem vagy kicsi' ~ "te kicsi nincs már" (Csúcs 1990: 100); komi *bogatirës ñe-kodi vermiš abu vëlëma* 'a vitézeket senki nem volt, ki legyőzze' ~ "a vitézeket senki legyőzni nem (nincs) volt" (Rédei 1978: 102) vagy (2) valaminek a birtoklását tagadják, pl. a az udmurt *kallen læez eval* 'a nyelvnek csontja nincs' (Csúcs 1990: 75); komi *ëni pë ñe-kën ñi-nëm abu*

'most, aszongya, sehol senki nincs' (Rédei 1978: 103). Végül, de nem utolsón sorban (3) ezek általános tagadó szavakként használatosak, többnyire mondat- vagy fráziskezdő pozícióban.

Itt szögezzük le, hogy a tagadásnak két alapvető használatát különböztetjük meg: egyfelől az általános tagadást, másfelől mint az eldöntendő kérdés második tagját, amely ellenpontozza a kérdésben foglalt állítást. E két megjelenési forma tisztán oszlik el a permi nyelvekben is: szabály szerint az általános tagadás a megnyilatkozás legelején fordul elő, míg a simuló szó általában azt a mondatrészt (igei vagy névszói állítmányt) követi, amellyel együtt alkot egészet, s ilyen minőségében a megnyilatkozás (frázis vagy mondat) végén – de mindig nem-kezdő pozícióban – foglal helyet. Úgy tűnik, hogy a tagadó fő kezdő és végső pozícióját illetően, azaz általános tagadás vs. simuló kérdőszó viszonyában inverz viszony áll fenn a komi és udmurt nyelvek között. Az udmurt centrum „konzervatív” az általános tagadást illetően, minthogy megtartotta az összetétel vokalizmusában az „eredeti” illabialitást (*ë^vël*) és „innovatív” a simulószócská (-*a*) tekintetében, amely – föltehetőleg – egy labializációs folyamatot követő nyíltabbá válással és a vele járó kényszerű illabializációval (*o > a*) állott elő (vö. „török tagadás”). Ezzel szemben a periferiális komi „innovatív” az általános tagadásban, amikor *a*- tövet használ (*a^bu*) és „konzervatív” a simulószócská vokalizmusát illetően, amely megtartotta „eredeti” illabialitását (*-ë*). Miközben a tagadó elemek sokfélesége szétartónak tűnhet első pillantásra, a felszín alatt sok bennük a közös vonás. Először az, hogy különbséget tesznek a tagadás két fajtája között, az általános tagadás és az eldöntendő kérdés simuló szócskája képviselte tagadás között: az udmurtban *ëvël* és *-a*, a komiban *abu* és *-ë* képviseli az említett tagadó elemeket. Ami a magánhangzó gyakoriságot illeti, az udmurtban *ë* és *a* ebből a szempontból

could serve as a model framework for thinking about the original dispersion and the subsequent history of the earliest groups of speakers of the Fennic and Fenno-Ugric languages.

Is it an accident that, in terms of geographical reality, the Fenno-Ugric Centre was, *grosso modo*, identical with the Permian Centre?" (Austerlitz 1985: 108).

két szélsőség: *ë* a legkevésbé, *a* a leginkább gyakori magánhangzó (Csúcs 1990: 25). Kezdő pozícióban, azaz az általános tagadásban a legkevésbé gyakori magánhangzó – az *ëvël* szókezdő *ë*-je – emeli ki/teszi szembetűnővé a tagadást. Ami a simuló kérdőszó szóvégi *-a* -ját illeti, a helyzet itt épp ennek az ellenkezője, ha a kezdő pozíció eltér az általános tendenciától, a végpozíció éppen, hogy alkalmazkodik hozzá: gondoljunk az udmurt magánhangzó eloszlás általános tendenciájára, hogy ti. *-ë* gyakorlatilag nem fordul elő szó végén, azaz ebben a pozícióban helyettesítendő egy jelöltebb magánhangzóval, *-a*-val, amely mind gyakoriságát, mind a nyílt-zárt oppozíciót illetően jelöltebb (nyílt), s ekképpen típusosabb magánhangzó. Röviden: az udmurt középső nyelvállású *ë*-jének megfelelő párja az alsó nyelvállású *a* lesz, amikor a funkció hangsúlyos volta megkívánja. Ez a tendencia mutatkozott meg abban, hogy a föltételezett permi előtti alapnyelvre, azaz voltaképpen a PFU-ra két tagadó tövet rekonstruáltak, **e*-t és **a*-t (Bereczki 1996: 55). (Megjegyzendő, hogy az udmurtban nincs magánhangzó harmónia, amelyet szükség esetén ilyen ket-tösségekre föl lehetett volna használni. Éppen ezért több mint érdekes, hogy *a* hasonlóan prominens szerepben tűnik föl a deixisben szembenállva a középső nyelvállású *o*-val, vö. *ta, taiž* ... vs. *so, soiz*... 'ez, emez...' vs. 'az, amaz...' mint a „közelség” információs többlettel megterhelt magánhangzó.) Másodszor, a komiban az udmurt helyzet inverzét találjuk: a simuló szócska *-ë* konzervatív, míg az általános tagadás, *abu a*-ja újítás, amint valószínűleg újítás benne a szóvégi *-u* is, mint ritka szóvégi magánhangzó, amely főként affektív szavakban fordul elő. A szókezdő *a*- a gesztusok felől is újítás: a szókezdő *a*- kiejtése – amint már többször említettük – rendszerint a fej enyhe hátravetésével és az áll leejtésével jár együtt, mintha a beszélő visszahőkölne valamitől: ez az ún. „török tagadás” (Jakobson 1987: 474-478). A gesztus össze van hangolva vagy inkább talán rá van ültetve a hangképzés fiziológiai automatizmusára, amelynek eredménye – Roman Jakobson szavaival – a tagadás *a*-jának motorikus jele. Ez nyelveken átívelő jel és a tagadással együttjáró és nem-kanonikus jelenség, mint a magyarban is, ahol két varációja létezik: egy extra rövid *a*, amelyet úgynevezett „fest Ansatz”-cal, végső soron gégezárhanggal kezdünk [ʔ] és amelynek bosszús konnotációja van, és egy extra hosszú *a*, [ā, sőt ā-ā-ā], amelynek jelentésében benne van a partner iránti megértés, sőt megbocsátás is (Simoncsics 2004: 372-377).

5. Példák

PERMI TAGADÓ MONDATOK

UDMURT

1. *Тон удмурт-а?* „Te udmurt [vagy]-e?”
Ӗвӧл, мон венгр. „Nem, én magyar [vagyok].”
(Csúcs 1990: 67)
2. *...уг тодіськы, кытын университет* „...nem tudom, hol [van] az egyetem”
(Csúcs 1990: 67)
3. *...автобусэн ум мынэ, университет татысен кыдӧкын ӧвӧл* „autóbussszal nem megyünk, az egyetem innen messze nincs” (Csúcs 1990: 67)

Beszermán nyelvjárás

4. *gugamanə soje no-kińno ug et'* bábáskodni [infinitivus] ӧt [acc.] sen-ki nem hívja'
5. *„ma-lə ӗz kos mənəm mişkəna acim asəme?* 'miért ő nem parancsolt nekem mosni magam magamat?' ~ „miért nem-parancsolta/tiltotta meg nekem, hogy megmossam magamat?"
6. *„mənəm evě-l-a” šusa „ta diše?”* 'enyém [gen] nem-e' mondván [mondja] 'ez ruhám?' (Wichmann: JSFOu 19/1: 161-162, idézi Csúcs 1990: 73)
7. *pišaj ke vəže šeresme, azlań, pe, mənonez evəl ńi, berəkcək no, pukšəsa, vel'əs pot*
'macska ha átmegy[i!] utadat,előre, aszongya, menése nincs már, fordulj vissza no, ülvén, újra kimenj [indulj]el '
8. *ləmə ke iči lue, ńań ug da-ltə, ləmə ke t[i]ros, ńań no dəs*
'Hó ha kicsi szokott lenni, kenyérgabona nem terem, hó ha sok, kenyérgabona jó.
9. *kwar ke ug u-šə, šekət ulon luos tualte*
'Levél ha nem esik [le], nehéz élet lesz télen'
10. *paleš ke t[i]ros, ńań, pe, ug da-ltə*
'Vörös berkenye, ha sok, kenyérgabona, aszongyák, nem terem.'
(Fedotov: ORUD 120-121; idézi Csúcs 1990: 74)
11. *wal'lo taž ez u-ləle, ez*
'Régebben így nem éltek, nem [szemtanúsági múlt].'
12. *krešeńńa nunał'losə ez u-žal'ləle*

'Vasárnap nappal nem dolgoztak [szemtanúsági múlt].'
(Fedotov: ORUD 129; idézi Csúcs 1990: 74)

Glazovi nyelvjárás

13. *en džoŭgə!*

'Ne korholj!'

(Wichmann: JSFOu 11/1: 90; idézi Csúcs 1990: 75)

14. *kabanleš val ug k-aškaškə*

'Kazaltól ló nem fél [reflexív]'

15. *kək gondər odig gue ug te-rə*

'Két medve egy gödörbe nem fér.'

16. *kəllen læz evəl*

'A nyelvnek csontja nincs.'

17. *užatek kwaž ug šot*

'Munka nélkül Isten nem ad'

(Wichmann JSFOu 19/1: 8-9; idézi Csúcs 1990: 75)

18. *ačiz ug a-dždža, muketjoslə vožmate - šurəs*

'maga nem lát, másoknak mutat – út'

(Wichmann JSFOu 19/1: 43; idézi Csúcs 1990: 76)

19. *ućcam, ućcam no əvəl šettem*

'keresett, keresett, de nincs találat'

20. *so përaše vataga mənənə oğnaz uz lež*

'ő feleségének családja menni egyedül nem eresztí'

21. *otəšen əvəl ni potil'lam*

'onnan nem már visszajöttek (elbeszélő múlt)'

(Wichmann: JSFOu 19/1: 122; idézi Csúcs 1990: 76)

22. *pinaljosse šudənə əvəl bəgatem*

'gyermekait etetni nincs tudat'

23. *ug vera*

'nem mondja'

24. *mon todiško u-d keno vera*

'én tudom, nem ha mondod'

(Wichmann: JSFOu 19/1: 125; idézi Csúcs 1990: 77)

25. *məne məne no pinalez ug bē-rdə ug no və-ržəla*

'megy, megy, de a gyereke nem sír és nem mozog'

26. *va-ń-a pinale evəl-l-a?*

'van-e gyerekem nincs-e?'

27. *ok taje, mumijosə aijosə taje vandi-zə ug !!!*

’öh, ezt, anyámék, apámék ezt leszúrták (szemtanúsági múlt), hát nem...
!!!

28. *nərošurjos ad’amijez u-g-ke vando, ulemzə pe ug lu*
’niroszuriak embert nem-ha leszúrnak, életük, aszongyák, nem lesz’
29. *skaska ta evəl, šuo, šoñer vando, šuo*
’mese ez nem, aszongyák, tényleg leszúrnák, aszongyák’
(Wichmann JSFOu 19/1: 149-150)
30. „*en, en u-čkə!*”
’Ne, ne nézd [meg]!’
(Tepljašina: VFUJ 1962: 282; idézi Csúcs 1990: 78)
31. *sooslen mumizi no bubizi no ej val*
’nekik apjuk és anyjuk nem vala’
32. *münizi soos kwiñna-zi ñulesmurtez uččan no ez ni berte*
’elmentek (szemtanúsági múlt) mindhárman erdei embert keresni, és nem
jöttek már vissza’
(Kelmakov: OUR 64; idézi Csúcs 1990: 80)

Malmizsi nyelvjárás

33. *asleštīm gurtam vunetkem no sotek umme ug uški*
’magam otthon felejtettem és anélkül álmomat nem látom’
34. „*pit’ime medaz todmale!*”
’nyomomat ne ismerjék [meg]!’
35. *kwiñmetiaz mīnsa porleš pit’ize no ez kel’tini*
’harmad ízben menvén cseremisznek nyomát sem hagyta’
(Munkácsi: VNpk.61-63; idézi Csúcs 1990: 81)
36. *ěj bērdsalzī*
’nem sirnának’
(Munkácsi: VNpk. 197-198; idézi Csúcs 1990: 81)
37. „*ug uromjaški ñi ta-bere tonen!*”
’nem barátkozom már mostantól veled!’
(Wichmann: JSFOu 19/1: 115-116)
38. „*addžiškod-a medag ta kuraddžemme, vu no mone ug bašti ni ug?*” !!!
’látod-e talán ezt a szenvedésemet, a víz se engem vesz be, hát nem?!’ !!!
(Munkácsi: VNpk. 56-57; idézi Csúcs 1990: 82)
39. *adž ulone pēnna ta udžez ej kar!*
’hátralévő életem számára ezt dolgot nem tettem!’
(Munkácsi: VNpk. 191-192; idézi Csúcs 1990: 84)

pénzzel-ha kezded, nem szerzel

dunen gine šettini sojosiz ug! Pénzzel csak szerezni azokat nem szerzed!
(Wichmann: JSFOu 11/1: 72...; idézi Csúcs 1990: 88)

Déli nyelvjárások

53. *gurtan odig jag-jag vorgoron ej val ni*
'a faluban egy kop-kop férfi nem vala már'
54. *tiini oza dasetiskon ez jeta ni*
'ime így tanulni nem jutott már'
55. *vojnajis so agaje no ez bertu ni*
'háborúból ez a bátyám biz nem jött vissza már'
56. *dasetiskatek nezašto ej kal'asal*
'tanulás nélkül semmiért nem maradnék'
(Kelmakov: Dial. 69; idézi Csúcs 1990: 89)
57. *čagər čeber šaskajez* 'kék szép virágokat
mon ej šet'ta – én nem találtam –
ej šet'ta mon jaraton nem találtam én szeretőm
oj no tuganme óh, szerelmesem'
(Kelmakov: Dial. 72-73> idézi Csúcs 1990: 89)
58. *manam kardzame ug lu*
'én énekem nem tudom'
59. *ug valasku marlaze*
'nem értem miértjét'
(Kelmakov: Dial. 77; idézi Csúcs 1990: 90)
60. *en vuneta vož turamez,* 'Ne feledd a zöld fűvet
en vuneta šaskaze ne feledd a virágot
en vuneta ton mil'emaz ne felejts el te bennünket
um vunete mi tone nem felejtünk mi téged'
(Kelmakov: Dial. 79; idézi Csúcs 1990: 90)
61. *ležežu čeber evl no*
'csipkerózsafa szép nem is'
mon ačim čeber evl no
'én magam szép nem vagyok is'
(Archipov: MUD 38; idézi Csúcs 1990: 91)
62. *murt duńne – duńne evl*
'idegen világ – világ nincs'
(Kelmakov: MUD 143-144; idézi Csúcs 1990: 92)

Malmizs-urzsumi nyelvjárás

63. „*mon tñiñd ëj-a ve-ra: odig podem no en po-dma! šuiša*
 ’én neked nem-e mondtam: egy kaptárt pedig ne szerelj föl! aszongya,
iní ta-bere kot’ po-dma kot’ë-ní, odig no tñiñd muš uz pñ-rí iní.”
 ’már mostantól ha csinálj, ha ne, egy de neked méh nem megy be már’
 (Wichmann: JSFOu 19/1: 59; idézi Csúcs 1990: 93)
64. „*iša-n-ke no zeč-ke no, uzir-ke no kwañer-ke no, buskel’ lešana uwemed uz lo!*”
 ’rossz [kevés, szegény]-ha is, jó-ha is, gazdag-ha is, szegény-ha is, szomszéd mellett élésed nincs [nem lesz/létezik]’
65. *ta murt buskel’losiz kwañeris buskel’losse odi-g-no uz še-cta, uz u-t’i vñwem*
 ’ez az ember szomszédait szegénységük miatt egyszer nem vendégeli meg,
 nem tartja vala jól’
66. *mñnam už zeč ebow al’i*
 ’nekem dolog jó nincs most
67. „*oj! so už džeč ebow! soje tatñ vožisa džeč uz lo*”
 ’oh, az dolog jó nincs! őt itt tartván jó nem lesz’
 (Wichmann: JSFOu 19/1:81-82; idézi Csúcs 1990: 94)
68. *kora, kora – šel’epoz ebow: čas*
 ’üt, üt – forgácsa nincs: óra’
69. *puke, puke vužerez ebow: d’oga*
 ’ül, ül – árnyéka nincs: jégverem’
70. *osez no ebow, uknojez no ebow – korkan tal’ak kunojez: kijar, pomidor, kabak, arbuz*
 ’ajtaja sincs, ablaka sincs – házban tele vendég: uborka, paradicsom, tök, dinnye’
71. *pādaz ebow, a vel’te: čas*
 ’lába nincs, de jár: óra’
72. *aməz ebow, a vera: čas, kniga*
 ’szája nincs, de beszél: óra, könyv’
 (Tepljašina: VFUJ 1962: 303; idézi Csúcs 1990: 94)
73. *so kašnojek pokči vənze odik no đaratəmte*
 ’ez a felesége kisebb öccsét egy is nem szeretette (fosztóképzős elbeszélő múlt)’
74. *mone en əba*
 ’ne lőjj le’
75. *mon sojen uk burmiška*
 ’én ezzel [instr] nem gyógyulok meg’

76. *mənəm solen d'olez kule 'vol [=evol]*
'nekem az ő teje kell nem'
77. *tol'ko odik kor-gid'ez en uštə, soize uštənə ug d'ara*
'csak egy istállót ne nyiss ki, azt kinyitni nem szabad'
78. *malə medam uštənə uk kosə?*
'miért hét kinyitni nem enged?'
79. *tol-periliš kalze kalziškənte*
'szél-szellemtől nyelvét[=szavát] nem hallgatta meg'
80. *pi korkaz bertem no saldate koškem no ni nomər no valante*
'a fiú haza tért és katonának ment, de semmit sem értett [elbeszélő múlt]'
81. „*so mənem palaše*” *šuem no baštənə kučkem no vormante*
'az én szabályamat' mondta, felvenni kezdtem, de nem győzte'
(Munkácsi-Fuchs:MSFOu 102: 215-219; idézi Csúcs 1990: 96)
82. *džok vəl təros šədet-ñañet* 'asztal teteje tele étellel
vəžləš əvəl, t'əbejləš tönkölyből nincs, búzából
əsmelen tažə gažjaškemma egymásnak [gen] így szeretjük
ad'amileš ovol, iñmarləš embertől nincs, istentől' [...]
um l'ukiškəle dauramə no 'nem válunk el életünkben'
(Munkácsi-Fuchs: MSFOu 102: 430, 431; idézi Csúcs 1990: 97)
83. *təl d'əle en pot!*
'szél tetejére ne menj!'
(Wichmann: WotjChr. 42; idézi Csúcs 1990: 99)

Kanli nyelvjárás

84. *busi šorin ogen kišpu* 'mező közepén magányos nyírfa
tolšortek kwarez ug uš tél közepéig levele nem hullik
inakaje, mon ke kuli, anyácskám, én ha meghaltam
ujšortek ume ud uš éjfélig álomba nem hullasz'
(Nasibullin: MUD 173-175; idézi Csúcs 1990: 99)

Buj és Tanip menti nyelvjárás

85. *pimi pinališen užasa medaz kura33i* 'fiunk gyerekkorától dolgozva
ne szenvedjen'
86. *ešnomir ug bašti* 'semmit nem veszek'
87. *ton piči əvəl ni* 'te kicsi nincs/nem vagy már'
(Nasibullin: MUD 159-160; idézi Csúcs 1990: 100)

Tatisli nyelvjárás

88. *korka puškən šolanə uʔ džara* – *šajtan kužojäškoz*
'ház belsejében fűtülni nem tetszik/szabad – az ördög uralkodik'
(Gilmaev: MUD 99-102; idézi Csúcs 1990: 101)
89. *užanə käl oz kälə*
'dolgozni erő nem maradt'
90. *immär ləktəmte ni*
'isten jövetlen [elbeszélő múlt] többé'
91. *danag oj uža*
'sokat nem dolgoztam'
(Gilmaev: ORUD 167; idézi Csúcs 1990: 102)
92. *яратонə өз ке чирды*
'szeretőm nem ha olvasta'
93. *яратнə өз ке адзы*
'szeretőm nem ha látta'
94. *яратонə өз ке лыкты, /уг утялты*
'szeretőm nem ha jött, / nem kínálok meg'
95. *яратонə өз ке тоды, / уг чушылы*
'szeretőm nem ha tudta, /nem törölöm le [könnyeimet]'
96. *яратонə өз ке басты ы*
'szeretőm nem ha vesz meg[= szeret]'
(Ашальчи Оки (1898-1973); idézi Csúcs 1990: 110)
97. *кык луд кечез чош уд куты*
'két mezei nyulat egyszerre nem fogsz'
98. *милям гуртын Алексей агай кадь узыр оgez но өвөл*
'mienk faluban Olekszej bácsihoz hasonló gazdag egy sincsen'
99. *ужатэмез но потэ пизэ, дышетытек но кельтэмез уг поты*
'dolgoztatását is akarja fiát, taníttatás nélkül se hagyni nem akarja'
100. *Олексей агай пизе дышетииськонэ уг лэзы*
'Olekszej bácsi fiát tanulni nem engedi'
101. *весь ужаны кыльылэменыз, берло өз ни тод*
'mindig dolgozni kellett, visszatérni nem már tudott'
(Ашальчи Оки 1918; idézi Csúcs 1990: 112)
102. *Ани, нуньед бөрдэ-а ма?*
'Ani, babád sír-e vajon?'
103. *со нокү бөрдэмысы уг дугдылы*
'ő soha sírástól nem szűnik meg'

104. *бурмиз, уг бӧрдѹ ни*
 'meggyűgült, nem sír már'
 (Ашальчи Оки 1956; idézi Csúcs 1990: 112)

KOMI

Közép –vicsegtai nyelvjárás

1. *nalĕn nĭv ní pi ez vĕv*
 'nekik lányuk se fiuk nem volt'
2. *kěš oz šed*
 'merítőkánál nem jut [neki]'
3. *tajĕšs me og šet*
 'ezt én nem adom'
4. *ok ok o! kĭš-kĕ taj i te taććĕ voĕmĭd?! !!!*
 'ohohó! Valahonnan [=honnan ha] hát és te ide jöttél [narrative past]?' !!!
5. *regĭd, regĭd, kĕmaša da og ešĭi*
 'gyorsan, gyorsan, fölhúzom a cipőmet, de [most] nem érek rá'
 (Idézi Rédei 1978: 99)
6. *„en vidli, me mĭj-kĕ puktĕda.” oš šuas: „og, og!”*
 '»Ne nézz! Én mit-ha rakok [bele].« Medve mondta: »[Én] nem, nem!« '
7. *kerkaĭs oz tĭdav a! !!!*
 'házból nem látszik [- e]! !!!
8. *da ňe-kĭš oz i šur*
 'de sehonnan nem is kerül elő'
9. *ambarĕ petas, ružĕ vidlas, ez-ĕ sim*
 'csűrbe ment, fegyverét megnézte, nem[testimonial past]-e rozsda'
10. *kvat'ícás: puläis abu*
 'megfogta: golyó[tól] nincs'
11. *gaškĕ – šuas – i pul'asĕ abu šujšĭlĕma*
 'talán – mondta – a golyót nem dugta bele[Sg3 narrative past]'
12. *me og-vermi ta-lun kajnĭ*
 'én nem tudok ma menni'
13. *mĕdĕd'čĭ, da og nĭn bergĕd'čĭ*
 'elindultam, és nem fordulok vissza'
14. *sešša oz-kut lĕgavnĭ šemĕ vĭlĕ*
 'azután nem kezd haragudni Szemjonra'
 (Idézi Rédei 1978: 100-101)

Alsó-vicsegdai nyelvjárás

15. *mij-kë pë adždžilin-ë?*
'mit-ha [=valamit], aszongya, láttál-e?'
16. *a meam pë, višem boštis da ig pë adždžil ní-nëm*
'de nekem [gen], aszongya, betegség fogott el, hogy nem láttam semmit'
17. *meam pë višni kući da ní-nëm pë ig adždžil*
'nekem [gen], aszongya, beteg kezdtem lenni, hogy semmit, aszongya, nem láttam'
18. *mijan pë ne-kod iz voli, ne-kodës pë ig adždžil*
'nekünk [gen], aszongya, senki nem jött, senkit nem láttam'
19. *naro-đis pë nín abu*
'népből [elat], aszongya, már nincs'
20. *kod-kë abu ët-dor mort?*
'valaki nincs idegen ember? [=nincs itt idegen ember?]
21. *a mij në pë as babaiddli on vištav?*
'hát mit [=miért] nem, aszongya, maga feleségednek nem mondd el?'
22. *a me pë ig lok vëjajtñi, a me pë vëv koršni, me pë vëv-koršiš, me pë ig vij*
'de én, aszongya, nem jöttem harcolni, hanem, aszongya, ló keresni, én, aszongya, ló-kereső, én, aszongya, nem vagyok. [?]
23. *te pë vuzav! šo šajt pë šetas, in šet, kikës pë šetas, in šet, kujim-šo pë šetas, šet da šermëdtë in šet*
'te, aszongya, adj el! száz rubelt, aszongya, fog adni, ne adj oda, kétszázat, aszongya, fog adni, ne adj oda, háromszázat fog adni, adj oda, de kantárodat ne add oda'
24. – *vaj pë, vuzav, šo čëlkëvëj šeta* 'nosza, aszongya, száz rubelt fogok adni
 – *og, og pë* nem, nem [adom], aszongya
 – *kik-šo pë šeta* kétszázat, aszongya, fogok adni
 – *og pë šet* nem, aszongya, adom
 – *kujim-šo pë šeta* háromszázat fogok adni
no i šetas hát oda is adja
 – *šërmëdsë pë og šet* kantárját, aszongya, nem adom
 ...
men[dat] pë oz i kov šërmëdid nekem, aszongya, nem is kell kantárod
25. *ëni pë ne-kën ní-nëm abu* 'most, aszongya, sehol semmi nincs'
 (idézi Rédei 1978: 101-105)

Felső-vicsegdai nyelvjárás

26. *kumaćse pe-j og pašto* a kumacsot, aszongya, nem veszem föl
da kitajka og nōli és a kitajka[szövetet] nem viselem
 (idézi Rédei 1978: 106)

Udori nyelvjárás

27. *bogatirēs űe-kodi vermiš abu vĕľema*
 'a hőst senki legyőző nem volt'
 28. *oz-ĕ sajdmi*
 'nem-e tér magához'
 29. *sidž i oz erĭ voksĕ čuksavniš*
 'így ő nem tudja bátyját fölébreszteni'
 30. *jarenskejĕ seććedž tuj abu vĕľema*
 'Jarenszkba odáig út nem volt'
 (Idézi Rédei 1978: 110)

Sziszolai nyelvjárás

31. *a čeri ĕt'ik na ez šed i vokli ez na že šed*
 'de hal egy még nem került és bátyámnak se került [horogra]'
 32. *i oz vĕřĕšići*
 'és nem mozdul'
 33. *abi nin adždžilĕmni*
 'nem már látták'
 34. *so me si ponda i eg na kupajćil vižin-juin, og liš*
 'lám én ezért nem biz fürödtem a vižin-folyóban, nem merek'
 35. *jĕžis oz veritni*
 'a nép nem viszi'
 36. *og pĕrjaš*
 'nem hazudok'
 (Idézi Rédei 1978: 110)

Vimi nyelvjárás

37. *silĕn űi-nĕm abu*
 'neki semmi nincs'

38. *šo koka, šten dorë sūtëttëg da oz sūt – gël'ik*
'száz lábú falhoz nem állítva, biz nem áll – vesszőseprű'
39. *munë, munë, tujis abu, keralë, keralë, viris abu – pžën munëm va viti*
'megy, megy, útja [nyoma] nincs, vág, vág, vére nincs – csónakkal menni vízen át'
40. *kik vok da jorta-jortës oz azzini – šin*
'két fivér de egymást nem látják – szem'
41. *tū jilë mij oz ëšji? – kol'k*
'szeg fejére mi nem akad? – tojás'
42. *tī vojtištë, ta vojtištë da ñe-kor oz vojtiš – iserga*
'ide cseppen, oda cseppen, de soha nem cseppen le – fülbevaló'
43. *jaščik pččkë mij oz tomnašši? – šondi*
'láda belsejébe mi[t] nem zár[unk]? – nap[ot]'
44. *koñër përiš starik rotlišë, rotlišë da soñë-burë oz i voli, vek ruža – pšan-gor*
'szegény öreg apóka javítja, javítja de jobbá nem is jön, mindig lyukas – szauna- seprű'
45. *pžëstëm bëčkaë jaj solalëni da oz i solašši – čuñ-kič*
'feneketlen hordóba húst sóznak, de nem sózódik – ujj-gyűrű'

6. Köszönetnyilvánítás

Hálás vagyok a következő barátoknak és kollégáknak, akik vették a fáradságot és elolvasták dolgozatom kéziratát, és javaslataikkal hozzásegítettek ahhoz, hogy tisztázzam a homályos részleteket és megközelítsem a szakma által elvárt színvonalat: Csepregi Márta (ELTE), Csúcs Sándor (PPKE), Dobó Attila (PTE), Honti László (Università di Udine, KGRE), Peter Sherwood (University of North Carolina at Chapel Hill, USA), Zaicz Gábor (PPKE). Minden írásomban szereplő állításért, beleértve a tévedéseket, én vagyok a felelős. A dolgozat írása közben érkezett a hír, hogy az ausztráliai Perth-ben 80 éves korában meghalt Vászolyi Erik, a komi nyelv és folklór nagy tudósa, az ő emlékének ajánlom ezt az írást.

7. Irodalom

- Abondolo, Daniel* (1996), *Vowel Rotation in Uralic: Obug[r]ocentric Evidence*. School of Slavonic and East European Studies: University of London
- Abondolo, Daniel* (ed.) (1998), *The Uralic Languages*. Routledge, Lomdon and New York
- Andrásfalvy Bertalan-Domokos Mária-Nagy Ilona* (szerk.) (2004) *Az idő rostájában I-III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. L'Harmattan, Budapest
- Austerlitz, Robert* (1985), *The Permian Centre*. *Sovietskoe finno-ugroved'en'ie* 25: 2 : 99 -110
- Bereczki Gábor* (2004), *A magyar nyelv és a Volga-vidék*. Ld. *Andrásfalvy et al.* I : 227-234.
- Bereczki Gábor* (1996), *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Bereczki Gábor* (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Csepregi Márta* (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. JATE Finnugor Tan-szék
- Csúcs Sándor* (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Dobó Attila* (1896) / (1990), *Vorwort*, ld. *Munkácsi* alatt
- Donegan, Patricia* (1978), *On the Natural Phonology of Vowels*. PhD diss., Ohio State University, published in 1985 in the series *Outstanding Dissertations in Linguistics*, ed. Jorge Hankamer, New York and London: Garland Publishing
- Fancsaly Éva* (2009), Ld. *Simoncsics* 2009
- Gugán Katalin* (2012), *Zigzagging in Language History: Negation and Negat Concord in Hungarian*. *Finno-Ugric Languages and Linguistics*. Vol. 1. No. 1-2: 89-97
- Hajdú Péter* (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Hajdú Péter* (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Hamari, Arja* (2007), *The negation in stative relation clauses in the Mordvin languages*. MSFOu 254. Helsinki
- Honti László* (1986), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Honti László* (1997), *Die Negation in Uralischen I-III*. *Linguistica Uralica* 33 (2-4):81-96, 161-175, 242-252. Tallinn

- Jakobson, Roman* (1987), Motor Signs for „Yes” and „No”. *Language in Literature*: 474-478. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Keresztes László* (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Lázár Katalin* (2010) Id. Vászolyi-Vasse 2010 alatt
- Lotz János* (1967), Egy nyelvtani modell (Két fejezet a magyar nyelvtanból). *Magyar Nyelv* LXIII: 394-408
- Munkácsi Bernát* (1896/1990), A votják nyelv szótára. *Lexicon linguae votiacorum*. Budapest/Pécs
- Rédei Károly* (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Simoncsics Péter* (1981a) Unkarin kieltosanat, **nem** ja **ne** ja uralilainen kieltoverbi. *Folia Hungarica* I: 69-76. Helsinki
- Simoncsics Péter* (1981b), Syntaktomorfeemi -Ē: unkarin syntaksin läpileikkauskuva. *Sananjalka* 23: 115-123. Turku
- Simoncsics Péter* (1996), Modus tollens, modus ponens (A nyenyec tagadó-igékről és állító párjaikról). Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Tanulmányok Szépe György 65. születésnapjára*. II. kötet: 246-261. JPTE, Pécs
- Simoncsics Péter* (2004), Gesztusnyelv – nyelvi gesztusok. „...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. 372-377. Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Simoncsics Péter* (2009), The auxiliaries of denial: in Mordvinian and Samoyedic. Fancsaly Éva (szerk.) *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002-2007*: 101-108. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, PTE BTK – Pécs
- Simoncsics Péter* (2011a), Az ugor tagadásról. *Erdélyi Múzeum* 2:152-162. Kolozsvár
- Simoncsics Péter* (2011b), Mi van a **nincs** és a **semmi** között? (Önkritika). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 55: 1: 59-66. Bukarest
- Steinitz, Wolfgang* (1944), *Geschichte des finnischugrischen Vokalismus*. Stockholm
- Tálos Endre* (1983), 'Kép szöveg nélkül'. Bereczki Gábor és Domokos Péter (szerk.): *Uralisztikai tanulmányok Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére*. 409-420. Budapest
- Terts István* (1996), Id. Simoncsics 1996 alatt.
- Vászolyi-Vasse, Erik* (1999), *Syrjaenica I. Specimina Sibirica XV. Savariae*
- Vászolyi-Vasse, Erik* (2001), *Syrjaenica II. Specimina Sibirica XVII. Savariae*

- Vászolyi-Vasse, Erik* (2003), *Syrjaenica III. Specimina Sibirica XIX. Savariae*
- Vászolyi-Vasse, Erik - Lázár Katalin* (2010), *Songs from Komiland. Reguly Társaság, Solymár*
- Wagner-Nagy, Beáta* (2011), *On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages. MSFOu 262, Helsinki*
- Zaicz Gábor* (1998), *Mordva. Ld. Abondolo 1998: 184-218.*

Ditranzitív igék és ditranzitív szerkezetek a manysiban¹

0. Bevezetés

Írásomban a manysi nyelv ditranzitív igéit vizsgálom abból a szempontból, hogy a kérdéses igék milyen argumentumszerkezetben szerepelhetnek, és milyen tényezők játszanak szerepet az adott argumentumszerkezet kiválasztásában. Vizsgálatom kiinduló megállapítása, hogy a manysiban a ditranzitív igék nagy, nyitott igeosztályt alkotnak, melyek jellemzően szabadon előfordulhatnak a manysi nyelvben használatos kétféle ditranzitív szerkezet mindegyikében. Elemzésem az északi manysi nyelvjárásra irányul, mely napjainkban a manysi nyelv egyetlen még beszélt nyelvjárása. Kutatásomhoz a nyelvi adatok forrásául mind régebbi folklórszövegek (Munkácsi 1892-1896), mind pedig az utóbbi évtizedben keletkezett manysi szövegek szolgáltak (Dinislamova 2007, 2008, LS).

1. A ditranzitív igék

A ditranzitív igék a háromargumentumú igék egy csoportját alkotják, jellemzően fizikai transzfert fejeznek ki (*ad, küld, visz* stb.). Számos nyelvben hasonló szintaktikai struktúrában szerepelnek bizonyos „mentális transzfert” kifejező igék is (*mond, mesél*), ezért a szakirodalomban általában ezek az igék is a ditranzitív igék csoportjához sorolódnak.

A három argumentumot tartalmazó igei szerkezetek leírása és elemzése érthető módon több kérdést vet fel, mint a két vagy egy argumentummal rendelkezőké. Közülük néhány szerkezettípus nagyobb figyelmet kapott az eddigi kutatásokban (pl. műveltető igés szerkezetek), de az ebbe a csoportba tartozó igék jelentősebb részének akár tipológiai, akár elméleti nyelvészeti megközelítésű leírása még várat magára (Margetts&Austin 2007). A ditranzitív szerkezetekre az utóbbi időben nagyobb figyelem irányult (Malchukov et al. 2007),

¹ A tanulmány a OTKA K 101652.sz. kutatás keretében készült.

a ditranzítív igék közül pedig elsősorban az 'ad' jelentésű ige kapott nagyobb hangsúlyt (Newman 1996, Haspelmath, Wagner-Nagy&Szeverényi 2013).

2. A ditranzítív szerkezetek

A ditranzítív igék által előírt argumentumszerkezetet ditranzítív szerkezetnek nevezzük. A szerkezet szereplői maga az ige, az ágens (A), a recipiens (R) és a téma² (T). Vö.:

<i>Mari</i>	<i>könyvet adott</i>	<i>Jánosnak.</i>	<i>Mary</i>	<i>gave</i>	<i>John</i>	<i>a book.</i>
<i>Mari</i>	<i>mesét mondott</i>	<i>Jánosnak.</i>	<i>Mary</i>	<i>told</i>	<i>John</i>	<i>a story.</i>
A	T	R	A		R	T

A ditranzítív szerkezetek legáltalánosabb tipológiai besorolása a monotranzítív és a ditranzítív szerkezetek összehasonlításán alapul: a ditranzítív szerkezet R és T valamint a monotranzítív P (patients) argumentumok jelölismódját szokás összehasonlítani. Ez alapján három fő csoportot lehet elkülöníteni:

(1) Az indirektív típus, melyben a monotranzítív ige patienséhez hasonlóan jelölik a ditranzítív igék téma argumentumát (T = P = R), ilyen nyelv például a magyar:

(monotranzítív)	<i>János könyvet olvas.</i>
(ditranzítív)	<i>János könyvet vesz Annának.</i>

(2) A szekundatív típus, melyben a ditranzítív igék recipiens argumentumát jelölik a monotranzítív ige patienséhez hasonlóan (T = P = R). Ilyen szerkezeteket találunk az obi-ugor nyelvekben. Vö.: manyisi:

(monotranzítív)	<i>am</i>	<i>naŋən</i>	<i>sunsiləm</i>	
	én	te.ACC	néz-SG.1SG	
		'nézlek téged'		
(ditranzítív)	<i>am</i>	<i>naŋən</i>	<i>sūp-əl</i>	<i>junt-iləm</i>
	én	te.ACC	ing-INSTR	varr-SG.1SG
		'inget varrok neked'		

² A ditranzítív szerkezetek téma szerepét (a cselekvés passzív résztvevője) gyakran nehéz elválasztani más tematikus szerepektől (pl. patients, eszköz, hely). A manyisira ez fokozottan érvényes.

(3) A neutrális típus, melyben a ditranzitív ige témája és recipiense is a monotranzitív ige patienséhez hasonlóan jelölődik ($T = P = R$)³. (A szakirodalomokban gyakran a „double object construction” elnevezéssel találkozunk.) Közismert példája az angol, vö.:

(monotranzitív)	<i>Mary saw John.</i>
(ditranzitív)	<i>He gave John a book.</i> ⁴

3. A manysi ditranzitív szerkezetek alternálódása

Meglehetősen gyakori jelenség, hogy egy nyelvben többféle ditranzitív szerkesztésmód is megjelenik⁵. Jól ismert az angoltól az indirektív és a neutrális típus kettőssége, melyet datív mozgatóként (*dative shift*) is ismerhetünk. (Vö.: *He gave a book to John.* / *He gave John a book.*) Bár jól ismert, mégis ez a fajta alternáció meglehetősen ritka a világ nyelveiben, sokkal elterjedtebb az, amikor az indirektív típus mellett a szekundatív szerkesztésmód jelenik meg. E kettőnek az alternációját figyelhetjük meg a manysiban is.

manysi

indirektív:

szekundatív:

(1) <i>am nanənn sūp junt-eyəm</i>	(2) <i>am nanən sūp-al junt-iləm</i>
én te.DAT ing varr-1SG	én te.ACC ing-INSTR varr-SG.1SG
’Én inget varrok neked.’	’Én inget varrok neked.’

Ha egy nyelvben a ditranzitív szerkezetek alternálódhatnak, fontos kérdés, hogy mikor melyik szerkezetet kell használni. A különféle nyelvekben különböző tényezők játszhatnak szerepet az adott szerkezet választásában: például a P és R argumentumok prominencia-eltérései (az élő-élettelen hierarchiában, szófaji státuszukban, topikalitásukban) vagy akár jelöltségbeli különbségei, de

³ Főképpen angol leíró nyelvtani szakirodalomban lehet találkozni azzal a jelenséggel, hogy az angolban használatos neutrális szerkesztésmódot illetik a ditranzitív szerkezet elnevezéssel.

⁴ További, logikailag lehetséges, de minimális előfordulásuk alapján gyakorlatilag figyelmen kívül hagyható szerkesztésmódok még az ún. tripartitív ($T \neq R \neq P$) és horizontális típus ($T = R \neq P$) (-6). Valamint e tipologizálási keretbe nehezebben illeszthető, de a világ nyelveiben előfordulnak még az ún. szeriális igés-, valamint adnominális szerkesztésmódok (ld. Malchukov et al. 2007: 5-11).

⁵ Ennek kétféle típusa ismert. Az egyik az ún. *split*, amikor pl. egyes ditranzitív igeik csak egyféle szerkezetben szerepelhetnek, és az adott nyelv más ditranzitív igei más szerkesztésmódot kívánnak. A másik típus az alternáció, melynél ugyanazon ditranzitív igeik többféle ditranzitív szerkezetben is előfordulhatnak. (Malchukov et al. 13-18)

bizonyos szemantikai szempontok is fontosak lehetnek e tekintetben (például az adás jellege, a T milyensége stb.). (Malchukov et al. 15-16)

A manyсит illetően régóta foglalkoznak a kutatások ezzel a kérdéssel, és a magyarázatok kezdetben elsősorban az instrumentálisszal kifejezett argumentumra irányultak, az utóbbi időben pedig egyre tágabb összefüggésben vizsgálva, a manyси tárgyas mondat szerkezetek egyik tényezőjeként jelenik meg az alternáció kérdése. A korábbi tanulmányokban az alternáció okaként felmerül a tárgy részlegességének, konkretizálásának, kiemelésének stb. a lehetősége, az újabb elemzések már komplexebb módon vizsgálják a jelenséget, pragmatikai szempontokat is figyelembe véve. (Részletesebben l. Sipőcz 2011)

Kulonen (1990) a ditranzítív szerkezeteket összekapcsolja az obi-ugor nyelvek passzivizálási lehetőségével, és megállapítja, hogy olyan vonásról – datív-mozgatrásról – van szó, mely a világ számos nyelvében előfordul. A jelenség lényege, hogy a ditranzítív szituációk recipiense a tárgy pozíciójába kerül, majd passzivizálás útján elfoglalhatja az alany pozícióját, azaz az alacsonyabb pozíciójú mondatrészek szintaktikai eszközzel való kiemelésére szolgál. Skribnik (2001) Kulonenhez hasonlóan a jelenséget a passzivizálással együtt tárgyalja. Úgy véli, a mondat aktuális tagolásában, a topik-komment viszonyok kifejezésében játszik szerepet az, hogy a beszélő melyik ditranzítív szerkezetet, aktív vagy passzív szerkesztést, valamint determinált vagy indeterminált igeragozást használ-e.

Hasonló jelenséget ír le Nikolaeva az (északi) hanti nyelvről. (Nikolaeva 2001: 32-35) Megfigyelése szerint a ditranzítív szerkezetekben az alternációt a mondat információs struktúrája irányítja: a „topikabb” nem-alanyi argumentum foglalja el a tárgyi pozíciót. Ha T az ún. másodlagos topik⁶, akkor a szerkesztés indirektív, ha pedig R, akkor a szekundatív szerkesztés használatos, melyben tehát R az ige tárgyi bővítménye. Mindkét esetben az ige tárgyas ragozása, azaz az igealak egyértelműen utal a szerkezet tárgyára, melynek ily módon nem is kötelező megjelennie. Az indirektív szerkezet lehetséges alanyi ragozása igealakokkal is, ekkor a mondatban az alanyon kívül nincs topik-elem, vagy az egész mondat lehet topik nélküli. (*Mit csináltál?*, *Mi történt?*-típusú kérdésre válaszol.)

hanti É

(ma)	(a:n)	Juwan-a	ma-s-em
én	csésze	Juwan-LAT	ad-PST-SG.1SG.
'A csészét Juvannak adtam.'			

⁶ Az elsődleges topik mindig a szerkezet alanya.

(ma) Juwan)	a:n-na	ma-s-e:m/*ma-s-em
én Juwan	csésze-LOC	ad-PST-SG.1SG/ad-PST-1SG
'Juwannak csészét adtam.'		
(ma) Juwan-a	a:n	ma-s-əm
én Juwan-LAT	csésze	ad-PST-1SG
'Csészét adtam Juwannak.'		

Skribnik (2001) tehát hasonlóképpen magyarázza az északi manysiban az alternálódás lényegét. Kiegészítve a passzivizálódással, a Nikolaeva által leírt hanti elvvel egyező képet kapunk. A passzív igealak pedig akkor használatos, ha a diskurzus/történet elsődleges topikja nem az ágens szerepét tölti be, ekkor az a passzivizálódással alanyi pozícióba emelkedik. Lássunk erre öt példát! A példasor első tagja tehát indirektív típus, melyben sem a T, sem pedig az R nem topik helyzetű, az ige alanyi ragozású. A másodikban a szerkesztésmód továbbra is indirektív, a másodlagos topik szerepét a T tölti be, az ige tárgyas ragozású⁷. A harmadik szekundatív típusú, R szerepel másodlagos topikként az ige tárgyas ragozású alakjával utalva rá, a negyedik pedig passzív szerkesztésű, melyben az elsődleges topik a passzív ige alanya. A passzivizálódás két típusa, az R- vagy T-passzivizáció lehetővé teszi továbbra is az R vagy a T közötti választást a topik pozíciójára; vö. a 4. példában R, az 5. példában pedig T vált a passzív mondat alanyává. Mivel általában R az elsődleges topik, ez magyarázza az R-passzivizáció gyakoribb előfordulását, mint a T-passzivizációjét. (Részletesebben erről l. Bíró-Sipőcz 2013)

(3)

1. *tōrəm* *naŋən* *matər* *mi-s*
Isten te.ACC valami ad-PST.3SG
'Isten adott neked valamit.'
2. *al-ne* *χul-anəl* *gosudarstwə-n* *miy-anəl*
öl-PTCP hal-3PL állam-LAT ad-SG.3PL
'A fogott halakat az államnak adják.'
3. *akw ēt* *ūnl-ən-ən* *māyəs* *χūrəm-sat* *sajt-əl* *miy-ləm*
egy éj ül-PTCP-2SG PP három-száz rubel-INSTR ad-SG.1SG
'Egy éjen át való virrasztásodért neked háromszáz rubelt adok.'
4. *tōnt* *tax* *ōs* *akw* *Buran-əl* *mi-w-et.*
aztán még is egy Buran-INSTR ad-PASS-3PL
'Aztán még egy Buránt (motoros szán) kaptak.'

⁷ Megjegyzendő, hogy a példamondatok között – igaz kis számban – előfordul olyan eset is, hogy a szekundatív szerkesztésmódban az ige alanyi ragozású. (Bíró-Sipőcz 2013)

5. *jarm-ən* *ta-ke* *maj-we-s-əm*
 ínség-LAT az-PTCL ad-PASS-PST-1SG
 'Az ínségnek, annak adtak (engem).'

4. Az igék eloszlása a kétféle ditranzitív szerkezetben

A ditranzitívnek tekinthető igék csoportja nem egységes a különféle nyelveket vizsgálva. Számos nyelvben ezek az igék sok taggal rendelkeznek, de akadnak zárt jellegű és kevés taggal bíró ditranzitív igei csoportot használó nyelvek is.

A többféle ditranzitív szerkezetet használó nyelvekben jellemző, hogy minden ditranzitív igtét mindegyik szerkezetben nem lehetséges használni. Az angolban például a *give* 'ad' megengedi mind az indirektív, mind a neutrális stratégiát, a *say* 'mond' csak az indirektívet, a *supply* viszont szekundatív szerkezetben is szerepelhet. Hasonló jelenségeket más nyelvekből is sorolhatnánk. (Malchukov et al. 39-40) A magyarban például a ditranzitív szerkezet alapvetően indirektív típusú, de több ige esetén is lehetséges a szekundatív szerkesztés is, igaz, az igék ez utóbbiban jellemzően igeekötővel szerepelnek.

Teát kínálok a vendégeket. / Teával kínálok a vendégeket.

Könyvet ajándékozok neked. / Megajándékozlak könyvvel.

Az igék szemantikája többnyire magyarázatul szolgál arra, hogy melyik ige miért éppen az adott szerkezetet kívánja. A ditranzitív igék szemantikáját vizsgálva fontos tényezőként jelennek meg a következő vonások⁸:

- az igei jelentés a T birtoklásának változására utal-e vagy a T helyének változására (vö. *ad* - *küld*)
- az ige által kifejezett transzfer lényegi része-e annak előidézésének módja (vö. *ad* - *dob*)
- az ige által kifejezett transzfer milyen mértékben tekinthető inherensnek (vö. *ad* - *küld*)
- a cselekvés effektivitása, R tényleges érintettsége (vö. *ad* - *küld*)
- az igei argumentumok szimmetriája/aszimmetriája az élő-élettelen hierarchiában (vö. *ajándékot ad* - *diákokat tanít*).

Az igék szemantikai vonásaival van összefüggésben az, hogy az adott ditranzitív ige jobban „preferálja-e” az indirektív vagy a szekundatív szerkesztésmódot, vagy éppen megengedi-e a neutrális, azaz „dupla-tárgyas” szerkeze-

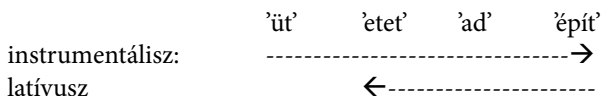
⁸ A felsorolás semmiképpen nem kimerítő jellegű, csupán a legjellemzőbb, legfontosabb tényezőket tartalmazza. Sok tekintetben ezek a szempontok párhuzamba állíthatók a szituáció tranzitivitásával (Hopper & Thompson 1980).

tet. (Részletesebben l. Malchukov et al. 39-54.) Vizsgálatunk tárgyát, a manysit tekintve a két első típus összevetése lényeges. Az indirektív szerkesztésben az R általában valamilyen datívuszi jellegű argumentummal szerepel a nyelvekben, ennek konkrét megvalósulása változatos lehet (datívusz, latívusz, allatívusz, valamint ezekkel rokon funkciójú adpozíciók). A manysiban is gyakori, hogy az R nem esetraggal, hanem névutóval szerepel, akár ugyanazon ige esetében is. Vö.:

- (4) *Tānanəln mān jilpi ēriy wār-s-uw.*
 ők.LAT mi új ének csinál-PST-1PL
 'Új éneket csináltunk nekik.'
- (5) *Nē sāw wārməł-t takwi pāwləŋ χōtpə-ne māyəs wār-i.*
 nő sok dolog-PL saját falusi nép-PL.3SG PP csinál-3SG
 'A nő sok dolgot csinált a falusi embereknek.'

Sok nyelvben az R grammatikai jelölője egyéb szemantikai szerepek jelölésére is alkalmas (hely, cél, beneficiens, experiens, birtokos stb.). Megfigyelhető, hogy többnyire azok az igék alkalmasak az indirektív szerkezetben való megjelenésre, melyekben az R a „klasszikus” recipiens szerepen kívül a hasonló módon jelölt, jelentésében „közeli” (főképpen beneficiens) szemantikai szerepet foglalja el. Az R az igei cselekvés egyfajta spatio-temporális ösvényének végpontja.

A manysiban a szekundatív szerkezetben a T instrumentálisraggal jelölt, s ez más nyelvekben is gyakori (vö. pl. a fenti magyar példákat). Tipikusan ilyen szerkezetben használatosak az ún. ballisztikus mozgást kifejező igék (pl. 'dob', 'üt'), gyakran az 'etet', 'itat', 'ellát' típusúak is, tehát azok, amelyekben a cselekvés tárgya és eszköze közeli kategóriák. Nyelvenként változó, hogy az instrumentáliszos szerkesztésmód milyen mértékben terjedhet el a ditranzitív igék csoportjában, de hasonlóképpen az is, hogy az indirektív minta hogyan terjedhet át ez utóbbi igitípusokra. Nikolaeva kiemeli, hogy a hantiban mindkét stratégia meglehetősen általános, a ditranzitív igék szinte korlátozás nélkül megjelenhetnek mindkét szerkezetben: „Sintactically both groups behave identically...” (Nikolaeva 1999: 40). A két stratégia kiterjedését mutatja az alábbi ábra (Malchukov et al. 50):

A many siban hasonló jelenséget tapasztalunk. Skribnik (2001: 229) is kiemeli tanulmányában a ditranzitív igék azon vonását, hogy az obi-ugor nyelvekben a kétféle ditranzitív szerkezetben előforduló igék köre – e nyelvek passzivizálásához hasonlóan – nagyon kiterjedt: „In Ob-Ugric languages, on the other hand, we find such indirect object promotion as a regular grammatical device practically independent of lexical or semantic limitations.” Fontos megállapítása továbbá, hogy ez a jelenség areálisan elterjedt a szibériai nyelvekben. Megjegyzendő, hogy a szelkup nyelvben is megfigyelhető a kétféle szerkesztés, de az alternáció használatát illetően nem egyértelmű a szakirodalom (vö.: Wagner-Nagy-Szeverényi 34-35).

Az alábbiakban néhány példán mutatom be a many si ditranzitív igék kétféle szerkezetben való megjelenését (a példamondatok (a) tagja az indirektív, (b) tagja a szekundatív szerkesztést mutatja):

- (6a) *tānanəl-n mān jilpi ēriy wār-s-uw*
 ők-LAT mi új ének csinál-PST-1PL
 'Új éneket csináltunk nekik.'
- (6b) *nēnan am šopr-šonaχ-əl wāri-jayəm*
 ti(DU).ACC én ezüst-bögre-INSTR csinál-DU.1SG
 'Nektek (kettőtöknek) bögrét csinálók.'
- (7a) *lātəŋ mānawn lawi-yla-s-ən*
 szó mi.LAT mond-Dx-PST-2SG
 'szóltál hozzánk'
- (7b) *latəŋ-l naŋən lawi-t'ē-luw*
 szó-INSTR te.ACC mond-Dx-SG.1PL
 'szólunk hozzád'
- (8a) *puŋkiŋ uj puŋk-e nanən kās-tā-s-ləm*
 fejes állat fej-3SG te.LAT ajánl-PST-SG.1SG
 'fejes állat fejét neked ajánlottam'
- (8b) *puŋkiŋ uj puŋk-əl kās-tā-li-ləm*
 fejes állat fej-INSTR ajánl-Dx-SG.1SG
 'fejes állat fejét neked ajánlom'
- (9a) *akwa-te vi-s-tä, xōn nēt-e-n tū*
 egy-3SG vesz-PST-SG.3SG fejedelem nő-3SG-LAT oda
mī-s-te
 ad-PST-SG.3SG
 'a másikat fogta s a fejedelem nejének adta oda'

- (9b) *ań mōlal kit ēlmip kasāj-il majle-s-ləm*
 most minap két élű kés-INSTR ad-PST-SG.1SG
 'azután meg a minap kétélű kést adtam neki'

5. Konklúzió

Ha a magyarázatot keressük az obi-ugor ditranzitív igék tipológiai szempontból kissé rendhagyónak tekinthető „szabadosságára”, akkor logikusan megtaláljuk azt az obi-ugor mondat szerkezet és az információstruktúra összefüggésében. Mivel a mondat szerkezet megformálásának (aktív-passzív mondat szerkezet használata, tárggyal egyeztetett-e az igealak vagy nem, a tárgyi bővítmény helyét mely szemantikai szerep tölti be) fő irányítója ez a pragmatikai cél, ezért a ditranzitív igék esetében alapvetően felülír minden egyéb – más nyelvekben gyakran akár szerkezetválasztást is előíró – tényezőt. És mivel a másodlagos topik helyét nem csupán a történet/diskurzus tárgya, recipiense, beneficiense töltheti be, hanem például valamely hely, helyzet megnevezése is, ezért akár a cél, sőt hely típusú szemantikai szerepek is a ditranzitív ige argumentumaként realizálódhatnak.⁹ Vö.:

- (12) (*nēn*) *ńāl-əl* *liḡ-aḡmēn*
 ti(2DU) nyíl-ISTR lő-DU.1DU
 'nyílát lövünk felétek'
- (13) *āńtāḡ uj jomas jir-əl* *naḡən ti lül'-as-ləm*
 szarvas állat jó áldozat-INSTR te.ACC PTCL áll-Dx-SG.1SG
 'szarvas állat jó áldozatával állok ím előtted'

A szemantikai szerepek „kiszélesedése” pedig logikusan együtt jár a ditranzitív szerkezetekben szereplő igék körének bővülésével.

Rövidítések

A	agens
DST	(pre)desztinatívusz
DU	duális

⁹ Nikoleva is utal erre a jelenségre tanulmányában: „I have some evidence that other nonpatient arguments in Ostyak, such as goal and locative, can also be encoded as O2 if they correspond to the secondary topic, but information on this is scarce. It is however clear that (O2) object promotion of nonpatient arguments is conditioned by their secondary topicalization.” (Nikolaeva 2001: 35)

Dx	képző
IMP	felszólító mód
INSTR	instrumentálisz
LAT	latívusz
LOC	lokatívusz
P	páciens
PASS	passzív
PL	többes szám
PP	névutó
PST	múlt idő
PTCP	participium
PTCL	partikula
SG	egyes szám
T	téma (szemantikai szerep)

Felhasznált irodalom

- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin (2013). Syntactic variation in Mansi ditransitive constructions. (konferencia-előadás) *Grammar and Context: New Approaches to the Uralic Languages IV*. Tartu, 2013. június 6–8.
- Dinislamova Svetlana. 2007. *Lavim loŋxanuw*. Khanty-Mansiysk.
- Dinislamova Svetlana. 2008. Szvetlana Gyinyiszlamova: *Vízcepp*, Sipőcz Katalin (ed.), Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- Haspelmath, Martin. 105. *Ditransitive Constructions: The Verb ‘Give’*. In: *The World Atlas of Language Structures*
- Kulonen, Ulla-Maija (1990). Obinugrilaisten kielten syntaksin yhtäläisyyksistä. *Vir.* 94: 49-56.
- Lujima Seripos [Луима Серипос]. Ханты-Мансийский Автономый Округ – Югра газета. Ханты-Мансийск.
- Malchukov et. al. (2007). *Ditransitive constructions: a typological overview*. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/DitransitiveOverview.pdf> (hozzáférés: 2013. március 1.)
- Margetts, Anna & Austin, Peter (2007). Three-participant events in the languages of the world: towards a cross-linguistic typology. *Linguistics* 45.3: 393-451
- Munkácsi Bernát (1892–1896). *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.

- Newman, John (1996). *Give: A Cognitive Linguistic Study*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Nikolaeva, Irina (1999). *Ostyak*. Lincom, München.
- Nikolaeva, Irina (2001). Secondary Topic as a Relation in Information Structure. *Linguistics* 39.1: 1-49
- Rombandeeva, E. I. (1962). Kauzativnye formy mansijskogo glagola. In: (ed. Cincius, V. I.), *Učenyje zapiski. Tom 167*. Leningrad. 71-84.
- Sipőcz Katalin (2011). Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. A *nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.*, Szeged. 221–229
- Skribnik, Elena. (2001). Pragmatic Structuring in Northern Mansi, *CIFU* IX/6: 222-239.
- Virtanen, Susanna (2011). Ditransitiivien vaihtelua mansin itämurteissa. *Folia Uralica Debreceniensia* 18. Debrecen 2011. 165-176.
- Virtanen, Susanna (2013). Contextual function of noun marking in the direct object-marking system of Eastern Mansi. *Grammatika és kontextus: új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III. Uralisztikai Tanulmányok* 20. Budapest 2013. 304-317.
- Wagner-Nagy Beáta – Szeverényi Sándor (2013). On the argument structure of the 'Give' verbs in Nganasan and Selkup. *Tomskij zhurnal lingvističeskikh i antropologičeskikh issledovanij*. 2013.1. Tomsk 2013. 27-36.

Manysi hangarchívum

A mögöttünk lévő két évtizedben a modern nyelvészetnek egy olyan ága jött létre, amely újra fogalmaztatja velünk a hagyományos nyelvészeti terepmunka és a nyelvi adatközlés céljait és módszereit. A hagyományos nyelvészeti terepmunkának (pen and paper) nagy hagyománya volt a manysi nyelv kutatásában. Reguly, Ahlquist, Munkácsi, Kannisto, Chernecov, Avdeev, Balandin, Rombandeeva, Vachrusheva, Kuzakova, Sheshkin, Popova nyelvi adatai jelentették a finnugor összehasonlító nyelvészet nyelvészet számára az összehasonlítható nyelvi anyagot, a manysi néprajz számára pedig a nyelvet beszélő népről szolgáltatott adatot.

A kis nyelvek mint veszélyeztetett nyelvek kutatásának erősödése és a számítógépes adatkezelés határtalan lehetősége hozta létre az adatközlő nyelvészetet (Gippert – Himmelmann – Mosel 2006, Austin – Sallabank 2011). A fogalom annyira új, hogy még megfelelő magyar szakkifejezés sincs rá. A language documentation ,nyelvi dokumentáció', a documentary linguistics ,dokumentáló nyelvészet, dokumentatív nyelvészet', a linguistic documentation ,nyelvészeti dokumentáció' angol szakkifejezések magyar fordításai zavaró módon megtartják a dokumentáció szót, amelynek sok mellékjelentése van. Ezek egyike sem kapcsolatos azzal, amelyet ki szeretnénk vele fejezni, azt, hogy beszélt nyelvi anyagot gyűjtünk az anyanyelvi beszélőktől, vagy régi szóval adatközlőktől, és azt majd valamilyen formában közölni fogjuk. Mivel ennek a nyelvészeti irányzatnak a központi fogalma a hangzós nyelvi adat, ezért az új szakkifejezéshez a szóösszetétel előtagjaként ez látszik a legegyszerűbbnek. Korábban is használatban volt az adatközlő szó, és ez arra az anyanyelvi beszélőre vonatkozott, akitől a nyelvi adatot gyűjtötték. Az új nyelvészeti tudományág magyar nevei a következők lehetnek: nyelvi adatközlés, adatközlő nyelvészet, nyelvészeti adatközlés. Az a korábban felmerült érv, hogy az adatközlő szó az anyanyelvi beszélőre vonatkozik, és ezért nem szerencsés az adatközlő nyelvészet szakkifejezés, nem döntő érv a terminus használata ellen. Inkább tisztelgés ez a kis nyelvek beszélői előtt, ők közlik velünk a nyelvi adatokat, mi pedig az ő adataikat közöljük, a folyamat kettős, egymásra vagyunk utalva, ezt

is kifejezi ez a terminus. A továbbiakban az adatközlő nyelvészet terminológiát használom.

Mint annyi mindenben, az obi-ugor nyelvek és népek kutatásában, a modern terepmunkában is kezdeményező szerepet játszott Schmidt Éva, akinek munkássága már átvezet a digitális obi-ugor nyelvészet paradigmájába. A sürgető és ezért rohamos tempójú hanti és manysi gyűjtései során kezdettől fogva alkalmazta a kornak megfelelő legkorszerűbb hangfelvevő technikát (magnetofon, diktafon) és az adatbázis alapú annotációs adatfeldolgozást. Utolsó szibériai jelentéseiben (Schmidt 2005) további korszerű távlatokat nyit a hanti és a manysi nyelv hangzós anyagának digitális gyűjtésére.

Schmidt Éva útmutatása a hanti és a manysi nyelvre vonatkozóan mindenre kiterjed: kik gyűjtsék az anyagot, kik dolgozzák fel az anyagot (категории „документаторов”), honnan gyűjtsünk, kitől, mit (Schmidt 2001: 277), mivel, kinek és minek (Schmidt 2001, Schmidt – Nemisova – Rjabchikova 2001). Az eltelt több mint tíz év óta csak a hangrögzítés technikája sztenderdizálódott, a fonetikai kutatásokra is használható wav kiterjesztésű hangfelvételeket gyűjtsünk, semmiképpen ne tömörített mp3 fájlokat készítsünk, és a legfontosabb munkaeszközünk a legkiválóbb mikrofon legyen. Ez a két cikk tekinthető akár Schmidt Éva tudományos végrendeletének is, előttünk áll a feladat, hogy ennek megfelelően gyűjtsünk minél több hanti, manysi, nganaszan, nyenyec, enyec, szölkup (de a nagyobb finnugor nyelvekből is mindent) nyelvi anyagot.

Amikor 2005-ben az első terepmunkánkra utaztunk az ivgyeli manysikhoz, akkor azzal a céllal is mentem, hogy Chernecov manysi-orosz szótárának kb. 2000 szavát (Chernecov 1936) tematikus csoportosításban végigkérdezem a manysi adatközlőktől. Chernecov születésének 100 éves évfordulója alkalmából ezzel szerettem volna megemlékezni a modern manysi filológia megteremtőjéről. 1925-ben az ivgyeli manysik között kezdte a terepmunkáját, és itt is fejezte be 1938-ban (B. Székely 2012: 97–98).

A manysi szavak tematikus csoportjai nagybetűs címekkel a következők voltak: Earth/Земля, Water/Вода, Sky/Небо, Fire/Огонь, Plant/Растение, Animal/Зверь, Bird/Птица, Fish/Рыба, Insect/Насекомое, Hunting/Охота, Fishing/Рыбная ловля, Feeding/Питание, Bodyparts/Части тела, Kinship/Родство, Clothing/Одежда, Dwelling/Дом, Activity/Деятельность, Tool/Орудие, Object/Предмет, Space/Пространство, Time/Время, Movement/Движение, Trade/Торговля, Quality/Свойство, Quantity/Численность, Colour/Цвета, Communication/Слово, Mind/Ум, Belief/Верование, Pronoun/Местоимения, Adverb/Наречия.

A Water/Вода jelentéstani csoportból a manysi-orosz szótár alapján a következő szavakat kérdeztem: вода, вольна, река, путь реки (тропа, колея,

русло), плёс, течение (стремлина), напротив течения (вверх по реке), по течению, мелький пережат на реке (перебор), обрыв, река с крупными берегами (глубокая река), протока, прорва, протока, небольшой водоворот, пена, старица (реки), песок, песчаный мыс, отмель, течь, капать, мокнуть, просамиваться, источать воду, сочиться, ручей (ручеек), канава, сырой ложок, болото (киляй), торфянистый, сырой (сырое место), моховое без травы, мокрое торфяное болото, топь, лужа, озеро, нижний конец озера, море, снег, снежить, снежная лавина, затор, снежный, малоснежный, потрескивать, лавина, свежеснеженный снег, метель (вьюга), зернистый снег, пороша (перенова), наст, студить (морозить, озябнуть), лёд, прорубь, мелко битый лёд, крепкий осенний лёд, торосы, торосы на реке, шуга (образующийся лёд), трогаться (лёд тронулся), ледяные закраины, оттаять (растопить), незамерзающее место на болоте, иней, туман, дождь, дождевая капля, роса.

A Bird/Птица jelentéstani csoportból pedig a következőket: птица, журавль, лебедь, ворона, кедровка, ворон, филин, чёрный дятель, красноглазый дятель, орёл, крачка, чайка, боровая птица, куропатка, глухарь, глухарка (тетерев), косач, гусь, крохаль, авлик (морянка), чирок, черныш, гагара, широконоска, утка, водяной воробей, перепел, синица, рябчик, кулик, птичка (воробей), шегол, малиновка, яйцо, гнездо, птичий зоб, крыло, растопоршить перья, садиться, капать головой, чичерить, клевать, линной, пищать, чирикать, визжать, взлететь.

A nyelvi adatok tömegének kezelésére szempontjainknak megfelelően létre lehet hozni azt az adatszerkezetet, amely a végeredmény felől tekintve megfelel a nyelvészeti adatközlésnek (Simons – Black 2009). A gyors lekérdezés valamilyen keresési szemponttal, az alfabetikus rendezés (manysi–orosz, orosz–manysi; manysi–magyar, magyar–manysi; manysi–angol, angol–manysi) jelentősen meggyorsítja az adatkivételt a hagyományos cédulázással összehasonlítva. Az adatbevitel időigényes és fáradságos munkáját azonban így sem lehet megkerülni.

A nyelvi adatok címkésére a legáltalánosabban használatos nyelv az xml, az ilyen kiterjesztésű fájlok szolgálnak az adatbevitelre, az adatkezelésre és az adatkivételre. Az egyik első ilyen javaslat Austin (2006)-ban olvasható, a szerző az archiválás szempontjából ad javaslatot az adatbevitelre. A kereskedelmi és a nem kereskedelmi szoftverek felhasználásával kapcsolatban óvatosságra int. A végső felhasználó nem biztos, hogy rendelkezik azzal a szoftverrel, a szoftverek elavulnak, a kézi adatbevitel viszont átlátható, sokféleképpen kezelhető. A manysi adataim bevitelét mutatja be a következő két példa:

(1)

```
<words>
<category lang="en">Earth</category>
<category lang="ru">Земля</category>
<word lang="mns">
<form source="chernecov">má</form>
<meaning lang="en">earth</meaning>
<meaning lang="ru">земля</meaning>
<meaning lang="hu">föld, vidék</meaning>
</word>
</words>
```

(2)

```
<words>
<category lang="en">Bird</category>
<category lang="ru">Птица</category>
<word lang="mns">
<form source="chernecov">toɬlɔŋ uj</form>
<meaning lang="en">bird</meaning>
<meaning lang="ru">птица</meaning>
<meaning lang="hu">madár</meaning>
</word>
</words>
```

A páros címkézés (< bal kacsacsőr, > jobb kacsacsőr) tetszőlegesen átnevezhető, az adatbevitelre bármilyen plain text szövegszerkesztő alkalmas. A kérdészi szempontokat, a kérdészi sorrendjét lehet máshogyan is rendezni, mert az adatkivételnél újabb szempontokat adhatunk meg. A webes közlésnek sincs akadálya, mert a böngészők felismerik a kódolt szöveget, a megfelelő stíluslappal könnyebben olvashatóvá lehet tenni az adatokat.

A digitális finnugrisztika nagy kihívása az, hogy a hagyományos adatközlés mellett egyre inkább követelmény lesz a digitális adatközlés és a digitális archiválás. Ehhez át kell gondolni a legegyszerűbb és még olvasható betűbeviteli, begépelési technikáinkat. A kisebb finnugor nyelvek leírására kidolgozott finnugor mellékjeles transzkripció újabb megpróbáltatások elé néz. Ezzel már akkor szembesültünk, amikor észrevettük, hogy a mellékjelek karakterként való bevitele sokszor nem azt a karaktert adta ki, amelyet szeretnénk volna. A sztenderdizálódott unicode rendszer sem alkalmas mindig a karakterbevitel-

re, ezért megint napirenden van finnugor transzkripció a digitális korszakban. Látható, hogy újabb kihívások elé néz a korszerű finnugrisztika, mint ahogy egyre sürgetőbb Schmidt Éva programja is. Az utolsó anyanyelvi beszélőktől minél több hangzós anyagot kell felvenni, hogy az adatgyűjtéssel és az adatközléssel áttérjen a finnugrisztika a digitális korszakába, és lehetőségünk legyen a hangzós anyagok tanulmányozására a finnugor hangarchívumban őrzött nyelvi anyag alapján.

Irodalom

- Austin, Peter K. (2006), Data and language documentation. In: Gippert – Himmelmann – Mosel: 87–112.
- Austin, Peter K. – Sallabank, Julia (eds.) (2011), *The Cambridge handbook of endangered languages*. Cambridge University Press, UK.
- B. Székely Gábor [Секей, Г. Б.] (2012), Экспедиции к ивдельским манси. Вопросы ономастики № 1 (12): 95–101.
- Chernecov, N. I., Chernecova, I. J. [Чернецов, Н. И., Чернецова, И. Я.] (1936), Краткий мансийско-русский словарь. Учпедгиз, Москва-Ленинград.
- Gippert, Jost – Himmelmann, Nicolaus P. – Mosel, Ulrike (eds.) (2006), *Essentials of Language Documentation*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Schmidt Éva [Шмидт, Ева] (2001), Архетип „Архива”: размышления о новом типе учреждения и его актуальных проблемах. JSFOu 89: 267–280.
- Schmidt Éva, Nemisova, E. A., Rjabchikova, Z. S. [Шмидт, Ева & Е. А. Немисова & З. С. Рябчикова] (2001), Приложение создания центрального языкового фонда хантыйского и мансийского языков для диалектологических словарей. JSFOu 89: 280–288.
- Schmidt Éva (2005), *Jelentések Szibériából*. Szerkesztette: Sipos Mária. Schmidt Éva Könyvtár 1. MTA Nyelvtudományi Intézet – Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Simons, Gary F., H. Andrew Black (2009), Third wave writing and publishing. SIL International. SIL Forum for Language Fieldwork 2009-005, December.

Tamás Ildikó

A nonszensz kutatásának lehetséges irányai a lírai népköltészetben

*A számi példa*¹

Módszertani előzmények és kutatástörténet

A módszertan problematikája

A számi népköltészet lírai alkotásait csak marginálisan kutatták, ugyanis a korpusz² nagy részét úgynevezett „nonszensz”³ elemekkel teletűzdelt szövegek alkotják, amelyek laza, kötetlen szerkezetüknél és befelé forduló, szinte értelmetlen és töredékes jellegüknél fogva csak részben dolgozhatók fel a hagyományos folklorisztikai és/vagy nyelvészeti módszerekkel. A jojkaszövegek vizsgálatában különösen szükséges az interdiszciplináris szemléletmód, így például az irodalomtudomány, a folklorisztika és a nyelvészet módszereinek alkalmazása.

A kutatás előzményei

A dolgozatban feldolgozott anyagot Szomjas-Schiffert György, Kodály Zoltán egykori munkatársa és barátja gyűjtötte az észak-finnországi Nunnanen

¹ A tanulmány a 105482 számú OTKA PD kutatás keretében készült.

² Néhány fontosabb, általam ismert és tanulmányozott jojkagyűjtemény:

Szomjas-Schiffert gyűjtemény, MTA BTK ZTI

Nils-Aslak Valkeapää (1968): Joikuja. *Otavan kirjallinen äälilevy* OT-LP 50

HYK: Helsingin yliopiston kirjasto (Helsinki egyetem könyvtára) – Armas Launis jegyzetek

SKS: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunokirjasto [Finn Irodalmi Társaság népköltészeti gyűjteménye]

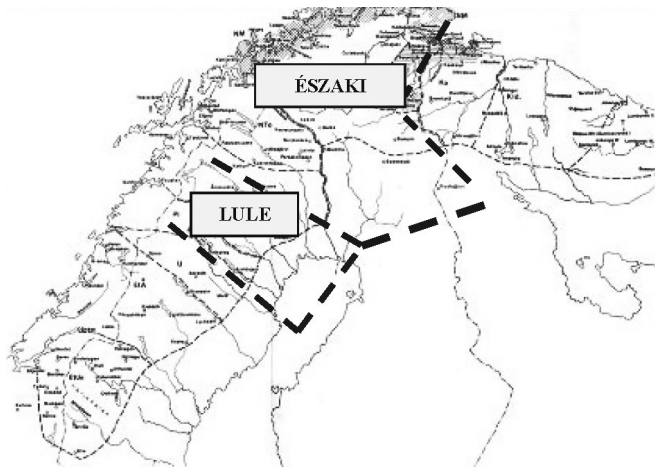
SRA: Sámi Radio Arkiiva [Számi Rádió Archívum]

TRE A-K: Tampereen yliopiston kansanperinteen laitoksen arkisto, Erkki Ala-Könnin kokoelmat [Tamperei Egyetem néprajzi tanszékének archívuma, E. A-K. gyűjtemény]

SKNA: Suomen Kielen Nauhoitearkiston Kokoelmat [Finn Nyelvű Hangfelvételek Archívuma]

³ A „nonszensz” kifejezést időzőjelben használom, ugyanis magát a fogalmat nem tartom a legmegfelelőbbnek a szóban forgó verbális elemek megnevezésére. Ennek okait azonban a későbbiekben (*Nyelvészeti - folklorisztikai elemzés* című alfejezetben) fejtem ki részletesen.

faluban 1966-ban. A gazdag hanganyag lejegyzését és zenei szempontú tudományos feldolgozását az MTA Népzene kutató Csoport tudományos munkatársaként a 70-es évek elejéig el is végezte, az eredmények publikálására azonban csak 1996-ban kerülhetett sor, mivel a számi nyelvű szövegek lejegyzése és magyarra fordítása – megfelelő szakember híján – váratott magára. A jojkaszövegeket végül Kovács Magdolna, a Turkui Egyetem munkatársa írta le és fordította magyarra, majd angolra. A két nyelven (magyarul és angolul) megjelent kötet tanulmányozása mellett lehetőségem volt konzultációkat folytatni a szerzővel, valamint részben meghallgatni a hangzó anyagot. Szomjas-Schiffert tudományos hagyatékának örököseként és gondozójaként mára a teljes zenei anyagot (140 db. lejegyzés és körülbelül kétórányi hanganyag) megismerhettem. Természetesen az előző fejezetben említett egyéb archívumok anyagát is áttekintettem (azaz közel 500 jojkalejegyzést, melyekből – a Szomjas-Schiffert gyűjtést is beleszámítva – kb. 200-nak sikerült a hangzó anyagát is tanulmányoznom). Ennek alapján állíthatom, hogy azok a jelenségek, amelyek a dolgozatban bemutatásra kerülnek, nemcsak az észak-finnországi számik lakta területekre érvényesek, hanem az egész északi, és részben lulei számi nyelvjárási területeket felölelő gyűjteményekben is megtalálhatóak⁴.

Korhonen
térképe
alapján
(Korhonen
1981)

⁴ Például:

HYK: Helsingin yliopiston kirjasto (Helsinki egyetem könyvtára) – Armas Launis jegyzetek
SKS: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunokirjasto (Finn Irodalmi Társaság népköltészeti gyűjteménye)

A jojkákkal és a számi nyelvvel kutatóként körülbelül 10 éve foglalkozom. Korábban elsősorban nyelvészeti kutatásokat végeztem, a zenei vizsgálatnál pedig főleg a szerkezeti jellemzőkre koncentráltam, továbbá funkcionális szempontok alapján vizsgáltam az énekes hagyományt.⁵ Jelen tanulmányban elsősorban a szövegfolklorisztikai elemzési lehetőségekre koncentrálok.

A jojkaszövegek és a szakirodalom

A jojkák szöveges részét kevesen elemezték és értelmezték, a szöveg és a dallam kapcsolódásának jellegzetességeit, a prozódiait még kevésbé. Amit Austerlitz a gilják kultúrával kapcsolatban megjegyez, ti. hogy „nem létezik olyan hagyományos elkülönülés mint például a költészet versus próza” (Austelitz 1971, 35), igaz a számik esetében is, a szakirodalom azonban elkülöníti a jojkák e két kategóriáját. Az epikus szövegek feldolgozását és ismeretetését elsősorban Erkki Itkonen, Harald Gaski, Päivi Lappalainen és Henrik Jernsletten nevéhez kapcsolhatjuk (E. Itkonen 1963, Gaski 1986, 1987, 1997; Lappalainen 1984; Jernsletten 1976, 1978, 1979). Az általuk bemutatott és vizsgált epikus szövegek azonban a teljes anyag elenyésző százalékát teszik ki csupán. Hosszabb lélegzetvételi, epikus alkotást a 19. század közepétől kezdve senkinek sem sikerült gyűjtenie a keleti számik által lakott Kola-félszigettől nyugatra. A többi számi területről származó gyűjtésekben – beleértve a legkorábbiakat is – alig fordulnak elő, azok is inkább töredékek. Az epikus hagyomány eltűnésének Harald Gaski szerint két oka van: (1) a kereszténység tényleges térhódítása, melynek legerőteljesebb áramlata valóban erre az időszakra tehető,⁶ és (2) a környező államok erős kolonizációs politikája (Gaski 1986 és 1987). Az epikus jelleg – amely minden bizonnyal nem csak a rituális költészetre korlátozódott – már a korai források alapján is első-

⁵ 2003: A lulei, norvég és inari lapp területek jojkahagyománya. Diss., Bp., ELTE

2007: *Tüzön át, jégén át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya*. Napkút kiadó, Budapest

1998: A lapp jojka kutatásának története. Módszertani fejtegetések. *Néprajz és Nyelvtudomány*, XXXIX. Szeged, pp. 179-196.

2001: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 8. Debrecen - Jyväskylä

2003: A norvég-lapp melléknevek morfológiai és szintaktikai viselkedéséről. In: *Permistica et Uralica*. FUP 1. pp. 245-254. Pilsicsaba

2003: Szöveg helyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 100, pp. 301-313.

2006: The Lule Sámi vocalism. *Nyelvtudományi Közlemények* 103, pp. 7-25.

⁶ A számik igazán széles körű megkeresztelkedése a 19. század második felétől kezdődő, közel száz évet felölelő időszakra tehető, melyben a laestadianus mozgalom térhódítása játszotta a legfontosabb szerepet.

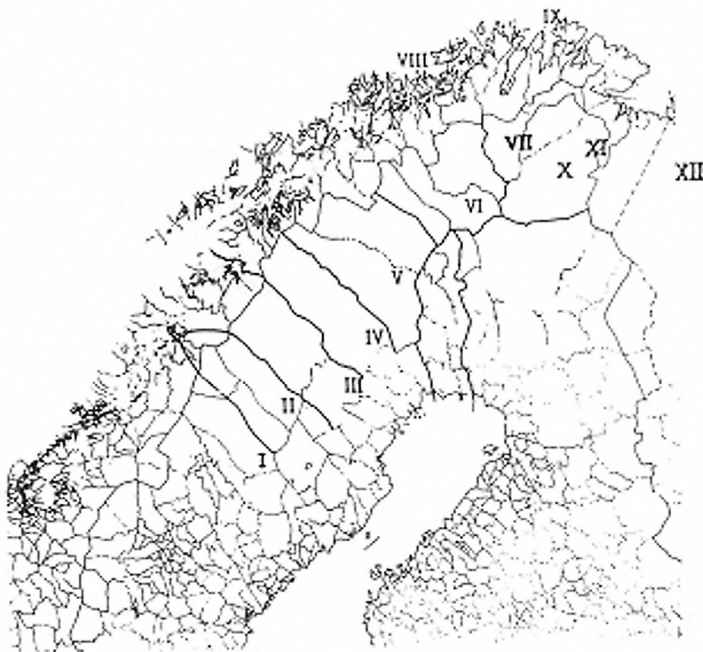
sorban a sámán-jojkák közös sajátosságaként említődik. Jakob Fellman, aki 1820–1832 között volt Utsjoki lelkésze, még arról számol be, hogy Inari és Utsjoki területén fellelhetők hosszú, epikus dalkötemények (Fellman 1903, 1906). Az 1820-as években Inari területén ő maga is lejegyzett néhány ilyen jojkaszöveget. Fellman ezeknek a „mitikus” jojkáknak a témáját így jelölte meg: „emberfeletti erők és láthatatlan dolgok” (Fellman 1903, 1906). Johannes Schefferus *Lapponia*-jában is található jojkák, melyeknek hosszú, epikus szövegük van (Schefferus 1673).⁷ Nils-Aslak Valkeapää szintén említést tesz hosszú köteményekről, mitikus, epikus műfajokról, melyek továbbvivői szerinte a sámánok voltak, és ennek a műfajnak az eltűnése a sámánok fokozatos eltűnésével esik egybe (Valkeapää 1984b). Annyi bizonyos, hogy a jojka-archívumok korpuszában a számi epika fennmaradt töredékei elenyésző kisebbséget alkotnak. Ha áttekintjük a jojka kutatásának történetét, főleg a gyűjtésre, a zenei feldolgozásra, a kulturális kontextus vizsgálatára és az epikus szövegek publikálására vonatkozó információkat sorakoztathatunk fel, ennek részletes kifejtésével azonban eltérnénk a tanulmány konkrét tárgyától.⁸ A rövid utalásokat tartalmazó és kódolt szövegű jojkák – bár zenei és kulturális antropológiai szempontból jó néhány tudományos vizsgálat tárgyát képezték (pl. Aikio–Kecskeméti–Kiss 1972, Einefjord 1975, Paulaharju 1977, Kantola 1984, Saastamoinen 1994, Szomjas-Schiffert 1996, Järvinen 1999 stb.) –, szöveges rész elemzésére nem térnek ki. Ha mégis, akkor elsősorban a költői képek feltárására, illetve a jojkahagyomány történeti, kulturális és politikai beágyazottságának a bemutatására irányulnak. A számi irodalom kutatói előszeretettel mutatják be a jojkaszövegek és a fiatal számi szépirodalom szoros kapcsolatát (pl. Hirvonen 1995, 1998, 1999; Gaski 1997, Domokos J. 1996, 2001, 2009a, b; Domokos P. 1975). A lírikus jojkaszövegek befelé forduló, „értelmetlen” alkotóelemeinek feltárására, szerepének meghatározására tehát nem sok figyelem irányult. Tanulmányomban ennek a hiányosságnak a jelképes pótlására teszek kísérletet, elsősorban a nyelvészeti, irodalomtudományi és folklorisztikai tanulmányaim során elsajátított módszerek bevonásával. Előbb azonban röviden összefoglalom a számi lírai népköltészet rendszerezésének főbb problémáit.

⁷ Schefferus két jojka-közlésének jelentősége, hogy ezek a legkorábbi tudósítások a számi költészetről. Az adatközlő Olaus Matheus Sirma (lapp nevén Čerbma Ovlá [? – 1719]), a jojkaversek címe: *Kulnasatz nirásam* (Kulnasatz rénüszöm) és *Pastos päivä* (Süssél nap). E műveket olyan híres költők fordították le, mint Goethe, Herder, Rowe, Runeberg, Lönnrot.

⁸ A jojka kutatástörténetéhez ld. Tamás 1998.

A jojkák rendszerezéséről

A számik lakta különböző területeken egymástól eltérő módon jojkáznak, így kirajzolható a zenei nyelvjárások térbeli eloszlása (Lomax 1976, 38). Nagyon éles határok természetesen nem húzhatók, hiszen az areális érintkezés egymást kisebb-nagyobb mértékben átfedő izoglosszák létrejöttéhez vezetett. A zenei nyelvjárások feltérképezése máig nem történt meg a teljesség igényével, de a különböző területeken megnyilvánuló főbb jellegzetességek jól körülhatárolhatók. Vorren és Manker szerint a számikat három fő csoportra lehet osztani, melyek a következők: hegyi, tengeri és erdei számik (Vorren–Manker 1962, 17). Ez a felosztás az anyagi kultúra különbözőségein és a nomád életmód fokozatainak meglétén illetve hiányán alapszik.

(Pentikäinen 1995, 324)

Ennél sokkal árnyaltabb Pentikäinen hagyomány-topográfiai felosztása (Pentikäinen 1971 és 1995, 322–325). Bár a csoportosítás elsősorban a halottkultusról szóló forrásokat veszi alapul, a foglalkozási, gazdasági

különbségek is szépen kirajzolódnak. Pentikäinen figyelembe vette az államhatárok változásait, a hegyi-számik vándorlási útvonalát, az egyházmegyei határokat, a kereskedelmi kapcsolatok gócpontjait és a demográfiai adatokat is. Ennek a felosztásának a használhatóságát és érvényességét a zenehágyomány feltérképezésében mérlegelni kell. De mielőtt ezen elmélkednénk, nézzük meg a nyelvjárások megoszlását:

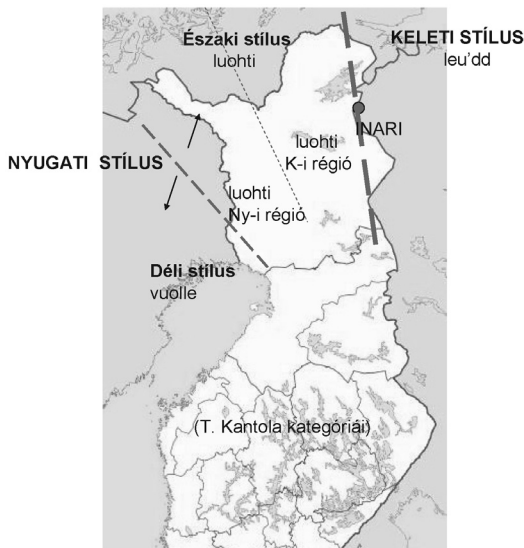
A számi nyelvjárások D-Ny-ról É-K felé haladva: 1. déli, 2. umei, 3. pitei, 4. lulei, 5. északi vagy norvég, 6. koltta, 7. inari, 8. kildini, 9. turjalai vagy ter.⁹

A déli, umei és pitei nyelvjárásokat beszélők erősen asszimilálódtak, a számi nyelv használatának erőteljes háttérbe szorulása tapasztalható a svédde és norvéggal szemben, és a jojkáéneklés is a hagyományörző klubok és a fesztiválok keretei közé szorult. A legjobb – tulajdonképpen központi – helyzetben van az északi számi, emellett a lulei, inari és koltta dialektus megőrzéséért is komoly erőfeszítéseket tesznek. A jojkahagyomány is ebben a négy régióban virágzott legtovább, és – megváltozott keretek között ugyan, de – virágzik ma is. A keletebbi területek vannak a legrosszabb helyzetben nyelvi és kulturálisan egyaránt. Népköltészetük és énekeik azonban nagyon erősen elkülönül-

⁹ Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/Sami_languages

nek a többi számi csoporttól, ezért ebben a tanulmányban csak érintőlegesen foglalkozom velük.

Feltételezhető, hogy ugyanazok a tényezők a kultúra több területén hatnak, pl. az életmód különbözősége bizonyára hatással van az énekes hagyományra is (Kantola 1984, Laitinen 1981). Tuula Kantola jojkahagyomány-felosztása, Pentikäinen átfogó tipológiája és Korhonen nyelvjárási térképe egymásnak valóban jól megfeleltethető csoportokat rajzolnak ki.¹⁰

(Kantola alapján, 1984, 36)

A térképen jelölt zenei nyelvjárásokat elsősorban a zenei jellemzők alapján rajzolták meg, megfigyelhető azonban a szöveges hagyomány elkülönülése is. A jojkát műfajokra, illetve alműfajokra osztó általánosan elfogadott rendszeréz egyelőre nem létezik. A téma szerinti felosztás négy nagyobb csoportot jelöl ki, a dalok túlnyomó részének témája az ember, beszélhetünk még

¹⁰ Azzal a különbséggel, hogy a zenei tipográfia kidolgozottsága jóval egyenletlenebb: csak a központi régióról ad részletesebb képet. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a déli és keleti peremterületeken sokkal erőteljesebb asszimiláció zajlott le, így a népzenei gyűjtések is kisebb eredményt hoztak, mint a központi nyelvjárási területeken. Az egyetlen terjedelmesebb déli-lapp (vuolle) anyag felhalmozása Karl Tirénnek köszönhető (Tirén 1942), azonban ezek a jojkák erőteljes svéd hatást tükröznek, és a gyűjtést nem szakember végezte (Tirén a svéd vasútnál dolgozott).

állatjokjokról, természeti jokjokról és rituális énekekről. Próbálkoztak már funkcionális alapú felosztással is, összességében elmondható, hogy a kiválasztott alapelvek mindig túlságosan heterogénnek bizonyultak. A „primitív líra”¹¹ műfaji felosztásának lehetőségeivel már sok szerző foglalkozott, amelynek kifejtésére, sőt felsorolásszerű számbavételére sincs itt lehetőségünk. A jokkák kapcsán kijelenthetjük, hogy nem adaptálhatók az irodalomban vagy a strófikus szerkezetű népi lírában kidolgozott kategóriák. Kifejezetten a „primitív líra” feldolgozhatóságára kifejlesztett csoportok sem működhetnek általánosságban, csak kultúra-specifikusan. Álljon itt példaképpen Greenway modellje¹²: „1. egyszerű felkiáltás, 2. leíró líra, 3. narratív líra, 4. egy idea lírikus kifejezése, 5. eufonikus líra (olyan költemény, amelyben a szavak részben vagy egészében értelmetlenek, a kellemes hangzás és a hangfestés az, amely érzelmet fejez ki)” Bár formailag az *eufonikus líra* megfelelőnek tűnhet, funkcionálisan egyáltalán nem adekvát, tehát Greenway kategóriáinak egyike sem használható a jokkák esetében. Ugyanez az összeférhetetlenség nyilvánult meg, amikor Meletyinszkij¹³ vagy Eliade¹⁴ a szakrálisra és a profánra épülő elgondolásával, Bodrogi Tibor¹⁵ funkcionális tipológiájával, vagy Voigt Vilmos¹⁶ műfaji alkalmakhoz kötött elméletével közelítettem a jojkaanyaghoz. Tekintve, hogy „nem minden művelődésben szeletelik fel egyformán a nyelvi megnyilatkozások együttesét”¹⁷ az émikus kategóriák adhatnak támpontokat a feldolgozáshoz. A számi nyelv sajnos nem adja meg ezt a kézenfekvőnek mutakozó segítséget. A *juoiggos* ’jojka’ elnevezés az egész hagyományterületen ismert gyűjtőfogalom. Jóllehet a jorkálás képességének, a jojka előadásmódjának minőségi különbségeit tucatnyi igével fejezik ki, rengeteg jelzővel árnyalják és rangsorolják, a műfaj megnevezése a számi nyelv egyik nyelvjárásán belül sem mutat differenciálódást. Ezért olyan kiindulópontot kellett keresnem, amely precízebb kategorizáláshoz vezethet, ezt pedig a hagyománnyá válás folyamatában táltam meg. A következő csoportosítás több tekintetben szakít azzal a korábbi általános felfogással, amely túlhangsúlyozza a jojkahagyomány improvizatív sajátosságait. A jorkák mélyszerkezetének vizsgálatára kidolgozott módszer¹⁸

¹¹ Rockenbauer 2002, 164.

¹² Idézi Rockenbauer (Rockenbauer 2002, 164–165.)

¹³ Meletyinszkij 1982

¹⁴ Eliade 2001

¹⁵ Bodrogi 1976

¹⁶ Voigt 1972

¹⁷ Szegedy-Maszák 2005, 30.

¹⁸ A módszert részletesen *A lulei, norvég és inari lapp területek jojkahagyománya* című disszertáció (2003) írása során dolgoztam ki, ennek részletei *Tűzön át, jégén át – A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya* című kötetben (2007) jelentek meg.

és a különböző számi jojkaarchívumok¹⁹ anyagának összevetése igazolta, hogy nagy térbeli és időbeli kiterjedésű átfedésekkel van dolgunk, Szomjas-Schiffert pedig különböző területekről érkezett adatközlők pontos – még az ornamentikában is azonos – együtt éneklését örökölte meg hangfelvételein.²⁰

Az általam kijelölt csoportok tartalmilag szétválaszthatatlanok. A műfaj egyik nehézsége, hogy a tartalom alapján történő rendszerezés nem vezet használható eredményre. Hasznosabbnak bizonyult egy – a pillanatnyi rögtönzéstől a hagyományra válásig terjedő – spektrum fontosabb állomásait kijelölni. Ez alapján a jojkák három csoportját különböztethetjük meg: (1) a *jojkanépdalok*, azaz a nemzedékről nemzedékre öröklődő jojkák, (2) egy adott közösség aktuális (azaz élő tagjainak) *személyjojkái*, (3) *improvizált jojkák*. Az első csoportba olyan jojkák tartoznak, amelyek igazi népdalként élnek a közösségekben, számos variánsuk ismert és a térbeli elterjedésük is széles. Ezek többnyire változatlan formában szállnak apáról fiúra, sokszor általános és a közösség szempontjából fontos tudást közvetítenek. Vannak közöttük olyan személyjojkák is, amelyeknek az alanyát már senki sem ismeri, ilyen például a Szomjas-Schiffert gyűjtésében található Gabin Aslak személyjojka, amely „széltében-hosszában ismert ének”²¹. A *jojkanépdalok* több nemzedéken átívelő megőrződését mutatja az a tény is, hogy az énekesek a jojkaszövegekben bizonyos neveket, kifejezéseket már maguk sem értenek, csak úgy éneklük, ahogy szüleiktől, nagyszüleiktől megtanulták²². A következő kotta egy szívós *jojkanépdalt* mutat be, amely szinte egyetlen archívumból sem hiányzik, az egymástól időben és térben egyaránt távol keltezett gyűjtésekben általában rábukkanhatunk, és Szomjas-Schiffert is rögzítette.²³

A *személyjojkák* (egy-egy konkrét személyhez tartozó / általa birtokolt jojkák) csoportja egyfajta átmeneti műfaja a változékonyságnak és a változatlanságnak.²⁴ Állandónak kell lennie abban az értelemben, hogy a közösség egyértelműen azonosítani tudja, kit énekel meg az adott jojka. A személyjojka másrészt alanyával együtt él és változik. A gyermek, amikor

¹⁹ Ld. 2. lábjegyzet.

²⁰ Pl. Szomjas-Schiffert 1996, 204, 236.

²¹ Szomjas-Schiffert 1996, 34.

²² Egy bizonyos *Åjela*-t megénklő jojka kapcsán az énekesek elmondták, hogy ők maguk sem tudják kiről vagy miről szól. Volt aki az *Åjela* (finnül Angeli) településnévre gondolt, mások szerint egy *Åjela* nevű nő a jojka tárgya. (Szomjas-Schiffert 1996, 47)

²³ Szöveg: *Gábin * Áslak (személynév)*

*Ez az Inariba való hajdani gazdag **

*nincs szüksége a szán elébe igásként kölcsönözni **

*sötétbarna és fehér rének ezek ** (Szomjas-Schiffert 1996, 175)

* : Lefordíthatatlan, jelentés nélküli panelek helye a szövegben.

²⁴ Fontos itt megjegyezni, hogy a változtatás a dallamot csak igen ritkán érinti, a jojka változó része a szöveg.

$\text{♩} = \text{cca } 116$ 74 *M. Storch / 1929/*

de dan jo ga-tun gi-jom ta-ga to ta tu tu tu ta ta ta

tu tu tu tu ta tu tu tu ta ta ta tu tu tu ta

tu tu tu tu tu tu tu tu tu to de dan jo A-na-ra jo

do-toi jo rig-ga tu tu tu tu tu tu tu tu tu ta

tu tu tu ta to to tu tu tu ta ii jai gal don-ba-han jo

na-ja-na geon-ji dit jon go ge-ros on-dii tu tu tu ta

tu tu tu to to to to to to ta de del jo mu-ze-hid ja

jae-jaid na tea jo tu tu tu tu tu tu tu tu tu to

megkapja első jojkáit, a *mánáidvuodáluohti*-kat (azaz 'gyerekkor-jojkákat'), személyisége még nem kiforrott. Bár bizonyos mértékben a gyermekkor jojkái is ábrázolók, ezek elsődleges szerepe az, hogy általuk a gyermek elsajátítsa a jojkálás tudományát. Ahogy a gyermek nő, és jelleme kezd kibontakozni, a gyermekkor jojka vele együtt változik, és ez így megy, amíg felnőtté nem válik, és közösségi beavatásképpen megkapja saját személyjojkáját.²⁵

Az improvizált jojkákat a pillanat történései, az énekes aktuális érzelmei ihletik, természetesen a jobban sikerült dalok aztán többszöri ismétlés, csiszolás után bekerülhetnek a közösségi repertoárba.

Az általam felállított kategóriákhoz nem rendelhetők *tipikus* szövegek. A tartalom és az irodalmi stílusjegyek alapján nem tudunk kategóriákat kijelölni, mivel túlságosan nagyszámú és képlékeny, tehát az elemzés szempontjából alkalmatlan kategóriát kapnánk. A fent említett három csoportot a hagyománnyá válás folyamatában és (részben) a funkció alapján rajzoltam meg. Bár nem a szöveg volt a kiindulási pont, a három kategória ebben a tekintetben is elkülöníthetőnek bizonyult azon az alapon, hogy milyen az értelmes és a „nonszensz” elemek aránya egy adott szövegen belül. Így tehát a következő jellemzők rajzolódtak ki:

(1) Minél régebbi egy jojka(-népdal) annál kevésbé tudják értelmezni a beszélt nyelvitől elkülönülő szövegrészeket, így – tapasztalatom szerint – azok egy részét könnyebben el is hagyják, mivel a közösségi ellenőrzés ezek felett már elhalványult, legtöbbször a dal alanyát sem ismerik (hacsak nem az idősebbek elbeszéléseiből). A jelentésszerű szöveg aránya, ennek köszönhetően, a jojkanépdalokban a legmagasabb, és a „nonszensz” elemek inkább refrénszerű, a mondandó tagolását szolgáló szerepet töltenek be. Az archívumi forrásokkal kapcsolatban felmerül az a probléma, hogy a gyűjtők a számukra érthetetlen, vagy szövegnek nem minősülő részeket le sem jegyezték.²⁶ Ezek közül a népdalok közül került be a legtöbb az iskolai énekkönyvekbe is, amely befolyásolhatta azt, hogy milyen formában éltek/élnek tovább ezek a régi jojkák a számik körében. Ugyanakkor a legrégebbi korpuszokban is nagy számban fordulnak elő jelentésszerű szöveg nélküli jojkák, tehát nincs okunk feltételezni, hogy esetükben későbbi fejleményekről van szó. Sokkal valószínűbb a hagyomány felőli megközelítésben kirajzolódó csoportok egymás mellett élése.

²⁵ A leírás retrospektív jellegű, bár máig él a személyjojkák adásának szokása, általánosnak a 20. század közepéig tekinthető. Ld. még: Demant-Hatt 1913, 53; Edström 1978, 102; Jernsletten 1978.

²⁶ Erről tesz említést Armas Launis is az 1905-ben közzétett gyűjtésének előszavában. A gyűjtők sokszor szövegrömlásként vagy memóriazavarként értékelték ezeket a szövegrészeket, így le sem jegyezték. (Launis 1905, 5–7)

(2) A személyjókák már lényegesen több nyelviileg értelmezhetetlen szövegbe-
tetet tartalmaznak, ezek azonban az élő hagyomány részét képezik és sze-
mantikailag kódolt jelekként viselkednek. A közösség jóváhagyja ezek folya-
matos formálását, annyiban, hogy a dal és alanya között fennálló „azonosság”
megmaradjon. A személyjókák alanyával együtt él és változik, jelentése azonban
a közösségen kívül állók számára nagyrészt rejtve marad a kódolt szövegegy-
ségeknek köszönhetően. A legtöbb személyjókák csak egy-egy személynevet,
jelzőt tartalmaz, mint a következő „nunnaneni Pekka Leevi” jókája is:

*nu nu nu nu nou nu
nu nu nu nu nu nou nu
Nunnasen Pekka Leevi lu lu lu
lou lu löj löj lö lö löu lu
lo lo gu lo lo lou lo
lo lo lo lo lou lo²⁷*

(3) A rögtönzött dallamokban az értelmes szöveg gyakran teljesen elmarad
(persze ismerünk szöveges rögtönzéseket is²⁸), ezek a dallamok elsősorban a
pillanatnyi történések és érzelmek zenei kifejezői, amelyek talán soha nem is-
métlődnek meg. A jelentésszerű szöveg aránya tehát ebben – az általam felállított
– harmadik csoportban a legalacsonyabb.

Nunnaneni jókák: a Szomjas-Schiffert gyűjtemény

A Zenetudományi Intézet Archívumában őrzött nunnaneni jókák „zenei for-
ma szempontjából motívum-ismételgető ütempáros szerkezetűek. Az ütem-
párok gyakran egysoros szerkezetet adnak ki, sőt variált ismétléssel kétsorosat
is. A variációs ismétlés technikájában az a jellemzőbb, hogy az első dallam-
sor ütempáros szerkezetének a második tagja változik, de ennek fordítottja
is előfordul. Az így kialakuló kétsorosság azonban ritkán állandósul, mert a
két dallamsor a folytatásban rendszertelenül követi egymást. Nyolc-tíz dal-
lamsor ismétletgetése után megállnak, gyakran a sor közepén, majd újra kezdik
az egészet, de nem azonos módon. Az énekes szabad szótagszámmal, moti-
vikus csereberével, időtartambeli szabadsággal *dallamszakaszt* valósít meg,
és az egészet szabadon megismételheti. A jóka tehát nem egyetlen dal, ha-

²⁷ Szomjas-Schiffert 1996, 223

²⁸ Szomjas-Schiffert egyik adatközlője, M. Stoor rögtönzött egy jókát Szomjas-Schiffertől, először számiul, majd finnül is elénekelt. A dal kb. egy negyedét kitevő értelmes szöveg magyarul: „hol is születhetél, hogy itt egyetlen embert sem ismersz”. (Szomjas-Schiffert 1996, 34.)

nem képlékeny dallamfűzér”. (Szomjas-Schiffert 1996, 44). Szomas-Schiffert György felismerte azt a fontos jellemzőt, amely a számi jojkát elválasztja a legtöbb énekes hagyománytól. A *dallamszakasz* terminus használata a dal helyett összhangban van azzal a felfogással, amely a jojkaénekesek meghatározásaiban újra és újra visszatér, a korábban idézett definíciókból többnyire mégis kimaradt. Tudniillik a jojka nem egy dal, amelynek van kezdete és vége.²⁹ A motívumok kapcsolódásából összeálló dallam nem lineáris, inkább egyfajta körforgásról van szó, amelyben bármely pont lehet a kiindulási- és a végpont.³⁰ A jojkának nincs tartama, a hossza az énekes mondandójától függ, „a jojka gondolatmértékű” (Järvinen 1999, 151).

Szövegvizsgálat

A jojkában a szöveges részt nem szabályozza sem mérték, sem rím (Vainio 1991, 56). A szöveg mindig alárendelődik a dal ritmusának. A ciklikusan ismétlődő dallammotívumok és szövegelemek nincsenek összehangolva. A kívülállók, avatatlanok számára túlságosan tömörített, szemantikailag sokszor értelmezhetetlen szövegek a közösségen belül bonyolult jelentéseket hordoznak, történetek hosszú sorát közvetíthetik. Rengeteg szöveg denotatív jelentéssel rendelkező szót egyáltalán nem tartalmaz. Hasonló befelé fordultság más zenei kultúrákban is fellelhető. Nettl szerint például a fekete láb indiánok dalszövegeinek fordítása és értelmezése – hasonló okból – szinte lehetetlen (Nettl 1989, 89.). A dallam-szöveget kiegészítő vagy tördelő *szótagok* használatára az obi-ugor, a szamojéd és a mordvin folklórban is bőven akadnak példák. Az anyag feldolgozásának első fázisában ezért hasonló szöveghagyomány után kutattam. Olyan szövegeket kerestem, amelyekben a beszélt nyelv felől közelítve értelmezhetetlen elemek dominálnak, vagy kizárólagosak (ezek létezésére utal Greenway eufonikus líra

²⁹ Hasonló a helyzet kötetlen szerkezetű magyar siratók esetében, ennek a recitatív énektípusnak „nincs eleje és vége, bármikor abbahagyható, illetőleg folytatható.” (Paksa 1999, 69)

³⁰ „A *yoik* is not merely a description; it attempts to capture its subject in its entirety: it's like a holographic, multi-dimensional living image, a replica, not just a flat photograph or simple visual memory. It is not about something, it is that something. *It does not begin and it does not end.* (Burke: <http://www.utexas.edu/courses/sami/diehtu/giella/music/yoiksunna.htm>)

“The regular concept of a western European song is that it has a start, a middle and an ending. In that sense, a song will have a linear structure. A *yoik* seems to start and stop suddenly. *It hasn't a start or neither an ending. Yoik is definitively not a line, but it is perhaps a kind of circle.* Yoik is not a circle that would have Euclidian symmetry although it has maybe a depthsymmetry. That emphasizes that if you were asking for the start or the ending of a *yoik*, your question would be wrong.” (Somby In: Burke: <http://www.utexas.edu/courses/sami/diehtu/giella/music/yoiksunna.htm>)

gyűjtőfogalma is), továbbá konkrét információt közvetítenek egy adott közösségen belül. Ide sorolható az előbb említett B. Netti példa, továbbá Boas is lejegyzett egy kwakiutl csónakdalt, amely megfelel a keresett feltételeknek (csupán panelekkel előadott, kódolt üzenetet tartalmazó alkotás):

„Aw, ha ya ha ya há
 ha ya he ya á
 he ya ha ya á
 A, ha ya ha y ahá
 aw, ha ya he y ahá
 he ya ha ya hei
 y ahá
 h ahá wo wo wo.”

(idézi: Rockenbauer 2002, 178)

Bár hasonló közléseket találhatunk, elemzés ritkán kapcsolódik hozzájuk, csupán a dokumentációval kell beérnünk. A leírások időnként annyit megemlítenek, hogy a konkrét szöveg hiánya ellenére, ezek a dalok konkrét mondanivalóval bírnak a beavatottak számára.³¹ De nem is az a kérdés, találunk-e máshol ilyen „nonszensz” szövegeket, hiszen a világ minden táján előfordulnak a helyi folklórban.³² A kérdés inkább az, hogy egy adott közösség énekes repertoárjában milyen arányban vannak ilyen dalok.

³¹ „A *yoik* does not need to have words – its narrative is in its power, it can tell a life story in song. The singer can tell the story through words, melody, rhythm, expressions or gestures.” (Burke: <http://www.utexas.edu/courses/sami/diehtu/giella/music/yoiksunna.htm>)

³² Természetesen a magyar folklórban is. Megjegyzem azonban, hogy ezek túlnyomó része onomatopoeitikus szavak használatát jelenti, amelyeket pl. egy adott munkafolyamat ritmusa és hanghatása ihletett. Ilyenek a következő, csépmondókák (Békefi 2005, 52):

Csip-csup, hipp-hupp
Fipeti-fapeti
Kiskottyá, vak kottyá
Kita-kiti

Ezeket Békefi költői megoldásoknak, alliterációknak tekinti, véleményem szerint egyszerűen ikerszavak (amelyekben valóban gyakori a betűrímes megoldás), illetve ikerszó-szerű képződmények. Hangutánzó (hangfestő) szavak. Más esetekben viszont az absztrakció távolibb, túllép a hangutánzás szintjén. Ezt példázzák a következő kanászkürtdallam-paródiák utolsó sorainak értelmetlen szövegrészeibe rejtett erotikus utalások:

Hajtsd ki kislán a disznókat,
Utána ja malacokat, alé lok!
Nincs kenyér a tarisznyámba, alélok!
Téatal ja, téatalja, ua tal jari

(Békefi 2006, 559)

Nyelvészeti - folklorisztikai elemzés

A számi jojkák szövegeiben kivételesen gyakran fordulnak elő nyelvileg nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető elemek, ezeknek már az elnevezésével is komoly gondok merülnek föl. A fogalmi zűrzavart kiküszöbölendő (és a használatban forgó szakszavak elégtelensége miatt) vezetem be a „panel” kifejezést, amely olyan átfogó kategóriaként szolgálhat, amely a beszélt nyelvből felismerhető, különböző szófajokba tartozó, de jelentésüket és funkciójukat vesztett szavakat, és felismerhetetlen fonológiai képződményeket egyaránt képes lefedni. A meglehetősen hézagos szakirodalomban szembeötlő a téma körüli bizonytalanság, az elnevezést, a szófaji besorolást és a funkció tárgyalását érintően egyaránt. A jojkák szövegét tagoló vagy teljes mértékben helyettesítő, látszólag értelmetlen hangsorok és a szövegbe szemantikailag nem illeszkedő szavak korábbi elnevezései több szempontból kifogásolhatók. A panelek egyéb elnevezései közül a leggyakoribbakat az alábbiakban gyűjtöttem össze: *non-szensz szavak* (Vainio 1991), *szótagok*; *partikulák és nyelvileg nem felismerhető elemek* (Valkepää 1984), *partikula* (Nickel 1994), *töltelékszó*, *refrén* (Keresztes 1983), *töltelékszótagok* (Szomjas-Schiffert 1996), *töltőszavak* (Kovács 1996), *refrén*, *refrénpartikula*; *töltőelem*, *szótag* (Hajdú 1975, 1982), *ritmikai töltőszó* (Steinitz 1975 [az obi-ugor folklórszövegek hasonló jelenségére vonatkozóan]), *nyomatékosító partikula*, *partikula* (Domokos Johanna 1996). A panelek megnevezésére számi köznyelvben a *smávvásanit* ‘kicsi szavak’ használatos. A

*Hajtsd ki Kati a disznókat,
utána a malacokat!
Tulilu, tulilu, luliluli.*

(Békefi 2005, 559)

*Hajtsd ki Kati a disznókat,
utána a malacokat!
Ua, uau!*

(Békefi 2005, 561)

Egyéb műfajokba tartozó (általában szintén az utolsó dalsorban előforduló, tartalmilag értelmezhetetlen) szövegpéldák:

Erë nye, berë nye, öhid!

(Békefi 2005, 565)

Tüülülü, lüülülü lüülü. Tüülülü, lüülü.

(Békefi 2005, 565)

Tirari a haj!

(Békefi 2005, 565)

Lala lala lala la!

(Békefi 2005, 569)

Iha tajha!

(Békefi 2005, 579)

jelentés nélküliséget kiemelő elnevezéseket azért nem tartom megfelelőnek, mert a jelentés hiánya nem általános jellemzője a paneleknek, hiszen rengeteg közöttük a valódi, tartalmas szó (jóllehet ezek eredeti jelentése a jojkákban – eltérő mértékben, de – absztrahálódik vagy megszűnik). Továbbá a látszólag szemantikai értelemben üres szövegrészek is kommunikációs értékkel bírnak az avatott közösségen belül (akkor is, ha az észlelési-megértési folyamat dimenziójában az információ csak az asszociációs mezőben „értelmezhető”). A *refrén*, *partikula* elnevezések szintén nem helytállóak, bár különböző tudományterületekhez tartozó terminusok, mégis ugyanazon kritérium alapján lehet őket elutasítani, tudniillik nem képesek az egész-, csupán a részhalmoz megnevezésére. A töltelésszavak használatát általában a versláb metrikai megerősítése, vagy egyéb metrikai-ritmikai és/vagy műfaji-stilisztikai követelmények indokolják. A számi jojkák esetében ennél többről van szó. A *töltő*- és *töltélék*- előtagú jelzőkkel ezért az a problémám, hogy az itt tárgyalt elemek nemcsak metrikai vagy stilisztikai gipszként felfogható pótlékok a valós szótéglák alkotta fal repedéseiben, hanem – mint szöveghelyettesítő panelek – önmagukban is lehetnek szövegépítő, szövegteremtő alkatrészek. Önállóan – jelentés szavak bevonása nélkül – is létrehozhatják a jojkaszöveget. Ez utóbbi mint *nyelvileg megformált mondanivaló* szintén a továbbadható, felidézhető szóbeli hagyomány részét képezi, a praktikusság érdekében azonban el kell választani a beszélt nyelv jelentést hordozó szavaiból megformált jojkaszövegtől. A szövegkitöltő és -kiegészítő panelek a valódi szövegbe épülve, és nem attól függetlenül létező elemek. Az előbbieik használata leginkább a modális partikulakéhoz hasonlítható, az utóbbiaké pedig a refrénekéhez. A hármas felosztás funkcionális, nem takar anyagi eltéréseket, tehát ugyanaz a panel lehet szöveghelyettesítő, -kitöltő vagy -kiegészítő.

A szövegekben szereplő, nyelvileg azonosítható panelek eredetileg lehetnek partikulák, klitikumok, kötőszók, határozószók, segédigék, hangutánzó és hangfestő igealakok. Lexikai és grammatikai szempontból a panelek³³ legnagyobb hányadát igen nehezen vagy egyáltalán nem kategorizálható elemek alkotják (Kantola 1984, 61). Ezt az arányt példázza a következő szöveg:

„No nou no no no nou no no
 No nou lo lo no nou lo no
 De joon Áslat-Joavnná lo la lo lou lo lo
 Lo lou lo lon Ánara jo riggá nu nu

³³ A folklórszövegekben szürke kiemeléssel jelzem a (lehetséges) paneleket.

Nu nuu nu nu nu nuu nu nu nu nuu nu nu nuu
Nu nu nu nuu nu nu nu no unom dej jon Áslat-
Joavnná lu lu lu luu lu lu lu luu lu la lu luu
Lu lu lu luu lu gl lu luu lu la lou luu lom³⁴

A bemutatott szövegben kiemeléssel jelöltem a jelentéses szövegrészleteket, melyek egy melléknévtől (*riggá* 'gazdag') eltekintve tulajdonnevek: *Áslat-Joavnná* (személynév), *Ánar* ('Inari', földrajzi név). Amint már utaltam rá, a szöveget alkotó, kitöltő vagy kiegészítő panelek egy része a hétköznapi beszélt nyelvből kölcsönzött (gyakoriak panelként pl. a *de* 'akkor, aztán', a *jo* 'már' szavak). Ezek jelentése és funkciója a jojkákban többnyire átértékelődik, esetenként teljesen eltér a beszélt nyelvben megszokott fordulatoktól. Fenti szövegünkben ilyen a *de* és a *nu* nyomatékosító partikula. A partikulák, melyek szöveggörnyezetüktől függően a beszélt nyelvben is sokféleképpen értelmezhetők – lehetnek tartalmas szavak, figyelemfelhívó elemek és töltelékszók – a homályos utalásokat kedvelő jojkaszövegek legszívesebben használt elemei.

Kedvelt megoldásoknak tekinthetők a jojkaszövegekben a torzított szóalakok, játékos szóalkotások is. Hajdú Péter a nyenyec epikus dalokban figyelt fel a grammatikai morféma megváltoztatására. Itt is jellemző, hogy a készen adott dallam és ritmusszerkezet integrálja a dal szavait. Mivel a dallamsorok általában hosszabbak, a szövegsor bővülése töltőelemek révén valósul meg.³⁵ Lappalainen egyik tanulmányában felhívja a figyelmet a jojkaszövegekben fellelhető szabálytalan szóalakokra, pl. a *vivva* 'vő' szabályosan fokváltakozott³⁶ alakja a *viva*, mely a jojkaszövegekben *vivasa* és *vivasasa* alakot is kaphat (Lappalainen 1984, 55–60). A *vivasasa* alak a páratlan szótagszámú főnevek fokváltakozott alakjának mintájára jöhetett létre, jöllehet páros szótagszámú főnevek a beszélt nyelvben nem vehetik fel ezt az alakot. A *vivasasa* esetében pedig reduplikáció figyelhető meg. Ezeknek a normál szótagszám feletti szótagoknak köszönhetően a jojka nyelve gazdagabb magánhangzókban, mint a normál nyelv. A Szomjas-Schiffert anyagban is előfordulnak Lappalainen állítását igazoló, szabálytalan szóalakok. Ezek

³⁴ Szomjas-Schiffert 1998, 162.

³⁵ Hajdú 1982

³⁶ A fokváltakozás a morfofonológia tárgykörébe tartozó jelenség, az 1.–2., illetve a 3.–4. szótag határán lévő mássalhangzók erősebb és gyengébb fokának váltakozását jelenti. A váltakozás lehet radikális (töbéli), suffixális (toldalékbéli) és szubradikális (relatív töben bekövetkező). Fokváltakozás szempontjából a mássalhangzók III (túl erős vagy nyúlt), II. (erős) és I. (gyenge) fokát különböztetjük meg. A fokok alternációja mennyiségi (pl. *ll–l*, *nn–n*) és/vagy minőségi (pl. *dj–j*, *ht–đ*) változással jár.

két fő típusa: (1) a szabálytalan nyelvtani alak (ilyen pl. a 109. számú jojka, amelyben a *Kárásjoga* 'Karaszjok' genitívuszi alak helyett a *Kárásjohka* nominatívuszi alak szerepel, vagy a 135-ös szövegben a nominatívuszi *Ármas* (férfinév) helyett a hosszabb akkuzatívuszi/genitívuszi *Ármasa* alak szerepel); valamint (2) a szóközi paneltoldás (ilyen pl. a 134. számú jojka, amelyben az *Eino-Ándde* név közepén egy jelentés és grammatikai funkció nélküli *jon* betoldást találunk: *Eino-jon-Ándde*)³⁷.

Irodalmi elemzés

A műköltészetben megszokott, hogy „a költő a nyelvben ténylegesen nem létező töveket von el meglévő szavakból, ezeket olykor összetétellé egyesíti, amellet pedig igealakokhoz névszói végződéseket, névszókhoz meg igeieket helyez, ám mindez a mondatok nyelvtani megformáltságát nem bontja meg. (...) valamint néhány szó szétदारabolása és összeillesztése, tehát szótagkeverés révén olyan meglepően új hangszekvenciákat hoz létre a költő, amelyeknek az értelme a befogadásra kész szellem előtt nyitva áll” (Hajdú 1982, 409)

Az első idézet az előző alfejezetben bemutatott szabálytalan (a köznyelvben nem létező) szóalakokkal, azaz játékosan elvont relatív tövekből építkező és oda nem illő toldalékokat használó panelekkel vonható párhuzamba:

„nyugmozgás siethez indul sietben ablakik
feje istenek árnyékszéke vágat
árnyék villámszék nyers tündérhús csepeg

ló pusztá paripa sivatag
pulósztá sipavaritaggpa
forró arany zivatar”

(részlet Weöres Sándor *Az áramlás szobra* c. költeményéből)

Az egyes panelek használatának kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy milyen szemantikai közegben foglalják el a helyüket. Lévi-Strauss részben a saussure-i elvre alapozva azt mondja, hogy „a nyelvi jel a priori önkényes, de a posteriori már nem az. (...) Egyáltalán nem biztos, hogy (...) a designátumhoz képest önkényes fonetikai választások nem hatnak-e ki észrevétlenül később, ha nem is a szavak általános értelmére, de egy-egy szemantikai közegben elfoglalt helyükre.” (Lévi-Strauss 2001, 81) Ez

³⁷ Szomjas-Schiffert 1996: 213, 244, 245.

azt is jelenti, hogy amennyiben „elfogadjuk is, hogy bizonyos hangcsoportokat a priori semmi nem predesztinál bizonyos tárgyak jelölésére, nem tűnik kevésbé valószínűnek az sem, hogy ezek a hangcsoportok, ha egyszer már elfogadták őket, sajátos árnyalatokat adnak a hozzájuk kapcsolódott szemantikai tartalomnak” (Lévi-Strauss 2001, 82). Ez a meghatározottság két szinten: fonetikai és szóképzleti szinten valósul meg. A szinesztézia jelenségét a fonetika szintjén vizsgálva megfigyelték, hogy spontán társítjuk a hangokat színekkel és formákkal. Ezt a jelenséget a költészet általában ösztönösen kihasználja. Köztudott, hogy Mallarmé például gyakran panaszkodott, hogy a francia *jour* 'nappal' és *nuit* 'éjszaka' szavak fonetikai értéke épp fordítottja értelmüknek. A fonológiai szinten munkálkodó szinesztézia egyfajta alapja lehet annak is, hogy egy adott jojkában milyen partikulákat választ dallamához és témájához az énekes. Ez a fonológiai szinesztézia munkál nyilvánvalóan a továbbiakban bemutatandó költeményekben is. Nézzünk meg néhány irodalmi példát a költői nyelverteremtés különféle módozataira. Először álljon itt Karinthynek két, a szürrealista spleen és a kurucköltészet hangulatát megjelenítő halandzsája³⁸:

*„A pő, ha engemély kimár –
De mindegegy, ha vigadár (...)
mer engemély minder bagul,
mint vélgaban a bégahúr!”*

*„Huj, koszmabég, huj kerek!
Vatykos csuhások vereki!
Dengelegi!”*

A következő példa még jobban illeszkedik gondolatmenetünkbe a szinesztéziai elv szempontjából (Weöres 1970/I.: 600):

*Weöres Sándor: Hangcsoportok
(a) Puha, forró hangok
Ange amban ulanojje
balanga janegol
mó hitula e mante
u kuaháj imanan...*

³⁸ Az idézet forrása: <http://bfl.archivportal.hu/data/files/189473629.pdf>

(b) Gyors, gyöngyöző, vidám hangok

Vikulili hejriri sziggaga

mukofoki kupukájilili vikufuja...

(c) Áradó, sugárzó hangok

Khunáj áfháiszthái mengoh

álkén ovái láí!

A nyelvi játékosság, leleményesség szülte alkotásokban időnként egyfajta csendes irónia megnyilvánulását fedezhetjük fel. Ezért is választottam a fenti idézeteket. A számik jojkával kapcsolatos megnyilatkozásai szintén tele vannak hasonló jelentésekkel, vagyis a játék, a paródia és az irónia gyakran meghúzódik az ő beszélt nyelvtől messzire rugaszkodott jojkaszövegeikben. Az egyetlen értelmes szóból sem eredeztethető panelek, mint pl. a *loilo go* vagy *lelle, lül lü, nonno* (bár konkrét jelentés nélküliek) egy-egy szemantikai csoporthoz rendelődnék, és különböző hangulatokat, érzéseket közvetítenek. T. I. Itkonen az inari réntenyésztők jojkaszövegeivel kapcsolatban megfigyelte, hogy a *lul-lu* közömbösséget, a *lel-le* kérkedést fejez ki, a *nun-nu* pedig azt jelenti, hogy bár lehetne rosszat mondani a jojka alanyáról, az énekes mégsem teszi, pontosabban nem „konkretizálja” a negatívumokat (T. I. Itkonen 1948, 561–562). Juhan Högman réngazda szerint a jojka karikatúra, melyben nemcsak a jó tulajdonságokat közlik, hanem a rosszakat is kifigurázzák: „A jojka olyan mint amikor a bundát kifordítják. Először a szép, sima szörme látszik a felszínen. De a bunda olyan, hogyha kifordítják, a másik oldalon már egyáltalán nincs szőr.” (Järvinen 1999, 164) A személyiyojkákban kedvelt az ironikus, szatirikus és parodikus jellemábrázolás. A túlzás és a nagyítás megengedhető, hiszen ezt a költői eszközt a közösségen belül nem értik félre, „mindenki tudja és érzi a dolgok valódi mivoltát” (Saarinen 1990, 81). A jojka viszonylag kis közösségek sajátja: a csoport tagjai ismerik egymást, ugyanabban a miliőben élnek és nőnek fel, ezért mindig tudják, hogyan kell helyesen értelmezni a szöveget, és az ironikus ábrázolás vagy a parodizálás sem ad okot a sértődésre (Ruong 1981, 28).

Hagyomány és öröklődés

A paneleket érdemes megvizsgálni a hagyomány öröklődésének viszonylatában is. A „’jojku szövegében’ tömegestül található paneleknek valamiféle konnotatív felhangja van, ezeknek a szövegeknek megvan az énekes és hallgatói számára ismert ’tárgyuk’, mondhatnánk így is: közölnivalójuk” (Hajdú 1982, 426). Ez a közlésmód és a dekódolás képessége azonban átörökítésre

szorul. A számi gyerekeknek meg kell tanulniuk azt, hogy kihez milyen „szavak”, azaz panelek illenek, és milyen körülmények között kell vagy lehet azokat használni. Bizonyos panelek ui. egy adott közösségen belül rokonszenvet, míg mások közömbösséget vagy antipátiát fejeznek ki, ahogyan ezt a korábbiakban már illusztráltuk. Sok tapasztalat igazolja, hogy ha valaki nem a megfelelő – legalábbis nem a megfelelő szemantémába tartozó – panellel énekel egy adott jojkát, a közösség többi tagja kijavítja (Järvinen 1999). A panelek és a hozzájuk rendelhető jelentésrétegek azonban nem egységesek a számik lakta teljes területen, hanem közösségeként változhatnak.

Már szó esett arról, hogy a számik szívesen jojkálnak kétértelműen, játékosan, úgy, hogy a dal alanya ne rajzolódjon ki könnyen a kívülállók előtt. A titkosítási szándékon túl a számik úgy tartják, a konkrét szavak eredendően nem alkalmasak bármilyen mondanivaló közlésére. Matti Vainio népzene kutató véleménye szerint a jojkaszövegekben gyakran előforduló „szótagok vagy szótaghalmazok” alkalmazásával a jojkáló célja az, hogy minél messzebbre távolítsa a beszélt nyelvtől, és ez által a zenei kommunikáció saját, független kifejezési formáinak tárházát a lehető legteljesebb mértékben kihasználja (Vainio 1991, 56–57).

A személyjojkák jól illusztrálják a számi zenei miniatűrök profizmusát. Ezek szorosan kapcsolódnak az egyénhez, akiről szólnak, tulajdonképpen azonosulnak tárgyukkal, szimbólumként viselkednek. Hasonló, ún. zenei személyigazolványokról beszél Schmidt Éva is az obi-ugorok körében, a hasonlat viszont nem tökéletes, mert a hantik elsősorban nem zenei ábrázolással operálnak. Az egyéni jelentést tartalmazó részletgazdag szöveges információk járulnak az igen csak kevés változatosságot mutató dallamokhoz.³⁹ A számik ellenben szöveget alig építenek személyjojkáikba, dallamaik viszont annál változatosabbak, tekintve, hogy elsősorban zenei nyelven fogalmaznak⁴⁰. Ábrázolóli tehetségüket, lényeglátásukat teljesen máshonnan vett hasonlításal lehetne legszemléletesebben illusztrálni: a híres angol zeneszerző Edward Elgar Enigma-variációi jól megvilágítják a lényegét.

³⁹ Egy-egy dallamhoz sokféle szöveg tartozhat a hantiknál. Grigorij Prokopjevics pl. egy adott motivikus szerkesztésű dallamra közel tíz különböző szöveget énekelt az 57 sorostól a 365 sorosig, amelyek műfajilag is nagy változatosságot mutatnak: a medveünnepi bálványidőző énektől a hősenéig. (Lázár 1987: 213). A számik körében megengedhetetlen egy dallamot több témához is alkalmazni, tekintve, hogy a jojka és alanya között szoros azonosság áll fenn. Tilos tehát egy farkasjojka dallamát kölcsönözni egy medve megénekeléséhez, mint ahogy egymás személyjojkáinak dallamát sem cserélgethetik.

⁴⁰ Az ábrázolásban természetesen szerepe van az előadásmódnak, az arcjátéknak és a taglejtéseknek is, ennek kifejtése azonban nem célja dolgozatomnak, tekintve, hogy csak hangzó archívumi anyagokkal dolgoztam.

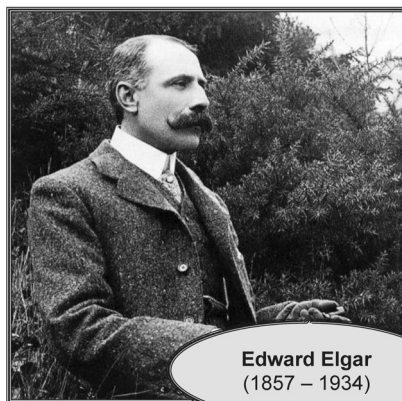
Művében baráti körét, na meg egy kutyát önt zenei formába, a zene nyelvén bemutatva küllemüket, jellemüket, szokásaikat, vagy egy-egy nevezetes eseményt. Főleg az 1. és a 9. tételről mondható el, hogy a személyiségábrázolás teljességére törekvő zenei portré. Műve ezért két értelmezési sík elkülönítésére ad lehetőséget a befogadói oldalról. Az Enigma-variációk eredetileg szűk baráti kör számára készült, és a mű lehető teljesebb befogadásához muszáj is beavatottnak lenni (jól ismerni a „zenében” megfogalmazott személyeket). Az egymás társaságát gyakran élvező

baráti közösség számára a zenei portrék seregnyi információt közvetítenek, melyek a nagyközönség előtt rejtve maradnak. A kívülállók értelmezésében inkább csak absztrakció, szubjektív asszociáció jelenhet meg, míg a baráti körben szűkebb mederben munkálkodó asszociációról, sőt konkrét információátadásról beszélhetünk.⁴¹

Hogy ez mennyire hasonlóan és tudatosan működik a hagyományos számi társadalomban, alátámasztja több antropológiai tanulmány is. Íme egy konkrét esettanulmány Järvinen 1999, 65–70 nyomán:

A Vuolab családban a gyerekek megtanulták egymás jojkáit is. Főleg a hosszú utazások alatt ismételtették egymás után a dallamokat. A szülők eközben folyamatosan kiigazították a gyerekeket, hogy megtanuljanak helyesen jojkálni. Meg kellett tanulni a helyes hangképzést és hanghordozást, azaz a helyes hangzást produkálni, hiszen ettől lesz jojka a jojka. A hangszálak folyamatos edzésével egyre növelni kellett a hangerőt, és egyre erőteljesebben használni a torokhangokat.

Máretnek a testvére jojkájának gyakorlása közben azt is meg kellett tanulnia, hogy a jojka ábrázoló, olyan, mint akiről készült. Édesapja gyakran dorgálta, ha jojkálása alapján nem lehetett ráismerni a testvére jellemére: „Hát nem tudod, milyen az, amikor a valaki az egyik dombocskáról a másikra ug-

Edward Elgar
(1857 – 1934)

A kép forrása: http://hu.wikipedia.org/wiki/Edward_Elgar

⁴¹ Forrás: http://www.mr3-bartok.hu/component/option,com_alphacontent/section,5/cat,18/task/view/id,162/Itemid,52/

rándozik? Próbáld meg könnyedebben, mert ez úgy hangzik, mintha valaki nehézkesen vánszorogna. (Jernsletten 1978, 152–153)

Amellett, hogy Máret Anna megtanulta testvére jojkáját helyesen énekelni, meg kellett tanulnia azt is, hogyan és milyen helyzetekben használható a jojka, hogyan lehet valódi szöveg nélkül üzeneteket építeni a jojkába, illetve hogyan lehet a jojka üzeneteit megfejteni. Meg kellett tanulnia a jojkálásra jellemző hanghordozást, a díszítőhangok használatát, a jellemző hangugrásokat (hangközöket), a ritmus kezelését, valamint más, a stílushoz tartozó elemek megfelelő használatát. Miután ezeket elsajátította, képessé vált ő is új jojkák alkotására.

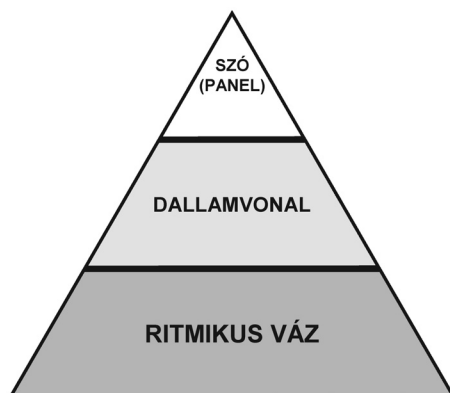
A külső és belső vonások egyaránt kirajzolódnak a jojkákban. A szöveg, a dallam, a ritmus és az előadás a maga teljességében próbálja megragadni az embert. Mondhatjuk úgy: a jojka testre szabott, legalábbis a jojkáló és a közösség megítélése alapján. Egy lassú, komótos embert bemutató ének ritmikailag lassúbb, vontatottabb, egy energikus embert viszont dinamikus és erőteljes hangzású dallal festenek meg (Jensletten 1978, 110). A számik tehát hangokat és hangszíneket mesterien használó „festőművészek”. Nils-Aslak Valkeapää szerint a jojka mindig a kifejezés teljességére törekszik, és el is éri azt (Valkeapää 1968, OT-LP 50). Egy adatközlő így nyilatkozik: „Amikor a jojka készül ... te megfested (ábrázolod) az embert. Bemutatod a járását, a természetét, a szépségét –, hogy milyen ő, csendes-e, vagy egy impulzív ember... mindent, mindent megmutat a jojka” (Järvinen 1999, 67).

Térjünk vissza a zenei ábrázolástól a szövegekhez. Ahogy a számik mondják: nem szükséges, nem is jó mindig „valódi” szavakat használni, jobb azokat helyettesíteni különféle érzelmi árnyalatú szótagokkal, azaz panelekkel. A szavak megzavarhatják a gondolat menetét. Nézzük meg újra az egyik – a dolgozat elején már idézett – definíciót: „A számi miliőben a jojka a mindennapi élethez tartozó szükségszerű kifejezőeszköz, ha valaki olyan dolgot akar mesélni a másiknak, amit általános szavakkal túlságosan ridegen vagy éppen esetlenül, sőt, egyáltalán nem lehet kifejezni” (Jernsletten 1978, 116–118). Ezen a ponton szükségesnek érzem, hogy – ha csak zárójelben is, de – tegyek egy kis nyelvfilozófiai kitérőt. „Amit mutatni lehet, azt nem lehet mondani” – írja Wittgenstein (Wittgenstein 1989, 35/4.1212.) Wittgenstein után szabadon azt mondanám, amit jojkálni lehet, azt nem lehet mondani (legfeljebb komplex eszközökkel, közöttük panelekkel). Néha – továbbra is a kiváló nyelvfilozófus szavait kölcsönözve – „képtelenek vagyunk kifejezésre juttatni azt, amit ki akarunk fejezni ... az értelmetlen kifejezések nem azért értelmetlenek, mert nem találtam meg a helyes kifejezéseket, hanem mert az értelmetlenségük alkotja tulajdonképpen lényegüket. Mert arra akartam csak használni őket,

hogy túljussak a világon, azaz túl a jelentéseket közvetítő nyelven. Arra hajtott valami, hogy nekirohanjak a nyelv korlátainak ...” (Wittgenstein 1998, 11.) És ezen a ponton újra elővehetnénk az illusztrációul használt frottázs- vagy halandza-költeményeket. Láthattuk, hogy miként a magyar és világirodalom jeles alkotói szeretnek időként túljutni a beszélt nyelven, a számik is szívesen teszik ezt a maguk folklórkölteményeiben.

Következtetések

A jojka művészi kifejezőmódjának megértése a ritmus, a dallam és a szöveg viszonyának leírásával valósulhat meg. A három szemiotikai szint erős hierarchiába rendeződik, melyben a szövegnek valóban alárendelt szerepe van:

Részen ez is az oka annak, hogy az eddigi kutatások a panelekkel nem-igen foglalkoztak, tulajdonképpen e kategória megfelelő elnevezése is hiányzik a szakirodalomból. Azért vezettem be a panel (jojkapanel) kifejezést, hogy a fogalmi és a funkcionális bizonytalanságokat a lehető legnagyobb mértékben ki lehessen küszöbölni. A panel szó rugalmasan lefedi azt a tágan értelmezett kognitív tartományt, amelyet a jojkák valós szövegeit tördelő fonológiai képződmények alkotnak. Ezáltal a nyelvileg igen heterogén – és ebből a szempontból részben meghatározhatatlan – elemek nagyszámú és bizonytalan kategóriáit egy közös csoportba lehetett rendelni. A kategória további árnyalását funkcionális szempontok megadásával oldottam meg (szöveg helyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelekre történő felosztással).

Tanulmányomban azt is vizsgáltam, hogyan járulnak hozzá a verbális elemek a jojka sajátos kifejezőmódjához. Igyekeztem bizonyítani, hogy a panelek önállóan is vizsgálat tárgyát képezhetik. Szerepük elsősorban a beszélt nyelvtől elkülönülő, elsősorban zenei nyelven kifejezendő üzenet erősítése és (kulturálisan befolyásolt) asszociációk keltése a hallgatóban.

Irodalom

- Aikio, S. – *Kecskeméti I.* – Kiss Z. (1972), *Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok*. SUS, Helsinki.
- Arnberg, M. – Ruong, I. – Unsgaard, H. (1969), *Jojk. Musikalisk kommentar*. Stocholm, illetve Ljungföretagen, Örebro.
- Austerlitz, Robert (1958), *Ob-Ugric Metrics*. Kn. Helsinki.
- Austerlitz, Robert (1975), *Szöveg és dallam a vogul dalokban*. In: *Vízimadarak népe*. Európa, Budapest. 9–34.
- Bede Anna (1983), *Fordítások*. In: Keresztes László (szerk.) *Aranylile mondja tavasszal*. Európa, Budapest.
- Békefi Antal (2005), *Munkaritmus. Munkarigmus. Munkadal. I. Állattartás. Hagyományok háza*, Budapest.
- Csepregi Márta (1997), *Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból*, In: Lázár Katalin (szerk.): *Tanulmányok a szurguti osztják kultúrából*. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Domokos Johanna (1995), *A számi (lapp) költészet története dióhéjban*. *Nyelv- és Irodalomtudományi közlemények* 39. évf. 1995/2. A Román Akadémia könyvkiadója.
- Domokos Johanna (2000), *A számi költészet fordíthatóságáról*. /*Budapesti Finnugor füzetek* 15/, Budapest.
- Domokos Péter (1975), *Lapp népköltészet és irodalom*. In: Domokos P. (szerk.), *Medveének*. Európa, Budapest. 243–250.
- Eindefjord, J. E. (1975), *Luotti, juoigos, dajahus: innhald i joiken*. Hovedfagsoppgave Universitet i Oslo.
- Fellman, Jacob (1980 (1907)), *Poimintoja muistinpanoista Lapissa*. (3. kiadás) Porvoo: WSOY. Gaski, Harald (1986), *Den samiske litteraturens røtter: om samenes episk poetiske dikting*. Kézirat. Universitet i Tromsø, Tromsø.
- Gaski, Harald (1987), *Med ord skal tyvene fordrives: om samenes episk poetiske dikting*. *Magistergradsavhandling*. Universitetet i Tromsø, Tromsø.

- Gaski, Harald* (1997), Sami culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience. Davvi Girji O. S., Karašjok.
- Graff, R.* (1954), Music of the Norwegian Lapland. – Journal of the international folk music council vol 6, 29–31.
- Haetta, Mathis* (1993), The Sami, Davvi Girji o.s.
- Herndon, Marcia – McLeod, Norma* (1980), Music as culture. Berkeley University Press., California.
- Hajdú Péter* (1960), Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben. NéNy 3–4. Szeged. 19–29.
- Hajdú Péter* (1982), Vers – folklór – zene – nyelvi változás. Filológiai Közlöny 28, Budapest.
- Hirvonen, V.* (1999), Sydämäni palava. Oulun Yliopisto, Oulu.
- Itkonen, Erkki* (1963), Lappalainen kansanrunous. /Suomen kirjallisuus I./ Kirjoittamaton kirjallisuus. Lapin sivistysseuran julkaisuja 26, Helsinki.
- Itkonen, Toivo I.* (1921), Lappalaisten runoudesta. /Kalevalaseuran vuosikirja 1/, Helsinki.
- Itkonen, Toivo I.* (1934), Elämänviisautta Inarin Iijärveltä. /Kalevalaseuran vuosikirja 14/, Helsinki.
- Itkonen, Toivo I.* (1939), Inarin tunturilappalaisten joikuja. /Kalevalaseuran vuosikirja 19/, Borga-Helsingfors, 9–16.
- Järvinen, M. R.* (1999), Maailma äänessä. Helsinki.
- Jernsletten, Henrik* (1976), Dajahusat. Oslo.
- Jernsletten, Henrik* (1978), Om joik og kommunikasjon. By og bygd. Norsk Folkemuseums Arbok 1977, Oslo.
- Jernsletten, Henrik* (1979), Joik-kunsten a minnes. Var verden 1979/4, Trondheim.
- Kantola, Tuula* (1984), Talvadaksen yoikuperinne. /Folkloristiikan tutkimuksia 2/, Turun Yliopiston Kulttuurien Laitos, Turku.
- Keresztes László* (1983), Számi (lapp) költészet. In: Keresztes László (szerk.), Aranylile mondja tavasszal. Európa Könyvkiadó, Budapest. 507–521.
- Kjellström, R. – Ternhag, G. – Rydving, H.* (1988), Om jojk. Gidluns Bokförlag, Värnamo
- Korhonen, M.* (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. SKS, Helsinki.
- Kovács Magdolna* (1996), A lapp szövegek lejegyzéséről. In Szomjas-Schiffert György, Lapp sámánok énekes hagyománya. Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–90.
- Lahtinen, M.* (1981), Näkökulma saamelaiden musiikkiin Suomessa. Suomen etnisten vähemmistöjen musiikki. Suomen Antropologisen Seuran Julkaisuja 8, 9–18. Helsinki.

- Lappalainen, Päivi* (1984), Däl mī juoiggasta’ vel. Anders Ivan Guttormin joikujen tarkastelua. Folkloristiikan Tutkimuksia 3, Turun Yliopiston kulttuurien tutkimuksen laitos, Turku.
- Lázár Katalin* (1987), Egy motivikus szerkesztésű osztják dallamtípusról. In: Zenetudományi Dolgozatok 1987 MTA ZTI Budapest. 213–226.
- Lázár Katalin – Sipos Mária* (szerk.) (2008), Anna Liszkova énekei. Schmidt Éva Könyvtár 4. MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- Lotz, J.* (1960), Kamassian Verse. *Journal of American Folklore*.
- McLeod, N.* (1971), The semantic parameter in music. The blanket rite of the lower Kutenai. *Yearbook for Inter-American musical research* 7, 99–115.
- Moisala, P.* (1987–88), Musiikkikulttuurin kognitiivinen viitekehys, *Etnomusiikologian vuosikirja*, Helsinki.
- Moisala, P.* (1991), Antropologinen musiikintutkimus. *Kansanmusiikin tutkimus, Sibelius-Akatemian julkaisuja* 4, Helsinki.
- Nettl, Bruno* (1980), *Ethnomusicology: definitions, directions and problems*. In: Elisabeth May (ed.): *Music of many cultures, An introduction*. Berkeley–Los Angeles–London.
- Nettl, Bruno* (1989), *Blackfoot musical thought*. The Kent state university press, Kent.
- Nickel, Klaus-Peter* (1994), *Samisk Grammatikk*. Davvi Girji O.S., Karašjok.
- Nystø, Anders – Johnsen, Sigmund* (2001), *Sámasta 1–2*. Báhkko, Drag.
- Paksa Katalin* (1999), *Magyar népzene-történet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Paulaharju, S.* (1977), *Lapin muiteluksia*. WSOY, Porvoo.
- Pentikäinen, Juha* (1995), *Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia, Suomalais-ugrilaisen Seura*, Helsinki.
- Rockenbauer Zoltán* (2002), *Ta’ora. Tahiti mitológia. A primitív népek lírai költészete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ruong, Israel* (1981), Samerna – identitet och identitetskriterier. *Nord Nytt* 1981/11.
- Saari, Sirkka* (1990), *Suomalais-ugrilaisten kansojen folklore*. Turku.
- Saastamoinen, Ilpo* (1994), *Rytmiä ja ajavaa – saamelaismusiikin hahmos-maailma*. Jyväskylän Yliopisto
- Sammallahti, Pekka* (1989), *Sámi-Suoma-Sámi sátnegirji*. Girjegiisá Oy, Ohcejohka.
- Sammallahti, Pekka* (1998), *The Saami Languages*. Davvi Girji O.S., Karašjok.
- Schefferus* (1963), *Laponia*, Porvoo (első kiadása: 1673, Frankfurt)
- Sebeok, T. A.* (1952), *Studies in Cheremis folklore*. Indiana University, Bloomington.

- Steinitz, W.* (1934), *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung*. Helsinki.
- Szomjas-Schiffert György* (1996), *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tamás Ildikó* (1998), *A lapp jojka kutatásának története. Módszertani fejtegetések*. *NéNy* 39: 179–196.
- Tamás Ildikó* (2001), *Jojka – Európa legősibb hírmondója*. *NéNy* 41/2: 295–306.
- Tamás Ildikó* (2003a), *Szöveg helyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben*. *NyK* 100: 301–313.
- Tamás Ildikó* (2003b), *A lulei, norvég és inari lapp területek jojkahagyománya*. Disszertáció. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola / Uráli népek folklórja és irodalma, Budapest.
- Tamás Ildikó* (2007), *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekahagyománya*. Napkút kiadó, Budapest.
- Vainio, Matti* (1991), *A finn zene története*. Ethnica, Debrecen.
- Valkeapää, N.-A.* (1984), *Saamlaistaiteesta*. SČS Doiam. 44.
- Weöres Sándor* (1970), *Egybegyűjtött írások I.–II.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig* (1998), *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantis, Budapest.

Vándor Anna

Schmidt Éva védelmében bízva¹

*Genetikai és genealógiai kutatóút Permben és Nyugat-Szibériában
2012. június 4 – szeptember 4.*

I. RÉSZ: A VELÜNK ÉLŐ MÚLT: NÉGY NAGY SZEMÉLYISÉG

I. Előzmények, célok, feladatok

I.1. Mikor a *Reguly Társaság* vezetőségéhez fordultam azzal, hogy idei három hónapos kutatóutam során családtörténeti gyűjtést és genetikai mintavételt tervezek az északi manysik között és a pályázáshoz a Társaság erkölcsi támogatását kérem, tervem második része erősen megosztotta az érdekelteket. A kedélyeket az is csak mérsékelten nyugtatta meg, hogy e munkában a partnerintézmény a Budapesti Orvosszakértői Intézet nemzetközi tekintélyű DNS Laboratóriuma lesz. Ám végül győzött a vezetőségi tagok segítőkészsége, igaz, azzal a megszorítással, hogy a pályázatban kizárólag a családtörténeti kutatásaim folytatása szerepelhet. Ezt is nagyon köszönöm, és külön köszönöm, hogy Tamás Ildikónak mint a Társaság elnökének volt elég türelme, ereje és ideje arra, hogy kilenc pályázatot is megírjon és beadjon. Az eredmény, amely utam közepén túl született meg: a Nemzeti Kulturális Alap miniszteri keretéből fedezhető az utazási és szállásköltségek.

I.2. Útnak *indultam* tehát, egyrészt az anyagiak kiszámíthatatlansága miatt többek szerint könnyelműen, sőt felelőtlenül (utóbb némely helyzetben valóban megkönnyebbülten érzékelve Schmidt Éva védelmét), másrészt azonban főlserelve a megfelelő ajánlólevelekkel, a Dyekiss Virág, Kerezsi Ágnes, Ruttkay-Miklán Eszter és Tamás Ildikó által korábban kidolgozott tematikával a családtörténeti kutatásokhoz, más szóval az életút-interjúkhoz, valamint a genetikai mintavételhez szükséges eszközökkel. Mivel kutatási programomban permi levéltári és könyvtári gyűjtőmunkám folytatása is szerepelt (ami pedig a Hanti-Manysi és a Jamali Nyenyec Autonóm Körzetben végzett évtize-

¹ A kutatóút az NKA A2000N0428 sz. támogatásával valósult meg.

des gyűjtőmunkám folytatása), ez a tevékenység foglalta keretbe a két hónapos terepmunkát.

I.3. Mi értelme annak, hogy ezt a háromfajta gyűjtést végezzem?

I.3.1. A könyvtári gyűjtőmunkában elsődleges szempontom az volt, hogy a lehető legteljesebben feltárjam, ami a (nyugati) manysikról nyomtatott formában a „tethelyen” létezik, itthon vagy a világhálón viszont hozzáférhetetlen. Köztudott, hogy a manysik történelmük valamelyest ismert szakaszában (a réntartással összefüggő szezonális vándorlásokon túl) fokozatosan húzódtak északkeleti irányba, mert a kezdeti „néma kereskedelem” legendás nemzetközi árucseré-kapcsolatának korszaka után az Urál előterének korai gyarmatosítása, majd iparosítása következett. Ez azt jelentette, hogy az oroszok az Urál európai oldalán szabályos „erdő-krematóriumma” (Kuntur 2013, 105) alakították a manysik hagyományos területeit. A Sztroganovok idején a sorozatos sóbánya-nyitásokhoz kapcsolódó jobbágy-betelepítés, később ezen túlmenően a vas-, réz-, ezüst-, arany-, szén- stb.-bányászat, illetve a kohászat egyre növekvő munkaerő-szükséglete, valamint a gőzgépek működtetéséhez nélkülözhetetlen tüzelő biztosítása felfoghatatlan mértékű erdőirtással járt. A zaj, a füst és a példátlan környezetpusztítást végző agresszív jövevények elől elsőként a vadállomány húzódott egyre beljebb a hegyekbe, majd át a gerincen, Szibériába, aztán nyomában a belőle élő manysik nagyobbik része, akiket ráadásul az egyre erőszakosabb pravoszláv térítés is menekülésre sarkallt.

I.3.2. Ám ez csak az egyik oka annak, miért fontos Perm annak a számára, aki a manysikkal nem nyelvészeti szempontból foglalkozik. A másik az orosz közigazgatás története. A XVII. század legelején Tobolszk székhellyel az egész Urálon túli térség egyetlen közigazgatási egységet alkotott, amely a területi hódítás és a betelepülés előrehaladtával fokozatosan, számos lépésben aprózódott fel a mai állapotokig. Ennek II. Katalin uralkodása (1762-1796) alatt lett az a következménye, hogy a vogulok déli és nyugati része az Urált akkor teljes szélességében magában foglaló Permi, többi része a Tobolszki Kormányzóság fennhatósága alá került. A közigazgatási egységek közötti átjárhatóság azonban sosem volt szabad: a magyar terepkutatók naplói (Reguly 1843-46; Munkácsi 2008; Jankó [2000]) a tanúk, hány kormányzónál tették tiszteletüket, mutatták be úti okmányaikat, kértek és idővel kaptak engedélyt a kutatómunkára. A szovjet korszak e tekintetben őrizte a hagyományt, noha az államigazgatási intézményrendszer számos átkeresztelésen, a közigazgatási egységek még több átszabáson, a társadalmi rétegződés pedig alapos átalakuláson ment keresztül (Konyev 1999). Ennek következtében ugyan az orosz rendszerváltás után a manysikra vonatkozó iratanyag tekintélyes része a Tobolszki Levéltárból idővel átkerült a Hanti-Manysi Autonóm Körzet Levéltárába, ám ez magától érte-

tóddően nem egyenlő a föllelhető iratanyag összességével. A mai Permi Terület korai jogelődjeként létezett Permi Kormányzóság ugyanis akkor jött létre és működött, amikor a nyugati manysi csoportok még léteztek, a rájuk vonatkozó dokumentumok tehát a permi levéltárakban keresendők. Az anyakönyvekre mint személyiségi jogi védelem alá eső adatok tárházára, akárhol vannak is, fokozottan ügyelnek a levéltárak, nekem azonban kutatásaim legfőbb forrásai. Az anyakönyvi gyűjtés eredményeképpen tudniillik összeáll (ahogy a korábbi kutatásaim eredményeként a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben is összeállt) az a manysi / vogul családnév-állomány, amelyen a megkeresztelt őslakosság a továbbiakban nyomon követhető.

A *levéltári munkámnak* tehát az volt a célja, hogy a föllelhető korai (100 évesnél öregebb) anyakönyvek társadalmi hovatartozás szempontjából „prém-adózónak” (*ясачный*), „másfajúnak” (*иноподцу*), esetenként vogulnak vagy osztjáknak minősített szereplőit összegyűjtsem. (Mellékesen: a permi dokumentumok egyértelmű tanúsága szerint ez utóbbi minősítés távolról sem egyezik a ma szokásos vogul=manysi, osztják=hanti azonosítással.) Homályos okoknál fogva a Permi Levéltárban a manysik egyik nagy demográfusa sem gyűjtött, holott Szokolova (Szokolova 1983) és Pivnyeva (Pivnyeva 1999) publikált adatai nélkül nem lehet teljes képet alkotni sem történelmükről, sem műveltségükről. Számomra hasonlóan nélkülözhetetlenek Kannisto közölt (Kannisto 1906; Kannisto–Nevalainen 1969) és legalább ennyire Pápai Károly kéziratban maradt (Pápai [é.n.]) névsorai és statisztikái is.

I.3.3. A terepgyűjtés azonban mindezen írott források tanulságainak alkalmazása a gyakorlatban. Ehhez társra volt szükségem, hogy **női** és **idegen** mivoltom ellenére a munka eredményes lehessen, hiszen csak férfitől volt szabad genetikai mintát venni, akit, ha betartom a hagyományos manysi etikettet, meg sem szólíthatok, ha meg nem tartom be, akkor a megszólítottak nem vesznek komolyan. Jan Kuntur permi költőt és újságírórt kértem fel tehát kísérőműl, és a választás kiválónak bizonyult: tudása, érdeklődése, kutatói iskolázottsága, visszafogott magatartása, nyugodt természete, humora és teherbírása nagyon sok nehézségen átgépet. Itt is köszönöm, hogy velem tartott.

I.4. Terepmunkánk állomásai a következők voltak (a vastag betűvel azokat a településneveket emeltem ki, ahol egy napnál többet dolgoztunk): **Hanti-Manszijszk**, **Nyizsnyije Narikari**, Peregrjobjnoje, Vezsakari, **Igrim**, **Szoszva**, **Szaranpaul**, Scsekurja, Jaszunt, Hurumpaul, Kimkjaszuj, Lombovozs, Szartinja, Anyejeva, Vanzetur, **Sajtank**, **Berjozovó**, Tegi. Két településen, Igrimben és Szoszvában oda- és visszaútban egyaránt gyűjtöttünk. E felsorolásból az is kiderül, hogy az obi, alsó- és közép-szoszvai, valamint a ljapini (szigvai) manysik körében folytathattunk gyűjtőmunkát, miközben a nagyobb

településeken szükségképpen találkoztunk más vidékekről származó adatközlőkkel is. Munkánk statisztikai eredménye a következő: 65 hosszabb-rövidebb családtörténet, 60 genetikai minta (a finneknek csak 50 van)(Sajantila Antti et al. 2008: 1254-1264)², több mint 2500 fotó, tucatnyi pár perces videó.

1.4.1. Genetikai adatközlőinkkel szemben a megbízó, a Budapesti Orvosszakértői Intézet DNS Laboratóriuma a következő követelményeket támasztotta: csak olyan fiútól vagy férfitől szabad mintát venni (legkevesebb 25 főtől), akinek apja is, apai nagyapja is vele azonos családnévvel viselő manysi; a gyűjtött minták között minden családnév csak egyszer szerepelhet (vagyis a mintavételhez hozzájáruló adatközlők között nem lehet közeli apai ági vérségi kapcsolat). Az adatközlőnek a hozzájárulását aláírásával kell tanúsítania egy olyan íven, amely Dr. Pamzsav Horolma DNS Laborvezető aláírásával a Laboratórium hazai gyűjtési íveinek az aktualizált szövegét tartalmazta fordításban: „A Magyar-Manysi őstörténeti kutatás céljából meghatalmazom Vándor Annát (útlevél szám: xxxxxxxxx), hogy vegye le a kutatásban önkéntesen részt vevő személyektől a szájnyalkahártya mintákat Whatman OmniSwab mintavevő eszközzel és borítékokban szállítsa Magyarországra az ISZKI Budapesti Orvosszakértői Intézet DNS laboratóriumába. A minták név nélkül, kódoltan lesznek feldolgozva. Személyes adatok illetéktelen személyekhez nem kerülnek ki.”

Titoktartási kötelezettségem és genetikai adatközlőink személyiségi jogainak tiszteletben tartása okán tehát nem közölhetem teljes nevüket, családnévüket azonban igen. Íme: *Agyin, Albin, Algagyjev, Anagyjev, Anyamov, Anyemgurov, Anyimov, Csaldanov, Gindibin, Gogolev, Griskin, Hatanyev, Hozumov, Japtyin, Jarkin, Jarlin, Jendirev, Jenyizorov, Jevlahov, Kimlobozov, Kiszlobajev, Kitajev, Kosztyin, Kotljahumov, Kugin, Kurikov, Leljatov, Lengin, Lihacsov, Loncsakov, Melentyjev (anyai), Melentyjev (apai), Merov, Monyin, Omanov, Osztyerov, Pakin, Pukszikov, Rombangyjev, Rukov, Sadrin, Seskin, Sesztalov, Szadomin, Szajnahov, Szambindalov, Szangilev (anyai), Szaratyin, Szatigin (anyai), Szjanklin, Szoljanov, Szongyin, Taratov, Taszmanov, Timanov, Tyihonov, Vahrusev, Vagyicsupov, Vingilev, Vjutkin.*

Ez a névsor azt is mutatja, hogy három esetben hibáztam: már levettem a mintát, mire kiderült, hogy az oroszországi anyakönyvezési szabályoknak megfelelően az illető az anyja vezetéknévét viseli. Más szóval: nem törvényesített kapcsolatból született. Csak itthon tudtam meg, hogy mégsem hibáztam, a Budapesti Orvosszakértői Intézet DNS Laboratóriuma már ezzel a három

² E cikk írásakor már az is tudható, hogy a mintavétel mind a 60 esetben sikeres volt, semmilyen technikai hiba nem akadályozza a természettudományos vizsgálat elvégzését és a kapott adatok elemzését.

mintával is tud dolgozni, ugyanis terepmunkám alatt egy olyan berendezéssel gazdagodott, amely az anyai ágú leszármazás, ill. női adatközlő esetén is lehetővé teszi a tervezett vizsgálatot. Nagy kár, hogy legalább egy sms-ben erről nem tájékoztattak, az út során ugyanis több adatközlőről is le kellett mondanunk „időben kiderült” anyai ági leszármazása miatt, a veszteség pedig azért nagy, mert ezekben a családokban már nincs olyan férfi, aki ugyanezt a vezetéknévvel viselné és az apával ill. nagyapával szemben támasztott követelményeknek is megfelelné. Más szóval: ezek a családnevek várhatóan rövidesen eltűnnek a manysi névanyagból.

I.4.2. A mintavétel helye szerint a genetikai adatközlők megoszlása a következő:

Hanti-Manszijszk	5
Nyizsnyije Narikari	7
Peregrijobnoje	1
Szoszva	8+5
Szaranpaul	7
Kimkjaszuj	4
Lombovozs	4
Szartinja	1
Igrim	1+5
Anyejeva	5
Vanzetur	4
Sajtanka	2
Berjozovó	1

I.5. A mintavétel helye természetesen nem okvetlenül azonos az illető aktuális lakhelyével, még kevésbé apai ági felmenői hagyományos lakhelyével. Ám ez csak abban az esetben derülhetett ki, ha hajlandó volt *életút-interjú jellegű beszélgetésre* is. Ettől páran kategorikusan elzárkóztak, a többség természetesen tekintette, némelyek pedig szívesen beszéltek az életükről, viszont nem akartak genetikai mintát adni. A genetikai mintát adók névsora tehát csak részben egyezik meg az életút-interjúk itt következő adatközlői névsorával: Agyinék, Anagyetjev, Anyamov és Anyamova sz. Hozumova, Anyemgurov és Gulszina, Anyimovék, Anyiszimkova, Beskilcev, Buluszova, Geraszimova, Gogolev és Jendireva, Griskin, Hozumova sz. Rombangyejeva, Jarkin, Jarlin, Jarlin=Szavin, Japtyina, Jenyizorov, Jevlahov, Jurjev=Osztyerov, Kimlobozov, Kiszlobajev, Kitajev, Kosztyin, Kotljahumov, Kugin, Leljatovék, Lengin, Lihacsov, Litovcsenko, Matvejeva sz. Jenyizorova, Merov, Monyin, Nyulakova, Novjuhov=Lihacsov, Omanov, Otsamova, Pakin, Palanzejev, Pelikov, Plehanova, a Rukov=fivérek, Rukova=Griskina, Sadrin, Seskin, Szadomin, Szaratyinék,

Szambindalov, Szjanklin, Szoljanovék, Szongyin, Taratova, Taszmanov és Taszmanova sz. Dunajeva, Tyihonov, Vagyicsupov, Vahruseva, Vingileva.

A névsor önmagában még két mozzanatra világít rá:

1) a genetikai adatközlőktől eltérően itt nem tettünk különbséget a nemek között,

2) a nemzetiségek között sem: a túlnyomó többség nyilvánvalóan many-si, ám volt zürjén, hanti, sőt tatár beszélgetőpartnerünk is. Másképp azonban nem lehetne hiteles képet kapni e folyóvidékek many-si lakosságának életéről.

II. A négy nagy személyiség

II.1. Csak hazaérkezésem után fogtam fel két, egymással összefüggő dolgot: hogy ez a kutatóút

1) olyan halottak, az én életemben is kiemelkedő szerepet játszó **nagy személyiségek** köré rendeződött, akik a manysik életében is roppant fontosak voltak, és

2) a látszat ellenére a jelent csupán mérsékelten érintve főleg a **múlttal** foglalkozott. Ennek a felismerésnek teljes mértékben ellentmond minden, hiszen élő embereket kerestünk fel, velük ismerkedtünk, az ő életükről, családi körülményeiről beszélgettünk, élő emberek lakásaiban jártunk – és mégis. Valahogy a halottak diktálták a tevékenységünk aktuális mozzanatait. Csak remélni merem, hogy jól értettük, amit sugalltak nekünk.

II.2. Ebből az élő – holt ellentmondásból egyetlen kivétel van: **Schmidt Éva**. Ott nincs ellentmondás: már indulás előtt tudtam, hogy a halála 10. évfordulóján a befogadó családommal, Matvejevékkel akarok emlékezni, hiszen Éva is ismerte, becsülte és szerette őket, nemegyszer voltunk náluk egyszerre és együtt, s amint tehettem, a halála után is hozzájuk menekültem az iszonyat elől.

II.2.1. Már ültünk a hajón és haladtunk Nyizsnyije Narikari felé, amikor megszólalt a mobilom, és *Ljudmila Homljak*, az Éva által alapított belojarszkiji Északi Hanti Folklór Archívumban Évának előbb helyettese, utóbb felettese meghívott, az évfordulóra menjek Belojarszkijba, emlékezzünk közösen. A válaszra halasztást kértem: ha manysi barátnőm is velem tart, akkor természetesen, hiszen vele már megbeszéltük, hogy közösen emlékezünk. Csakhogy igazából el sem tudtam képzelni, hogy ne Zináéknál legyek ezen a napon. Manysi „keresztanyám” azonban, mint kiderült, mást tervezett, és így az is történt. Július 4-én, Éva halálának 10. évfordulóján négyen (Valerij Matvejev, Zina Matvejeva, Jan Kuntur és én) együtt indultunk motorcsónakon Vezsakariba, arra a kultikus kultuszhelyre, amelyhez Éva nagyon kötődött, és ahol (Jant le-

számítva) sok évvel ezelőtt is együtt voltunk azon a napon, amikor Éva először tette a lábát az obi-ugorok közös főszentélyének földjére.

II.2.2. A *szent hely* őrzője most nem volt otthon, de nem bántuk. A vendég-ház nyitva volt, előkészítettük az ételáldozatot, majd utat törtünk az embermagasságú csalánban a táncháznak is nevezett szertartási épülethez. Elvégeztük a hely védőszellemének szóló szertartást, elhelyeztük ajándékainkat. Végigjártuk a fontosabb épületeket, bementünk a hely utolsó igazi őrzőjének a pusztuló, ám még álló lakóházába, majd visszatértünk a vendégházba. Tizedszer gyújtottam arany gyertyát Schmidt Éva emlékére. Nagyon nyeltem a könnyeimet, ám az obi-ugor kultúra nem tűri a halott siratását, hisz annál nehezebb neki a másik világon, ahol az élete folytatódik. Csendesen beszélgettünk, elfogyasztottuk az emlékvacsorát és már szürkült, amikor visszaindultunk. Zina útmutatásának megfelelően a szent hegygel átellenben az arany gyertya csonkját a nemzetiszín szalaggal együtt az Ob vizébe dobtam, hadd vigye magával a torkolathoz, ahol az Alsó Világ kapuja van. Én pedig hálátelt szívvel köszöntem meg a hely szellemének és Éva szellemének, hogy ezen a szent helyen emlékezhettem arra, akitől talán a legtöbbet tanulhattam életemben.

II.2.3. Éva emléke többször is felbukkant utunk során, és mindig nagyon kedvező fényben. *Kimkjaszujban* egyik meglehetősen hallgatag, de nagyon készséges genetikai adatközlőnknek a felesége kérdezte meg, amikor kiderült, hogy magyar vagyok, ismertem-e Évát. Az igenlő válasza azt mesélte el, hogy miután találkozott Évával és a beszélgetésük nyomán megértette, miért is érték az elveszőben lévő manysi múlt minden egyes megnyilvánulása, a Szoszván Kimkjaszujtól följebb lévő falujukban (kimkjaszui házukat csak hétvégi házként, nyaralóként használják) magánmúzeumot csinált. Nincs az bejelentve sehová, nem is szerepel semmilyen nyilvántartásban, ám összegyűjtötte benne mindazokat a tárgyi és szellemi értékeket, amelyeket a manysik hajdani életéből még föllelhetett. Évával meg is beszélte, hogyan kell az efféle dokumentálni, hogy az utókor számára is támpontokat nyújtson a majdani kutatásokhoz. Sőt gyűjt minden hang- és videófelvételt is, ahogy Évától tanulta. Kérdezte, kérünk-e másolatot egy medvetorról. Kértünk, meg is kaptuk. Vírusostul sikerült a kamaszfiú laptopjáról a fényképezőgépem memóriakártyájára másolni. A több darabos felvételből itthon csak egyet lehetett átmenteni a hazai utókornak, de az adományozó – Évára tekintettel – még így is szívmengető ajándékkal lepett meg.

II.2.4. *Igrimben* is volt egy olyan találkozásom, amely Éva által vált emlékeztetessé. A helyi számítástechnikai boltban kivételesen nem a celebnek való közönyös pipi unatkozott a pult mögött, hanem alighanem a tulajdonosnő, egy idősebb orosz hölgy, igazi kereskedőre valló segítőkészséggel megáldva. Hosszasan

kerestük problémámra a megoldást, de a megfelelő áru híján esélytelenül. Végül megkérdezte, honnan jöttem, s a válasz hallatán megemlítette, volt itt kb. tíz éve egy másik magyar nő is, ismertem-e. Elbeszélte, mennyire összebarátkoztak, ebédre is meghívták a férjével, annyira megkedvelték, s Éva elfogadta a meghívást. Jó volt hallani; ma is sajnálom, hogy rohannom kellett, így szégyenszemre a hölgynek a nevét sem kérdeztem meg. A „Tri Ivana”-ban találkoztunk.

II.3.1. Az ottjártamkor bő fél éve, 2011. november 5 óta halott **Juvan Sesztalov** szintén elég meglepő módokon kísért a gyűjtőúton. 2012. június 25-én fényképeztem le Hanti-Manszijszk főterén az **élő** példaképeket bemutató vörösmárvány táblák között az övét. Szövegének fordítása a következő:

Sesztalov Juvan Nyikolajevics

(1937. 06. 22. Kamratka falu, Berjozovói járás)

az OSZFSZK Állami Gorkij-díjának kitüntetettje,

az Orosz Írók Szövetségének tagja,

a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra

kultúrájának érdemes alkotója.

J. N. Sesztalov verseit és prózáit

manysiból és oroszából

több európai nyelvre lefordították.

A Sztyerh (fehér daru) című nemzetközi kiadvány alapítója.

Állami és társadalmi kitüntetések és díjak birtokosa.

Biztosan bennem van a hiba, hogy öröm helyett csak bosszúság fog el az ilyenfajta hanyagság láttán. Nem azért, mert azt szeretném, hogy ne legyen ott az a tábla, hanem mert korrektebb volna, ha a halála időpontja is föl volna tüntetve. Arról nem is beszélve, hogy eleve rossz viszonyban vagyok az élő nagyságok márványtáblásításával; még sosem vezetett jóra. Sehol. Pedig kétség sem fér hozzá, hogy Juvan megérdemli a közfigyelmet. De nem így.

II.3.2. Aztán pár nap múlva utunk állandó segítői, a Gyinyiszlamov-házaspár jóvoltából eljutottunk oda, ahová előző évben, utolsó találkozásunkkor Juvan hiába hívott: *Juvan várába*. A Hanti-Manszijszktól pár kilométerre fekvő, jókora területű „vár” egy patak partján, fenyvesben található, s voltaképpen nem más, mint egy majdnem teljesen elkészült tetőtér-beépítéses fa pihenőház a manysi porták minden kellékével. Emellett azonban számos utalást tartalmaz a középkori manysi gerendavárak építészetére: a patak felőli oldalon kihegyezett gerendákból álló tömör kerítése, sőt figyelő bástyája is van, amely nagyon alkalmas arra, hogy bizalmas beszélgetésre félre lehessen húzódni, és természetesen van védelmező bálványa is.

Ugyancsak itt található az író sírja, ahová sárga gerberát meg sárga őszirózsát vittünk, hiszen Szveta Gyinyiszlamova előre figyelmeztetett, hogy a sárga

volt a kedvenc színe. Furcsa, hogy ezt pl. a halála után kellett megtudnom. Nagyon felemás volt elhelyeznem a virágot a sírhalmán álló üvegvázában a többi mellé. Vegyes válaszreakciókat véltem érzékelni: diadalmas örömet, hogy újabb hódoló érkezett, majd indulatot. Vajon az váltotta-e ki, hogy épp én vagyok ott, vagy az, hogy már csak ebben az állapotában fogadhat minket? Vagy mindezt csak képzeltem? Hiszen **emberi** kapcsolatunk ritkán volt felhőtlen, s ez olykor ideig-óráig megtépázta a zseniális **író** iránt ma is tartó tiszteletemet.

A Gyinyiszlamova-házaspárral hosszan beszélgettünk, hogyan lehetne megtalálni azt a méltó és korszerű formát, ahogyan Juvan Sesztalov életének tárgyi vonatkozásai őrizhetők. Mert a VNGY-fordítást mint az akkulturációt ellensúlyozó visszatartás egyik lehetséges módját – nem kérdés – folytatni kell, és mivel Szvetlana Gyinyiszlamova az eddig megjelent, sőt a megjelenés előtt álló, ám még Juvan szerkesztette kötetekben publikált / publikálandó szövegek értelmező orosz változatának alkotója (VNGY-Sesztalov 2010), az eredeti koncepciót folytatni is lehet. A leghíresebb manysi személyiség életének tárgyi kísérői azonban múzeumba kíváncsoznak, amelynek két helyszíne is lehet: a hanti-manszijszki lakás és a „vár”. Nem tudom, azóta született-e ez ügyben döntés, és ha igen, milyen. Egyet tudok: agyamban párhuzamként az esztergomi Babits-ház emléke követelőzött, el is meséltem. A legnagyobb érdeklődést persze az autogram-fal váltotta ki, hiszen annak nemigen akad párja; Gyinyiszlamovék mint Juvan hű barátai és a hely önkéntes irodalmi gondnokai kikövetelték, hogy – tökéletesen méltatlanul – aláírásommal nyissam meg a manysi író várának autogram-falát. Hála Istennek senkinél nem volt filctoll, így remélhetem, hogy golyóstollam halvány nyoma nem sokáig fogja szűrni a látogatók szemét.

II.3.3. Gyűjtésünk során természetesen arra törekedtünk, hogy a *Sesztalovok* valamelyikétől is legyen életút-interjúnk meg genetikai mintánk, ám ez részben kudarcot vallott. Hanti-Manszijszkban a név egyik férfi viselőjével telefonon abban sikerült ugyan megállapodnunk, mikor hívjam legközelebb, ám a készüléke attól fogva mindig ki volt kapcsolva. Igrimben egyszer vendégségbe érkeztünkkor a pitvarban egymásba botlottunk Juvan húgával, Albinával és nagyon örültünk is egymásnak, de ő épp távozóban volt, mi másnap hajnalban utaztunk tovább, még csak megbeszélni sem tudtunk egy hosszabb együttlétet. A véletlen azonban a kezünkre játszott: egy hónappal később Vanzeturban az utcán ismét találkoztunk, egyetértettünk abban, hogy a Sesztalov-család gényeinek fenn kell maradniuk az utókor számára, és végül a név egyik kamasz viselőjétől sikerült mintát vennem. Interjúzásról azonban nem is álmodhattam: percekkel később már tovább kellett indulnunk Sajtankába.

II.4.1. Életemben valószínűleg **Pjotr Seskin** (1930–1981) szobrász volt az első manysi. Homályos emlékeim szerint valami újság vagy folyóirat lapján bukkant fel, a szöveghez szobrot is mutató portréfotó tartozott. Azt azonban már nem tudom, voltak-e fotók más műveiről is. Csak elképedésemre emlékszem a portréhoz tartozó szobor stílusjegyein: alighanem csontfaragvány volt, és valami barokkosan burjánzó, mozgalmas, nehezen értelmezhető jelenetet ábrázolt igen gazdag részletekkel, ám mégis sűrítve. Még az maradt meg abból az első élményből, hogy az alkotóból süttött az energia. Aztán ehhez a látszólag feledésbe sülyedő képhez véletlenszerűen újabb benyomások kapcsolódtak, kisebb híradások hazai és külföldi sikereiről, különleges személyiségéről, majd haláláról.

II.4.2. 2002-ben a *berjozovói múzeumban* szembesültem *szellemi hagyatéka* ott őrzött részének gondolatébresztő maradványaival meg azzal a vérlázító ténnyel, hogy volt, aki átmenetileg lehetőséget kapott följegyzései, folklórszöveg-lejegyzései otthoni kutatására, ám a kincset érő anyagoknak ezzel lába kelt. (vö. Nagy 2008)

Hatalmas izgalommal vettem akkor kézbe és forgatom rendszeresen azóta is Seskinnek a manysi ornamentikából gyűjtött anyagát, amely 1994-ben jelent meg Szent-Péterváron hűséges és hozzáértő munkatársnője, Iraida (nem pedig Irina) Sabalina muzeológus válogatásában, rendszerezésében és bevezetőjével, Jevdokija Ivanovna Rombangyjeva felelős szerkesztő konzultációs segítségével (Seskin-Sabalina 1993). Ennek az albumnak köszönhetően a hozzáam érkezőket (meg persze nap mint nap jómagamat is) Seskin nyomán elsőként a manysi kultúra üdvözlí: életem csekély számú üvegfestménye az album mintáinak felhasználásával lakásom bejáratának néhány ablakkockáját díszíti.

II.4.3. 2012-es gyűjtőutamon Seskin szinte végigkísért. Járhattunk szülőfalujában, a szépséges *Lombovozsban*, láthattuk roskadozó szülőházát. Ez az állapot szükségszerű következménye a manysi hitrendszernek, hisz a házat, ahol valaki meghalt (ebben az esetben a művész szülei), elhagyják, nem költözik bele más. A manysi falvak ezért is nyújtanak olyan rendezetlen látványt: az egyik ház omladozik, a másiknak már csak a helye tátong a falu közepén...

A falu legmagasabb pontján, ahol a hajdani földvár vagy gerendavár sánca mellett most a modern téglaeépítésű iskola és a művelődési ház áll, a település *sztárosztája*, azaz bizalmija (több falucska közös önkormányzatának tagja? képviselője?) elmondta, hogy rendszeresen, noha a korábbinál mégis ritkábban megrendezik a *Seskin-felolvasások* nevű tudományos eseményt. Ők így emlékeznek nagy szülöttükre. Emléktábla, utcanév, szobor nem utal rá, vagyis itt egy zómmal ma is szóbeli kultúrájú nép a nagyjai emlékét is szóban ápolja.

Lombovozsban találkozhattunk a hajdani fejedelmi család utolsó, szerencsétlen sorsú férfi képviselőjével is. Felmenői történetéből még a falubelieknél

is kevesebbet tud, mert mikor árván maradt, már nem élt egyetlen közeli rokona sem, hogy magához vehette volna, ahogy ez általános az obi-ugorok körében, így állami gondozásba jutott. Felnőttként került vissza a falujába, ahol ugyanúgy munka nélkül teng-leng, mint a lakosság túlnyomó része. Családja nincs, lézeng cél, perspektíva, esélyek nélkül. Hajlandó volt genetikai mintát adni, ám életútjának még a főbb vonalait is alig lehetett kihúzni belőle, szenvedett a rá irányuló figyelemtől.

II.4.4.1. Szoszva nagyközségben többféle módon egészült ki az addigi Seskin-kép. Először a *helytörténeti gyűjtemény* anyaga szolgált meglepetésekkel. A szabadtéri néprajzi múzeumnak van egy épületen belüli kiállítótere is, ahol több helyiségben mutatják be a szoszvai manysik kultúrájának emlékeit. Itt kapott kiemelt helyet Pjotr Seskin, a művész. A nagyszerű grafikák és lenyűgözően élethű szobrok mellett (zömmel állatokat vagy állatokat is ábrázoló, gyakran szimbolikus tartalmú mitologikus kompozíciók, többnyire fából) számomra a nagy meglepetést Seskin néprajzi fotói jelentették. Erről eddig sehol nem olvastam, nem hallottam. Gondolhattam volna, ám mégsem jutott soha eszembe, hogy az az ember, aki számos füzetet írt tele népe meséivel, mítoszaival, szent énekeivel, és ráadásul a vizuális művészetek művelője, az valószínűleg nemcsak a kontextusukból kiemelt mintákat gyűjtötte, hanem nyilván meg akarta örökíteni e minták alkalmazási módját is. Egy fotóportréja vésődött nagyon az emlékezetembe, gyönyörűen öltözött lányé vagy fiatalasszonyé a rokoni körből.

II. 4.4.2. A másik meglepetést azok az *elbeszélések* szolgáltatták Seskin kései, szoszvai életéről, amelyeket az egykori szomszéd kisfiú, mára ereje teljében lévő tűzoltó mesélt nekünk. Manysi anya gyermekeként Szergej Beskilcev minden tőle telhető módon segítette a munkánkat. Legfőképp a Seskinről szóló elbeszéléseivel. Még ennyi évvel a szobrász halála után is az háborította fel a leginkább, hogy egy ekkora művésznek plakátokat meg jelszavakat kellett festenie ahhoz, hogy megéljen. Háborgott hagyatékának sorsán is: azon, hogy egyszerűen kidobálták pl. a fotóit, gyerekfejjel ő szedegette össze azt, amit a távoli rokonok fölöslegesnek ítélték. Egy ilyen fotóval meg is ajándékozott búcsúzóul. Egy olyan Seskin-szobrot ábrázol, amely – csonkán – mára a berjozovói múzeum féltett kincse. A felvételen még épségben látható.

Szergejnek köszönhetjük azt is, hogy a szoszvai temetőben másodjára sikerült megtalálnunk Seskin sírját. Szívszorító látvány. A megszámlálhatatlanul sok hagyományos manysi sír közé a legnagyobb manysi szobrászt orosz módra temették el. Sőt szovjet módra. A földbe helyezett koporsó fölött föl van hantolva a föld, és a sírt, ahogy az oroszokét, kerítés veszi körül. A bekerített részen belül két síremlék is áll: az egyik a sírtól balra egy ma már ragyavert,

zöldre festett betonvasból hegesztett csonkagúla, vörös csillaggal a tetején, melynek a felső részén rozsdásodó fehér zománc tábla mutatja a művész nevét a legfontosabb kitüntetések megnevezésével. A másik a keskeny betonlapokkal szegett sír fején álló vastag szürke márványlap, amelynek közepe táján egy kb. A4-es méretű fehér zománc táblán balról ovális keretben a művész színezett fotója látható, jobbról pedig a felirat a kitüntető címmel („Az OSZSZK kultúrájának érdemes munkása”), a névvel meg a pontos születési és halálozási dátummal. Szergej már a látogatásunk előtt elmesélte, hogy valami gond van a síremlék kivitelezésével, a zománc táblát a kő rendre leveti magáról. Amikor megláttam a sírt, nem tudtam másra gondolni, mint hogy nem a kivitelezéssel, hanem az alapgondolattal lehet a baj: ennyi kő nagyon nyomaszthatja a művész szabad manyisi lelkét...

II.4.5. *A berjzovói múzeumban* az állandó kiállítások mellett időszakos tárlatok is vártak, ezek egyikének keretében két gyönyörű *Seskin-grafika* véssődött örökre az emlékezetembe, egy táj és egy portré. A tájképen szemből egy gerendahíd, mögötte gerendaházak, út, villanyoszlop, falu. Az ember már elgyönyörködne a hihetetlenül pontos, életszerű ábrázolásban, mikor elfogja a szorongás: sehol egy lélek, a házak ablaka be van deszkázva. Halott a falu. Nyilván egyike azoknak, ahonnan kötelező jelleggel nagyközségekbe telepítették a manyisikat. Falurombolás szovjet módra. A portré bezzeg maga az életöröm, a lendület: ütött-kopott boronaház előtt félprofilban, szabadon lobogó hajjal egy mosolyra nyitott szájú, idősödő férfi, a zenész Bahtijarov. A megtestesült szabadság olyan kifejező erővel ábrázolva, hogy hiába csupán a mellkasát, vállát, nyakát, fejét látni, az ember tudja, milyen mozdulattal fog továbbindulni, hogyan dől bele a következő lépésbe. Mindkettő ceruzarajz, meglehetősen hitvány, sárguló papíron.

II.4.6. Az őstehetség Seskin rokonsága *mára* egyetlen főre zsugorodott, a család történetéről mit sem tudó volt állami gondozottra. A szemünk előtt szakad szét egy olyan szál, amely az értékesztett jelent a megtartó múlthoz köthette volna.

II.5.1. *Alekszej Kazimov, aki valójában Hozumov* volt, egyike Reguly alig tucatnyi név szerint ismert, azonosítható adatközlőjének. (A Kazimov = Hozumov névazonosság Ruttkay-Miklós Eszter sejtése / felismerése, ahogy ezt már másutt megírtam, pl. Vándor 2009, 324.) Reguly Calendariumában a híre megelőzi a személyes találkozást, létéről és gazdagságáról a magyar kutató 1843. december 7-én értesült orosz látogatóitól (Reguly 1843-46, R: 7b, K:11³). Másik magyar szakirodalmi emléke az antropológus Pápai Károly kéz-

³ A Calendarium kézirata a kiadási előkészületek miatt anyaggyűjtésem idején hozzáférhetetlen

írásában maradt fenn, aki saját kutatóútjára készülve lemásolta Reguly Antal német nyelvű táblázatát az útja elején végzett kraniológiai mérései eredményeiről (Pápai é.n., 19). Reguly „Alexei Kazimow”-ról a mérési táblázatban a következőt jegyezte föl: „Osztyák. 60 éves. A leggazdagabb osztyák, a Visera forrásvidékén él.” Majd 1844. január 29-én a Calendariumban (Reguly 1843-46, R: 9b, K: 13) megállapítja: „Alekszejtől nagyon sok érdekes földrajzi adatot tudok meg”. Minden bizonnyal komolyan megkedvelte ezt az embert, mert egy bő év elteltével, már visszaútban 1845. február 24-én betér Alekszejhez egy búcsúlátogatásra (Reguly 1843-46, R: 23a, K: 23.).

Kutatóutam idejéhez képest tehát durván 170 évvel korábban történt az első magyar obugrista terepkutató találkozása a leggazdagabb osztyáknak nevezett Alekszej Jeremejevics Hozumovval. Ám hogy „Kazimow” valóban Hozumov-e, vagy Ruttkay-Miklián Eszternek csak megszaladt a fantáziája, engem pedig bizonyíték nélkül is kielégített a tetszetős azonosítás, egészen a kutatóút szaranpauli napjaiig nem lehetett hitelt érdemlően eldönteni. Pedig valahányszor (rendszerint adaközlőink feleségének vagy anyjának lánykori nevéként) felbukkant a név, elbeszéltem, hogy járt itt valaha, még a XIX. század közepén egy magyar kutató... Nem a beszélgetőtársam felmenői között keresendő-e az a bizonyos „gazdag Alexei”? Ám a válasz mindig nemleges volt, jó esetben csak annyi derült ki, ám az többször is, hogy azért ez a nevük, mert mindig nagyon sokan voltak, a név pedig egy ’hangyaboly’ jelentésű szóra megy vissza.

II.5.2. Majd elkövetkezett 2012. július 20-a estéje, üldögéltünk *Pjotr Vlagyimirovics Anyamov* gerendaházának tágas nappalijában, hallgattuk halkszavú, dallamos elbeszélését családja történetéről, aztán már csak beszélgettünk a magunk örömére. Felesége, Duszja a szoba másik sarkában álló kényelmes fotelból figyelte, mikor lesz valami teendője. Ez is elkövetkezett, föltette a teavizet, asztalhoz invitált bennünket. Ekkor kérdeztem meg – mivel a beszélgetés legelejét nagyon rosszul hallottam –, mi is a lánykori neve. Majd következett a szokott történetem a nagy magyar terepkutatóról, aki... Duszja szemében csak a pillanat egy töredékére lehetett észrevenni az érdeklődés felcsillanó szikráját, amikor válaszolt: „Ő a dédapám.” Kérdeztem, nem zárja-e ki az azonosságot, hogy Reguly „Kazimow”-ként jegyezte föl az illető nevét, a feleletet enyhe vállrándítás kísérte: „Az oroszok annyiféleképpen írták a nevünket...” (Eszter, gratulálok!!!) Aztán elmesélte a gazdagságuk kö-

volt. Kénytelen voltam a Karelin-féle átirat fénymásolatából dolgozni, amelyhez Schmidt Éva jóvoltából jutottam. Karelin természetesen feltüntette Reguly oldalszámozását, ezt jelölöm az R rövidítéssel, a K a Karelin-féle átirat oldalszámozását mutatja.

vetkezményeit: az elmúlt évszázad számtalan megtorlását a vagyonosokkal és a hívőkkel szemben (a családtörténet dokumentumainak összefoglalását lásd Vándor 2009, 322-326.) Duszja megmutatta azt a manysi nevű újságot is, amelyben a harmincas évek kivégzetteit sorolta fel a kutató. Majd elhangzott valami, amit álmomban sem reméltem: „Akarják látni a sírját? Még megvan a horumpauli temetőben. Könnyű megismerni: magasabb a többinél, vörösfenyő gerendákból rótták, és a tetején a fémvégű rénösztoke mutatja, hogy a leggazdagabb réntartóé.”

II.5.3. Másnap tehát Pjotr Anyamovval és Szása nevű fiával az ő motorcsónakjukon és az én költségemre *sírlátogatásra* indultunk a horumpauli Hozumov-rokonokhoz, majd a legidősebb férfitrokonnal, Rudolfal együtt át a Szigván egy patak torkolatához. Onnan gyalog mentünk tovább a vállig érő fűben, míg elértük a Hozumovok temetőjét. Csupa hagyományos sírházikó, újabbak és régebbiek, épek, ódonabbak, roskadozók és már alig felismerhetők. Némelyiken a „karmos öreg” ténykedésének jól felismerhető nyoma. Közben Pjotr, ahogy halottak esetében illik, a nap járásával szemben róttá velünk a tiszteletkört és magyarázta, melyik sírban ki nyugszik, Rudolf a legutóbb elhunytal, a nagynénjével beszélgetett.

II.5.4. Alekseej Hozumov, a „gazdag Alexei” sírja csakugyan jól felismerhető: a vörösfenyő gerendák kifogástalan állapotban vannak. Csupán a sírházikó (szemből nézve) jobboldali tetőrészen van egy beszakadás nem sokkal a vagyonosságot és szakmai hovatartozást egyaránt jelző fémvégű ösztöke alatt. Szokás szerint későn kapcsoltam, hogy virágot kellett volna hozni Reguly egyik legkedvesebb adatközlőjének sírjára, így megköszönni, hogy – többek közt az ő adatainak jóvoltából – a Reguly-féle Urál-térkép a kutatóknak a mai napig fontos információs forrása. Így maradt a gondolat ereje; ma is úgy érzem, „Alexei” Hozumovhoz valahogy eljutott a köszönetem. Reményeim szerint: mindnyájunk köszönete.

II.5.5. Az étel- és italáldozatot azonban nem az ő sírjánál mutattuk be, hanem Rudolf nagynénjéé előtt. A két lócát szembefordítjuk a „daruláb magaságú” asztalka két oldalán, elővesszük a hazulról hozott ételt és italt, és – az aszályból fakadó veszélyre tekintettel tűzgyújtás nélkül – emlékezünk a megboldogult Hozumovokra. Közöttük is elsősorban arra a kimagasló tudású férfira, aki nemcsak Reguly Antal kutatóútjának volt felbecsülhetetlen jelentőségű segítője, hanem az ő ajánlása révén a röviddel később induló Hoffmann-expedíciónak is.

Temetői látogatásunk részleteit a szúnyoginvázió miatt imitt-amott kényszerűszünetekkel szabdaltnak videófelvétel és számos fotó őrzi.

III. Az egymásba fonódó idők

E terepmunka egyik legnagyobb tanulsága tehát a jelenrel folyamatosan összefonódó múlt kitapinthatósága volt. Itt, még ha a jelen meg a közelmúlt nagyon megviselte is a hagyományos múlt máig ható erejét, igen jól érezhető, hogy aki tisztelettel viseltetik az ősök iránt, általuk olyan támasszal rendelkezik, amely tökéletesen hiányzik a csak a mában élőkől. Azokban a személyekben, családokban tapasztaltunk harmóniát, belső békét, ahol megvolt ez a kapcsolat; ahol megszakadt, ott csak a jelen szétziláltsága érzékelhető.

Schmidt Éva permanens jelenléte pedig lehetővé tette, hogy bírjam, amit az út nem csekély terhe jelentett; valamennyit hozzátehessek a tudásomhoz; valamennyivel kiegészíthessem a tapasztalataimat; valamennyivel jobban értem, amivel találkozom. Reményeim szerint mások tudásának a gazdagítására is alkalmasan.

Köszönöm, Éva, és köszönöm mindazoknak, akik ehhez bármilyen módon és formában hozzájárultak!

Irodalom

- Jankó János* (2000), *Utazás osztjákföldre 1898*. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta: ifj. Kodolányi János. Néprajzi Múzeum, Budapest /Series Historica Ethnographiae/
- Konyev* (1999), Конев, А. Ю. Сословно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI – начало XX века). Сборник правовых актов и документов. Издательство Института проблем освоения Севера СО РАН, Тюмень
- Kannisto, Artturi* (1906), Angaben über die zahl der wogulen. Anzeiger der FUF: 54-55.
- Kannisto, Artturi – Nevalainen, Jorma* (1969), Statistik über die Wogulen. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kuntur, Jan* (2013), *A perem-lét könyve*. Napkút, Budapest.
- Munkácsi Bernát* (2008), *Megvalósult gyermekálom* (Munkácsi Bernát udmurtföldi útja). Közreadta, a jegyzeteket írta Kozmács István. Ab-art, Pozsony
- Nagy Katalin* (2008), Ahol a múlt és a jelen összeér, avagy Domokos Péter és Pjotr Seskin levelezése. In: Bereczki András, Csepregi Márta, Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Uralisztikai

- Tanulmányok 19. Budapest. 437-444. <http://finnugor.elte.hu/?q=ut19ind>
- Pápai Károly é. n.* Vogulok. Osztyákok. Szibériai zürjének. Szamojédok. Az ugor típus. Táblázatok. Demographiai megfigyelések. MTA kéziratár, Ms 4082 / 25, 19. lap
- Pivnyeva* (1999), Пивнева Е. А. Манси: популяционная структура, этнодемографические процессы (XVIII - XX вв.). ИЭА РАН, Москва
- Reguly Antal* (1843-46), *Calendarium* (V. G. Karelin átirata). MTA KIK Kéziratár Magyar Nyelvtud. 16-r.22.
- Sajantila Antti et al.* (2008), Northwest Siberian Khanti and Mansi in the junction of West and East Eurasian gene pools as revealed by uniparentals markers. In: *European Journal of Human Genetics* 16, 1254-1264. www.nature.com/ejhg.
- Seskin-Sabalina* (1993), Шешкин П. Е., Шабалина И. Д. Мансийские орнаменты. Отв. ред. Е. И. Ромбандеева. Отд-ние изд-ва „Просвещение”. С-Пб.
- Szokolova* (1983), [Соколова, З. П.] Социальная организация хантов и манси в XVIII-XIX вв. Проблемы фратрии и рода. Издательство «Наука», Москва
- Vándor Anna* (2009), Az antropológus Reguly adatközlői. In: *NyK* 106: 306-342.
- VNGY-Sesztalov 2010. Именитые богатыри Обского края. Югорский государственный университет, Творческая мастерская Ювана Шесталова. Ханты-Мансийск, ИИЦ ЮГУ. 2010

Zagrebin, Alexey
(Ижевск)

The Ethnography of Udmurts and Finno-Ugric Ethnology

In the country lying westwards of the Urals, among two big rivers Vjatka and Kama, from the earliest times the Udmurts have lived. The amount of the Udmurts is over 700 thousand people. The majority of them lives in their own republic. Beyond Udmurtia, compact groups of the Udmurts are presented in Tatarstan, Bashkortostan, Kirov and Perm' Regions.

Linguistically the Udmurt language belongs to the Uralic family (Finno-Ugric group) including also Komi, Mordva, Mari, Estonian, Karelian, Finnish, Hungarian, Khanty, Mansi, Sami and some other languages. As far as the number of people is concerned, the Udmurts are the second Finno-Ugric nation in Russia.

Like other people, the Udmurts have a complicated ethnic structure. The division of the Northern Udmurts and the Southern Udmurts came long time ago. The Northern Udmurts were strongly drawn towards cultural traditions of Russian North. The Southern Udmurts experienced the impact of Turkic people.

The Ancient knows about Udmurts

An ancient historical tradition unfolds an ethnographic map where there are more secrets than answers. Nevertheless scientists turn to Herodotus' "History" again where a number of the mentioned ethnonims is bound up with Finno-Ugric people. The legendary "Hyperborea" which included according to the ancients the bigger part of lands to the north of Greece was inhabited by many tribes and some of them according to some scientists can be considered as ancestors of the modern Permian people – the Udmurts and the Komi.

Biarmia or Bjarmaland surviving in Scandinavian sagas are mysterious as well. Middle ages in Europe moves the centre of book-learning to the East where Arabian travellers reached Volga and Kama. One of them Abu Khamid

al-Garnati on the way to Volgian Bulgaria writes about the riches of Aru region which was recorded for the first time in Russian chronicles under the name of Arsk land and mostly correlated with the southern group of the Udmurts. Russian written sources of 15–17 centuries name the Udmurts as Aryans, Arski people, Otins, Otyaks, Votins, Votyaks whereas in west-european maps inhabitants of Kama and Vyatka basin are marked with the collective name of “Permyans” (Zagrebin 2005: 458–459).

The age of Enlightenment

European history studies of the 17–18 centuries, badly in need of positive impetus, turned to myths. Deprived of ethnic peculiarities those legends were very helpful for antiquarian understanding of historical process, especially in its local interpretations. Early Finno-Ugric historiography also followed the tradition when reasonable empiricism did not stop the desire to admire oneself in the light of great ancestors from “Golden Age”. It is enough to remember works by the first fennomans who pointed at the shared origin of Finno-Ugric languages and languages of Ancient Greeks and Jews. Ironical attitude to these facts could be possible if not to take into account broad public resonance that appeared as a result of G.W. Leibniz’ ideas regarding usefulness of language comparison in order to study nations’ histories and to search for global language “universum” (Stipa 1990: 162).

Curiosity of a traveler, a merchant or a diplomat found a new way out through a fresh approach to the history of mankind. It is not a mere coincidence that it was a Dutch ambassador in Moscow Nikolas Witsen who, upon making his trip to the Vjatka-river, was the first to make scientific discoveries in the eastern parts of Russia. N. Witsen’s observations, summed up in his work “Noord en Ost- Tartarye” gave an impetus to further interest in fieldwork where reason and system were to replace occasional notes on trip impressions (Witsen 1692). The context and some ethno-geographical peculiarities allow suggesting that the pages devoted to “Vjatka pagans” contain remarks concerning Udmurts as well. Foreseeing ideals of the Enlightenment he writes that the people he saw were gentle, kind, fair and religious.

In 1718 Russian tsar Peter I signed an order to send Dr. Daniel Gottlieb Messerschmidt from Danzig to Siberia to search for rarities and carry out research in zoology and botany. Several Swedish prisoners of war were to help him. Among them there was a subaltern officer Phillip Johann Tabbert (more known under his noble name – von Strahlenberg) (Hämäläinen: 1937–

1938). On their coming back to the Saint-Petersburg in winter of 1726 D.G. Messerschmidt and his team visited a few Udmurtian villages on the Cheptsariver. Notes on lifestyles, appearance, religion, family relations and work were put into the diary. They got elements of woman's national dress for Academy of Sciences in Saint-Petersburg, and made up a hand-written dictionary of up to 350 Udmurtian words which make it the most complete and high-quality Udmurtian vocabulary collection of the 18 century. The diary dwells upon a hypothesis of the origin of ethnic name "Udmurt" and issues of early ethnic history of the region.

After Ph.J. Strahlenberg returned from Russia he published the paper "Das Nord - und Östliche Theil von Europa und Asia..." (Strahlenberg 1730). He gives arguments to prove multinational nature of Eastern Russia population and classifies them into 6 groups. His scheme allowed to clearly seeing similarities between the languages that captain Strahlenberg ranked to the first group – those languages would later be called Finno-Ugric (Uralic) ones. Besides he suggested that the peoples that spoke those languages and presently lived partially in Europe, partially in Siberia in old times could have lived in one place and made up for one nation (Manaster Ramer and Sidwell: 1997). This idea will be guiding scientists of the next century interested in Finno-Ugric studies. Yet, first of all it was necessary to collect primary field and archive material related to work of Saint-Petersburg Academy of Sciences' expedition.

Participants in Great Northern Expedition 1733–1744, Professor Gerhard Friedrich Müller and Professor Johann George Gmelin arrived at Kazan` province in autumn of 1733. There they started studying Volga region peoples and ancient monuments. Near Jelabuga Professors visited Udmurtian villages and even met the local "tuno" (shaman and fortune-teller) to test his skills of predicting the future. Moving forward to the east they stopped at settlements of Udmurts. Taking note of their diligence and wits G.F. Müller writes: "I noticed that Votjaks are very obstinate in other people's presence and this makes them similar to the Finns. They are also very much alike in appearance" (Müller 1759: 14). However G.F. Müller was observant enough to see that "Votjaks living down the river Vjatka are different from those living up the river" and that the Udmurt language "can be divided into two local dialects" (Миллер: 27–28). It's G.F. Müller's merit that he helped August Ludwig Schölzer to publish "Allgemeine Nordische Geschichte" which summed up all the previous discoveries in Finno-Ugric studies, ranking ancient Finns to world ancestors (Weithmann 1983: 182–183).

Physical (Academic) Expedition of 1768–1774 enriched Udmurt studies with notes of Peter Simon Pallas and Johann Gottlieb Georgy and other

participants in “Ekaterina’s II great project”. Clerical pathos and moralistic ideas of scientists and travelers of the beginning of the century gradually receded under J-J. Russo’s influence. Sympathy to the ingenuous formed the basis for scientific relativism and simple human tolerance. In this respect, diaries of one of the heads of the expedition, a Swedish naturalist Johann Peter Falk are indicative. He notices, that though Udmurts are shy and not determined, they are more open, than others Finnish tribes. They live peacefully and virtuously, loathe abuse and deceit and sing willing... (Schwamm 1980: 104). Orientation to education is supplemented with an idea they have known since the Middle Ages, an idea of censure of vain city dwellers, as opposed to simple villagers, which has essentially affected the outlook of scientists of Romantic period.

So, lives similar to the one of Robinson Crusoe allowed scientists to find, surprisingly and at the same time logically, their kind savage, who was to become another Friday. Or in other words, a sentimental person who had forgotten his nature and was deeply interested in his self, made a step towards a naïve one to see more truth, creativity and sense in his lifestyle and ideas.

The era of Romanticism

After the Napoleonic war European intellectuals headed to the new ideals involving in the romantic search. When romantics overcame the cult of mind they came to believe in two fundamental values – heroism of a free person who is capable of individual struggle up to self-sacrifice and creativity of people’s spirit forming the national culture.

For romantically-minded Finno-Ugric study specialists, this sort of the country is Biarmia, considered to be a legendary ancestral home of all the finnic-speaking peoples and supposed to be situated somewhere in the East. The roads, walked by the pioneers of Finno-Ugric researches were for them not simply expeditionary routes, but also the mean to find their own inward nature.

In 1822 young Finnish scientist Andreas Johann Sjögren began hunting the material support for his main goal, that was the special expedition to the Finish speaking peoples of empire. Newly gained acquaintances allowed him to address to the Secretary of State of the Grand Duchy of Finland and with his help and from the funds of the Finnish Senate “Dr. Sjögren was highly granted for two years to be given annually 3000 roubles in banknotes to make researches of the Finnish peoples in different Provinces of Empire” (Branch 1973: 34).

The researches in the sphere of history and ethnography of the Udmurts were started by A.J. Sjögren in autumn in 1827, after he had spent about three weeks in Vjatka government. One of the important and in many respects significant meetings of Sjögren in the Udmurt country was his acquaintance with the parson Stefan, the priest from the village Balezino, who took part in the activity of Biblical committee of Vjatka spiritual consistory on translation of sources of Christian religious doctrine into languages of the native peoples of that country. The Udmurt text materials, got by Sjögren from the missionary priest, formed the basis for the subsequent searches of sources on the language, history and ethnography of the Udmurts. He made the copies from the local priests' lexicological omnibus books and received their reports about the relics of pagan beliefs kept by the Udmurts. The bishop of Vyatka gave him a opportunity to become acquainted with all Udmurt translations of the Gospel, liturgy, the collections of the Udmurt idioms and allowed him to make a copy of the handwritten Russian-Udmurt dictionary.

The further researches were made A.J. Sjögren in the summer in 1828, when he arrived from Kazan` in the hamlets of the southern Udmurts. Having stayed at the village Alnashy, Sjögren had a chance to watch the way of life of the Udmurts of Jelabuga district for about a week. After that he went to Sarapul district and on his way there he experienced an impudent attack of the robbers (Sjögren 1861: 83). But, to the credit of the grades of a local police, almost all stolen things shortly after were found and given back to the traveler, who hurried to Votkinsk plant to the priest Vasilii (Blinov), who knew the Udmurt language, folk customs and rites very well.

Thus, having visited all large groups of the Udmurts in turn, A.J. Sjögren could determine the main areas of settling of the ethnos. Speaking about the problem of assimilation, he marked, that this process especially affected the Udmurts dwelling in Votkinsk area and to north-east from it. He became interested in "besermjan problem", especially whether the besermyans of his time had any relation to the besermyans mentioned in some medieval chronicles. Having kept this problem open, Sjögren established the fact, that the besermyans, met by him, except for a Moslem faith, had nothing in common with the tartars but in general they are similar to the Udmurts. The ethnographic observations made by him predominantly referred to the funeral rites and female costume, as the brightest manifestations of ethnicity in the sphere of spiritual and material culture of the Udmurts.

In the late winter in 1845 Finnish ethnologist and linguist Mathias Alexander Castrén leaf the St.-Petersburg for his last expedition, which lasted almost for four years. His way was to Tobolsk across Nizhni Novgorod, Kazan`

and Perm', passing the grounds inhabited by the related to the Finns peoples of the Volga region, the Urals and Siberia. The lyrical mood, despite of corporal hurts, did not leave M.A. Castrén even after his departure from Kazan'. Crossing actual and symbolical spaces, which separated him from the main goal of the travel, Castrén was obviously depressed by his creative standstill and involuntary failure of the indifferent spectator, that generated in his heart a demiurge desire to change the surrounding landscape which was hiding the people from him. But though these men and women, standing apart, do not attract now the writer from the exploratory point of view, nevertheless, their images, embody well organized family household activity, which he has never had before and it is still a question whether he will have it at all.

M.A. Castrén is sure to have already seen the similar landscapes for many times before, but then his vision did not generate those lovely for his heart images, that he had felt in the Udmurt places. One nation, one culture and, eventually, one land become the corner stones of the author's understanding of the personal romantic ideal. Finland, which he has known and liked since his childhood, appears to be much wider, than it is imagined by many people. The Finns are not alone in this immense world, there are many of them, they are multi-typed and, by the highest standards, multilingual, but nevertheless they make one nation. A nation in his understanding it is not an ethnos from the scientific point of view, or a nation from the political point of view, it is more likely to be a mystical community of the people, bound by the feeling of cognation and the unity of an origin, though it is still realized only by individuals.

The relationships of the person and nature are the other lasting theme line of his sensual reasoning, when the changes of wind and temperature conditions influence at times the perception of the surrounding reality. Judging by the text, his crossing of administrative boundary of Vjatka and Perm' governments, which is so little significant for an ordinary consciousness, is experienced by Castrén as the moving to the less comfortable environment, where the absence of the kindred spirits, brothers on a blood oppresses him not less, than all extrinsical stimuli.

Travelling notes by M.A. Castrén reflect his peculiar ability for comparative perception of the events taking place, and it is well seen in describing his encounter with the Urals (Castrén 1856: 29–30). The allegorical comparison of the Urals ridge with the fantastic character, apparently, indicates an antiquity and significance of this place for the traveler who has crossed it three times (past – present – future). Different places, where Castrén appears, display for the reader images of the Urals based on internal contradictions – wild

and domesticated animals as an illustration of wild life, economic zones to this or that extent influenced by the human and, at last, people themselves regulating their life according to the decided law. In addition to the constant rhythmic drumming, which intensifies the impression of the text, it is possible to emphasize here a step by step unwinding line which places a cultural landscape under the well-defined author's scheme of cultural evolution, and also, an ancient Ural myth: the giants leave, their time has passed – people stay, their time has come.

The difficulty to combine the impudent maximalist dream with the existing realities of public life became the main problem of romantic consciousness. The tendency to exonerate from the earth affairs, to confirm the freedom of creative personality will become a measure of all things and a source of all changes in romantic concept. The heroic person clearing his own way, nevertheless, has to realize, that it is impossible to neglect the laws of the state and the moral of the society. It was twice as heavier for them to be ascertained in the power of necessity. The political changes which happened in Europe allowed the romanticists to overcome their individualism and to get a powerful incentive in feeling of patriotism, in belonging to the life of people and their history. This general motion can be described as returning from altitudes of ideal dreams and speculative constructions to the ground, to an objective world. Herein, the returning to the ground was considered by the romanticists as ethical necessity, as the moral obligation. The apply to “the national idea”, to the folk creativity, to the traditions of vivid olden time, to the lost before history and, eventually, to the nation building was the distinguishing feature consciousness of the Finno-Ugric studies (Setälä 1901).

The Period of Positivism

Professionalization of ethnography at the turn of 19–20 centuries is connected not least of all with the appearance of regional research centres.

The university of Kazan became such centre for the Udmurt studies. Society of archaeology, history and ethnography was created there. Comparative approach within the regional range of problems became the trademark of Kazan ethnographers' works.

Evolutional ideas found the reflection in the works of Kazan ethnographer Ivan Smirnov, the author of monographs devoted to the cultures of Eastern-Finnish people. There were more archaisms of ethnographic reality in his works than in works of his western colleagues. It was of bad service to him during

the forensic enquiry at the Multan process in 1892–1896 when the group of Udmurt peasants was accused in human sacrifice. During the same years the evolutional approach combined with the research humanism was shown by Moscow ethnographers and also Finnish and Hungarian pioneers of Finno-Ugric ethnography with the use of Udmurt materials (Zagrebina 2007: 71).

The first experience of the expeditionary collaboration was undertaken in summer 1878 when the Udmurt seminarian Ivan Vasiliev became the assistant of the Finnish folklore specialist Torsten Gustav Aminoff. The representatives of two generations of the Vereshagins family – the father, the first Udmurt ethnographer Grigorij Vereshagin and his son, the student of Kazan University – were the assistants of Finnish ethnographer Uuno Taavi Sirelius. The graduate of Dorpat University, military doctor Max Theodore Buch spent three years at the Izhevsk plant. Relying on personal field materials and publications of his predecessors he became the author of the monographic research of the Udmurts' ethnography.

The Udmurts' ethnography found its implementation in the works of the inspector of peoples colleges Nikolay Pervukhin. His scientific authority formed as a result of laborious collective work. Mythological picture of the Udmurts' life imprinted in "The sketches of legends and way of life of non-Russians of Glazov district" is considered to be one of the most informative ethnographic sources to the present day.

The good idea was produced by the leaders of Finno-Ugric Society shortly before the First World War to organize in Helsinki special courses for teaching local correspondents from Russia to work without assistance. But the following war and revolutionary events didn't allow to develop full-fledged scientific collaboration in the line of "East-West". Attempts of Finno-Ugric ethnography defenders during the first Soviet years to resume research projects were doomed to failure by reason of general politicization of science and growing spy mania in Europe.

The short wave of fame affected young growth of Udmurt intellectuals who became absorbed in revolutionary studies and construction. In 1923 in Moscow Udmurt students organized the scientific society "Bölyak" (udm. *Neighbourhood*) which had its branches in Leningrad, Kazan, Vyatka, Perm, in cities and villages of autonomous region. The group of ethnography showed the significant activity among six groups of the society. Kuzebai Gerd was the leader of this group and the society in whole. But all attempts to build the model of the national culture would be stopped soon. People's Commissariat for Internal Affairs concocted the so-called "Case of the Union of liberation of Finnish people" and other not so famous but effective processes of suppression.

During the postwar years fragile balance between the authority of the scientific fact and the authority of the State provided the conditions for the postwar Renaissance of the Udmurt ethnography and what's more important – forming of the interest towards Finno-Ugric range of problems. And organization of the international congresses of Finno-Ugric experts starting with 1965 was a crown of the Renaissance process. An appearance of independent research groups of ethnographers where of pioneers of Finno-Ugric researches had been dreaming was the main success of these years.

Conclusion

In conclusion of the brief description of main stages of the Udmurt culture ethnographical study it is possible to say that creativity in work and research enthusiasm ensured success of many initiatives. Solving their purely scientific tasks Finno-Ugric ethnographers were the first who walked along the cart roads of the region history and opened to the world and themselves the Udmurt people and made by their own efforts the golden fund of the modern study.

References

- Branch, Michael* (1973), A.J. Sjögren studies of the North, MSFOu. 152.
- Castrén, Mathias Alexander* (1856), Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845–1849, Nordische Reisen und Forschungen 2.
- Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Sibirien und der grossen Tatarey in sich begreiffet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekannten Nachrichten-vorgestellt, nebst einer noch niemahls ans Licht gegebenen Tabula Polyglotta von zwei und dreyssigerley Arten Tatarischer Völcker Sprachen und einem Kalmückischen Vocabulario, sonderlich aber einer grossen richtigen Land-Charte von den benannten Ländern und andern verschiedenen Kupferstichen, so die Asiatisch- Scythische Atiqvität betreffen; bey Gelegenheit der Schwedischen Kriegs-Gefangenschaft in Russland, aus eigener sorgfältigen Erkundigung, auf denen verstatteten weiten Reisen zusammen gebracht und ausgewefertiget, von Philipp Johann von Strahlenberg. Stockholm, 1730.

- Hämäläinen, Albert* (1937–1938), Nachrichten der nach Sibirien verschickten Offiziere Karl XII. über die finnisch-ugrischen Völker, JSFOu. 49: 1–55.
- Stipa, Günther Johann* (1990), Finnisch-Ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 206.
- Manaster, Ramer Alexis and Sidwell, Paul* (1997), The truth about Strahlenberg's classification of the languages Northeastern Eurasia, Journal de la Société Finno-Ougrienne 87: 139–160.
- Müller, Gerhard Friedrich* (1759), Nachricht von Dreyen im Gebiete der Stadt Casan wohnhaften heidnischen Völkern, den Tscheremissen, Tschuwascheen und Wotiacken, Sammlung Russischer Geschichte. 3 (4) III. St.-Petersburg.
- Миллер, Герард Фридрих* (1791), Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков. Санкт-Петербург.
- Schwamm, Kristin* (1980), Johann Peter Falk's Bericht über die Wotjäken aus dem Jahre 1772, FUM 3: 99–110.
- Setälä, Emil Nestor* (1901), Dem andenken M.A. Castréns, Finnish-ugrische Forschungen 1: 1–5.
- Sjögren, Andreas Johann* (1861), Bericht über die wissenschaftliche Reise zur Untersuchung der finnischen Völkerschaften in Russland, Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. 1: 71–84.
- Weithmann, Michael* (1983), Fenno-Ugrica in August Ludwig Schlözers "Allgemeiner Nordischer Geschichte", FUM 7: 175–200.
- Witsen, Nikolas* (1692), Noord en Oost Tartarie ofte bondig Ontwerp van eenige dier landen en volken. Amsterdam.
- Zagrebin, Alexey* (2004), Reason against feelings, or the first pages in the history of Udmurt studies, Urálsztikai Tanulmányok 14: 458–463.
- Zagrebin, Alexey* (2007), The Scientist and Authority in the History of Finno-Ugric Research in Russia, Journal of Ethnology and Folkloristic 1(1): 63–73.

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák:
Virágmandula Kft.
Felelős vezető a kft. ügyvezetője
www.mandulavirag.hu